

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-7/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Karimov Ravshanbek Allayarovich, PhD, k.i.x.
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.
Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№7/3 (140), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 157 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA TARIX FANLARI

Abdukamolova M.Sh. Somoniylar davlati boshqaruv tizimida turkiy hojiblar masalasi: xorijiy tarixshunoslik tahlili	5
Abdulboqiyev F. Fargʻona vodiysida bandlikning ogʻirlik markazi siljishi: qishloq xoʻjaligidan sanoat, xizmat va migratsiyaga (1991–2025-yillar)	8
Abdullayeva M.B. Buxoro xonligi Shayboniylar hukmronligi davrida soliqlar tizimining oʻzgarishi	12
Abduraimov D. Jizzax uezdining ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi oʻzgarishlarning statistik manbalarda yoritilishi	15
Avliyaxonov S. Abu Rahyon Beruniyning “Hindiston” asarining umumiy mazmuni va maqsadi	17
Axmedov B.A. Oʻzbekiston Respublikasida qorakoʻlchilikni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashning tarixiy bosqichlari	20
Doshmurotova G. 1917-yilda Qoraqalpogʻistonda yuz bergan tarixiy voqealar tahlili	23
Hamrayev O.Y. Qoʻqon xonligi davlat boshqaruvida saroy unvon va mansablarining oʻrni	26
Karimov Y.A. Xorazm vohasining IX-XIII asr aloqa yoʻllari tizimida kechuv va bandargohlarning oʻrni	28
Kurbanov K.I. “Tarixi xumuliy” asarida Buxoro amirligida qulchilik va asirlik	31
Madraximova G.S. Qoʻqon davlat muzey-qoʻriqxonasi: kecha va bugun	34
Mamazoxidova G.X. Yevropa muarrixlari "Temur bunyodkorligi"ga sharxi	37
Nasilloev S.Sh. SSSRning respublikalardagi ilm-fan va ixtirochilik siyosati	40
Nazarov S.B. Paxta ishi siyosatining salbiy oqibatlar	43
Qalandarova M.T. Turkmaniston hududida shaharlarning vujudga kelishining geografik va iqtisodiy omillari	45
Qoʻchqarov S.A. Samarqand davlat muzey-qoʻriqxonasi etnografik kolleksiyalarining ekspozitsion talqini va takomillashtirish masalalari	48
Qodirova L.B. Xotin-qizlar vizual qiyofasining shaxsiy fotoarxivlar va ijtimoiy xotiradagi ifodasi	53
Qurbonov M.N. Soʻngi oʻrta asrlarda Surxon vohasining tarixiy geografiyasida Denov bekligining tutgan oʻrni	57
Ravshanova M.K. Tarixiy merosni asrab-avaylash: qarovsiz qolgan Dabusqalʼa	65
Rizvonova S. Yangi Oʻzbekiston sharoitida umumtaʼlim maktablaridagi islohotlar	69
Saydaliev H.N. The basis of the Ashtarkhanid dynasty's rise to power	71
Sharipova Z. Buxoroda suv taʼminoti tarixi	74
Tilovboyeva M.A. Turkmanistonning geografik holati, aholining joylashish hududi	77
Xayrullayeva D.N. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo	79
Xurramova O.Sh. Amir Temurning diniy bagʻrikenglik siyosati va uning tarixiy ahamiyati	82
Yakupov A.K. Orol boʻyi xalqlarida islomgacha boʻlgan eʼtiqodlar va islomning tarqalishi: diniy sinkretizm muammolari	85
Бекбаулиев А.Т. Некоторые итоги археологического исследования Кердерского памятника Куюк-Кала, в полевом сезоне 2025 г.	87
Жўраев И. Қашқадарё вилоятида мфйларининг ташкил этилиши жараёнлари тарихидан	92
Исраилова М.В. Развитие санаторно-курортного комплекса Узбекистана: историческая эволюция и современные тенденции	95
Каримова Н. Античные традиции градостроительства Древнего Хорезма и Ферганы	101

Рашидов Ш. Ўзбекистон ССР сиёсий элитасини тадқиқ этишининг назарий-методологик аҳамияти ва тарихшунослиги 104

PEDAGOGIKA FANLARI

- Abdullayev O'.Sh.** O'zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari 108
- Abduxalilova X.I.** Turg'un birikmalarni ingliz tili darslarida o'qitish: muammolar va yechimlar 110
- Baxronova D.B., Nafetdinov Sh.Sh.** O'simlikshunoslik fanidan "Shirin makkajo'xori" mavzusini o'qitishda klaster metodidan foydalanish 112
- Boymurodova S.Y., Nafetdinov Sh.Sh.** Mevachilik fanidan "Uzum yetishtirish" mavzusini o'qitishda klaster metodidan foydalanish 116
- Hamdamova Z.I.** The effectiveness of artificial intelligence-based adaptive learning systems in foreign language teaching 120
- Haydarova Sh., Khaydarova F.T.** Standardized testing: measuring ability or limiting creativity? 123
- Honova D.B.** Rus tilida interaktiv metodlar asosida o'qitish ko'nikmalarining maqsadi va vazifalari 127
- Mamatqulova B.** Oliy ta'lim muassasalarida onomastik leksikani lingvokulturologik yondashuv asosida o'qitishning innovatsion metodikasi 130
- O'mirbaeva A.B.** Talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasi 133
- Pulatova U.S.** The impact of artificial intelligence on english language learning and academic writing 136
- Ro'ziboyeva S., Xamidova M.** Bolalar kitobxonligini oshirishda rasmlı kitoblarning ta'siri 138
- Tuxtayeva N.A.** Bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlashda CLIL texnologiyasining pedagogik salohiyati 143
- Xolmuradova L.E., Axmadova G.K.** Didactic foundations for developing communicative competence in primary school english language learners 146
- Нармуратов И.** Трансформация методов преподавания русского языка в условиях цифровой образовательной среды: от традиционных подходов к интерактивным практикам 150
- Нысамбаева Д.Г.** Современные проблемы экологического образования и формирования гармоничной личности у детей в Республике Каракалпакстан 153

TARIX FANLARI

UO'K 908

**SOMONIYLAR DAVLATI BOSHQARUV TIZIMIDA TURKIY HOJIBLAR MASALASI:
XORIJIY TARIXSHUNOSLIK TAHLILI***M.Sh.Abdukamolova, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Somoniylar davlati boshqaruv tizimida turkiy hojiblarning tutgan o'rni va rolining xorijiy olimlar tomonidan o'rganilishi tahlil qilinadi. Mavzuning xorijiy tarixshunoslikdagi o'rganilish darajasi ko'rib chiqilib, turkiy hojiblar masalasi ko'pincha umumiy tadqiqotlar doirasida cheklangan holda yoritilgani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Somoniylar davlati, turkiy hojiblar, Movarounnahr, Xuroson, harbiy elita, davlat boshqaruvi, saroy tizimi.

Аннотация. В данной статье анализируется изучение зарубежными учёными роли и значения тюркских хаживов в системе управления государством Саманидов. Рассматривается уровень изученности темы в зарубежной историографии и обосновывается, что проблема тюркских хаживов, как правило, освещается в рамках общих исследований и носит ограниченный характер.

Ключевые слова: Государство Саманидов, тюркские хаживы, Мавераннахр, Хорасан, военная элита, государственное управление, придворная система.

Abstract. This article analyzes the role and significance of Turkic hajibs in the administrative system of the Samanid state as studied by foreign scholars. It examines the level of research on the topic in foreign historiography and demonstrates that the issue of Turkic hajibs is generally addressed within broader studies and is covered in a limited scope.

Keywords: Samanid state, Turkic hajibs, Transoxiana, Khorasan, military elite, state administration, court system.

Somoniylar davlati IX–X asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududida shakllangan yirik siyosiy tuzilmalaridan biri bo'lib, uning davlat boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti hamda harbiy tashkiloti o'z davri uchun muhim tarixiy tajriba sifatida baholanadi. Ayniqsa, mazkur davrda davlat boshqaruvida turli etnik guruhlarining, xususan turkiy harbiy elitaning tutgan o'rni alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Somoniylar saroyida faoliyat yuritgan hojiblar instituti nafaqat saroy marosimlari va ichki tartibni nazorat qiluvchi lavozim sifatida, balki siyosiy va harbiy jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim kuch sifatida namoyon bo'lgan. Shu jihatdan, Xuroson va Movarounnahr hududlarida turkiy hojiblarning faoliyatini o'rganish Somoniylar davlati boshqaruv mexanizmini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Hozirgi kunga qadar yurtimiz va jahon tarixchi olimlari tomonidan Somoniylar sulolasining kelib chiqishi, davlat boshqaruv tizimi va tashqi siyosiy aloqalari, harbiy yurishlari hamda ilm-fan rivoji masalalariga oid ko'p ilmiy asarlar yaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda Xuroson va Movarounnahrda boshqaruvda turkiy hojiblar faoliyatiga oid ayrim jihatlar xususida jiddiy mulohazalar uchraydi. Aksariyat tarixchilar O'rta Osiyo tarixiga bag'ishlangan asarlarida bu haqida to'xtalib o'tganlar. Xususan, xorijiy mamlakatlarda bu mavzuning ayrim jihatlariga aloqador bo'lgan yirik tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu asarlarning asosiy obyekti Somoniylar boshqaruv tizimida turkiy hojiblarning ahamiyati haqida bo'lmasada, mavzu tadqiqida muhim ahamiyatga ega mulohazalar uchraydi.

Somoniylar sulolasi va davlatchilik tarixi Yevropa va Amerika olimlari tomonidan o'rganilgan. Ular sirasiga Silvester de Sasi, Sharl Defremery, C.E.Bosvort, R.N.Frye, L.Tredvel, N.Lovik, Mitchiner, G.Hennekin, Y.Daniel, P.Kron, Y.Paul, E.Merchil Somoniylar davri tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Somoniylar davri hamda turkiy hojiblar faoliyati tarixiga oid tadqiqotlar Yevropada dastlab manbashunoslik tadqiqotlari orqali fanga ma'lum bo'ladi. Jumladan, Silvester de Sasi tomonidan 1826-yilda "Chrestomatie Arabe" to'plami nash etilib, unda Fahriddin Roziy

Tabaristoniy asari asosida Abbosiylar davridagi siyosiy vaziyat, somoniylar va hojiblar elitasi haqida ma'lumot berilgan [14:58-105].

“Kollej de Frans” arabist olimi Sharl Defremery tomonidan Mirxondning “Ravzat as-safo” asari ustida olib borilgan tadqiqotlari doirasida manbaning Somoniylar davlati tarixiga oid qismini fransuz tiliga tarjima qiladi. Tarjimaning kirish qismida Somoniylar davridagi turkiy hojiblar faoliyati haqida qisqacha ma'lumotlar berib o'tgan [4:I-IX].

Buyuk Britaniyalik sharqshunos E.Bosvort (1928–2015) tadqiqotlari musulmon Sharqi tarixiga bag'ishlangan. Arab tilidagi manbalar bo'yicha mutaxassis sifatida asosan G'aznaviylar tarixi bilan shug'ullangan, lekin uning Somoniylar sulolasi va davri tarixiga bag'ishlangan bir qator ilmiy ishlari ham bor. Xususan, u ko'p jildli xalqaro “Islom ensiklopediyasi” uchun “Samanids” (“Somoniylar”) nomli maxsus maqolaning muallifidir. 4 sahifadan iborat maqola 1995-yilda mazkur ensiklopediyaning 8-jildida nashr etilgan [2:1025-1029]. Bu maqolada Somoniylar sulolasi haqida mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar, jumladan turkiy hojiblar faoliyati, davlat boshqaruvidagi o'rni qisqacha tahlil qilinib, ular haqida ilmiy asoslangan umumiy ma'lumot berilgan.

Somoniylar sulolasi haqida maxsus ilmiy tadqiqot olib borgan olimlardan yana biri amerikalik sharqshunos R.N.Frey (1920–2014) edi. U asosan fors tilidagi manbalar bo'yicha qadimgi davr va o'rta asrlardagi Eron va O'rta Osiyo tarixi bilan shug'ullangan. Xususan, u 1993-yilda nashr etilgan 7 jildlik “Cambridge History of Iran” ilmiy to'plami uchun “The Samanids” (“Somoniylar”) nomli katta maqola yozgan [5:136-161]. Bu maqola E.Bosvort maqolasiga nisbatan ancha keng bo'lib, unda bir qator ilgari noma'lum bo'lgan yangi manbalar jalb qilingan va chuqur tahlil etilgan. Bundan tashqari u Somoniylar davridagi turkiy elita haqida ham muhim ma'lumotlarni berib o'tgan [5:136-161].

R.N.Freyning yana bir tadqiqotida esa Somoniylar siyosiy tarixi masalasi ancha batafsil bayon qilingan. Turkiy sipohsolorlar, hojiblar va siyosiy elita tarixi yozma manbalar asosida tahlil qilingan [6:30]. Tadqiqotda Foiq, Bektuzun, Alptegin va boshqa ko'plab turkiy sipohsolorlar faoliyati yoritilgan [6:138-139;146].

Somoniylar tarixi bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot olib borgan yana bir yevropalik sharqshunoslardan L.Tredvel bo'lib, u asosan tangalar va arab tilidagi manbalar bilan shug'ullangan. 1991-yilda u Oksford universitetida PhD dissertatsiyasini himoya qilgan [15:365]. Ushbu tadqiqotning muhim jihatidan biri sifatida aytish mumkinki, harbiylar orasida hojib elitasi haqida tarixiy manbalarga asoslanib ma'lumotlarni beradi. Jumladan, Amr ibn Lays va Ismoil Somoniy o'rtasidagi jangda safforiylar hojibi halok bo'lganligi [15:93], Ismoil Somoniy davrida Jurjon hokimi bo'lib xizmat qilgan hojib Baris [15:119-120], saroy amaldorlari ierarxiyasi yuqori qismida hojiblar turganligi [15:129-130] haqidagi ma'lumotlar shular jumlasidandir. Bundan tashqari L.Tredvel Somoniylar haqida bir qator maqollar ham yozgan. Xususan, uning “The Samanids: The First Islamic Dynasty of Central Asia” (“Somoniylar: O'rta Osiyoning ilk islom sulolasi”) nomli maqolasida turkiylarning islomni qabul qilishi, lokal elita ahvoli haqida ma'lumotlar berilgan [16:3-15]. Manbashunoslik jihatidan Somoniylar tarixiga oid yana bir maqolasida Ibn Zahfir al-Azdiy asaridagi turkiy hojiblar haqida muhim ma'lumotlarni tahlil qiladi [17:397-419].

P.Kron Somoniylar davrida ismoiliylar haqida maqola yozgan [3:37-67]. Ushbu maqolada Somoniylar saroyidagi diniy-siyosiy muhitni yoritish bilan birga, saroy lavozimlari, xususan, hojiblar faoliyati haqida ham muhim ma'lumotlar beradi. Jumladan, ismoiliylar harakatiga qarshi kurashgan hojib Oytosh va Abu Ali Sag'oniy haqida ma'lumot berib o'tadi [3:45].

Nemis olimi Y.Paul Musulmon malakatlarining harbiy va davlat tuzilishini Somoniylar davlati misolida tahlil qiladi [12:1-40]. Somoniylar davlatining harbiy tizimida turklarning tutgan o'rni, ko'chmanchi turk va o'troq dahaqin (dehqon) elitasining harbiy yurishlardagi o'rni masalalari tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan [12:12-15]. Jumladan, Somoniylar qo'shini turk qullari (mamluklar), erkin kishilar hamda dahaqinlardan (dehqon zodagonlaridan) tarkib topganligi, hojiblardan Bars al-Kabir va Abu Ali Simjuriy faoliyati haqida ham ma'lumotlar berilgan [12:26].

Somoniylar tarixi Osiyo mamlakatlari, jumladan, Turkiya, Eron, Afg'onoston va arab mamlakatlarida ham keng o'rganilgan. Eronlik olim Sayyid Abu-l-Qosim Faruzoniy Somoniylar haqida “Somoniyon – az og'oz-i to farjom” nomli kitob yozgan [13:335]. Tadqiqotda Abbosiy

xalifaligi bilan munosabatlar, harbiy va ma'muriy tizim, davlat boshqaruvida turk harbiy elitasi ta'siri kabi masalalar bayon etilgan [13:119-151].

Javod Hiraviyning tadqiqotida ham Somoniylar tarixi masalasi alohida o'rin tutadi. Jumladan, olim asarining beshinchi bobida Amir Ismoilning siyosiy faoliyati, mazkur davrda hojiblar institutining mavjudligi hamda tangalar zarbi masalalari muhokama etilgan. Oltinchi bobda esa Ahmad ibn Ismoil hukmronligiga, Seistonning zabt etilishiga, markaziy hokimiyatning mustahkamlanishiga hamda Somon xonadonining Eron tarixidagi o'rniga bag'ishlangan [8:199-255].

Muhammad Rizo Nojiyning "Farhang va tamaddun-i Islami dar qalamraw-i Samaniyan" [10] asari ham shular jumlasidandir. Dissertatsiyaning ikkinchi bo'limida vazir, mutavalli (nozir), sharobdor va boshqa mansabdor shaxslarning vazifalari qatorida hojiblar haqida ham tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, Somoniy amirlari va mahalliy hukmdorlar xizmatida bo'lgan 30 dan ortiq vazir haqida ma'lumotlar keltirilgan [10:58-86].

Aydin Usta ismli tarixchi olim esa 2003-yilda Ankara universitetida Somoniylar sulolasi tarixi bo'yicha maxsus PhD. dissertatsiyasini yoqlagan. 2-bobda Hojib Begtuzun, Husomuddavla Abu-l-Abbos Tosh va boshqalarning Xurosonga voliy etib tayinlanishi, noiblik faoliyati tarixiy manbalar asosida yoritilgan [1:134-203]. Tadqiqotning 3-bobi Somoniylar askariy tashkiloti masalasiga bag'ishlangan. Unda Hojib Alp-Tegin, Husomuddavla Abu-l-Abbos Tosh, Foik al-Hassa, Inoq Hojib, Hojib Begtuzun, Abu Ali Simjuriy faoliyati, ularning hojiblik darajasiga ko'tarilishi masalalari tahlil qilingan [1:283-286].

I.X.G'ulomrizoning dissertatsiyasida somoniy amirlarning eng katta muammolaridan biri qo'shin qo'mondonlarining Xuroson hukmronligi uchun kurashi va turklarning kuchayib ketishi, deb yozadi. Bundan tashqari, amir Nuh ibn Nasrning Abu Ali Chag'oniy o'rtasidagi ziddiyatlar Abu Malik ibn Nuh (954–961) Farg'ona hokimi Bakr ibn Malik yordamida hokimiyatni mustahkamlamoqchi bo'ladi va u Xurosondagi ko'p hududlarni egallaydi, lekin 956-yilda Bakr ibn Malik karmatiylar bilan aloqada ayblanib, Alptegin tomonidan o'ldiriladi. Mansur ibn Nuh hukmronligini zaiflashtirish maqsadida turkiy elitaning bir qismi bo'lgan turkiy lashkarboshilar va shu paytga qadar rahbarlik lavozimida ishlagan amaldorlar Turkiston shohi Iloqxondan Buxoroga kelishini so'raydi [7:226]. Muallif Alptegin haqida Mansur ibn Nuh uning yordami bilan taxtni egallagan lekin ko'pchilik amirni ukasini yoqlagan. Alptegin bunga norozilik sifatida G'aznaga ketadi va shu yerda G'aznaviylarga asos soladi degan xulosani beradi. Ammo Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asarida Alptegin sadoqat bilan xizmat qilgan Nuh ibn Nasr vafot etganida saroy amaldorlari bo'lajak amir bilan Alptegin orasini buzish maqsadida Xurosonda turgan Alptegindan amirning ukasi yoki o'g'lini tanlashni so'rashadi va u ukasiga ishora qilgach malikzodada adovat uyg'onadi. Qarigan chog'ida o'zi bir umr xizmat qilgan sulola bilan urushgandan ko'ra Hindistonga g'azot uchun ketishni afzal biladi va o'sha yerdagi vafotidan so'ng uning xizmati va tarbiyasida bo'lgan Sobuqtegin tomonidan G'aznaviylar sulolasiga asos solinadi [11:103-113].

Turk olimlaridan E.Merchil tomonidan olib borilgan tadqiqotda Somoniylar davlatida turklarning roli masalasiga alohida e'tibor qaratilgan [9:253-266]. Muallif maqolasida turklarning Somoniylar davlat tashkilotiga kirib kelishining sabablaridan biri sifatida islomni qabul qilmagan turklar ustiga amalga oshirilgan harbiy yurishlar va ularning asir olinishini keltiradi [9:255].

Xulosa qilib aytganda, mazkur mavzu nafaqat yurtimiz olimlari, balki O'rta Osiyo tarixini o'rgangan ko'plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham ma'lum darajada yoritilgan. Biroq ularning aksariyat ilmiy ishlarida turkiy hojiblar masalasi alohida va markaziy tadqiqot obyekti sifatida emas, balki umumiy siyosiy va harbiy jarayonlar doirasida qisqacha tilga olingan. Shu bois, Somoniylar davlati boshqaruvida hojiblarning o'zni va roli maxsus, chuqur va tizimli tadqiqotni talab etadigan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aydin, U. Samaniler Devletin siyasi ve kültürel tarihi (943–1005). Doktora tezi. Istanbul, 2003.
2. Bosworth, C. E. "Samanids." *Encyclopaedia of Islam. New Edition*. Vol. 8. Leiden: E. J. Brill, 1995.
3. Crone, P., Treadwell, L. "A New Text on Ismailism at the Samanid Court." In: *Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards*. Leiden: Brill, 2003.
4. Defremery, C. "Avertissement." In: *Historie des Samanides par Mirkhond*. Paris, 1832.
5. Frye, R. N. "The Samanids." In: *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4. Cambridge, 1993.
6. Frye, R. N. *Bukhara: The Medieval Achievement*. University of Oklahoma Press, 1965.

7. Golamreza, E. X. Mejdunarodnye svyazi gosudarstva samanidov (IX–X vv.). Dissertatsiya. Dushanbe, 2015.
8. Jawod Heravi. Eron dar zamoni Samaniyan: tarixi samaniyan az og'oz to saltanati Nasr duwwom. Mashhad: Bozorchai ketob, 1966.
9. Mercil, E. "Samani devleti'nde Türkler'in rolü." Istanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. Istanbul, 1994.
10. Mohammad Reza. Farhang va tamaddun-i Islaami dar qalamraw-i Samaniyan. Tehran: Amir Kabir, 2013.
11. Nizomulmulk. Siyosatnoma (Siyar ul-muluk). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
12. Paul, J. "The State and the Military: the Samanid Case." Papers on Inner Asia. No. 26. Bloomington: Indiana University, 1994.
13. Sayyid Abu-l-Qasim Faruzani. Samaniyan: az aghaz-i ta farjam. Tehran, 1381.
14. Silvestre de Sacy. Chrestomathie arabe. Paris, 1826.
15. Treadwell, L. The Political History of the Samanid State. PhD thesis. Oxford, 1991.
16. Treadwell, L. "The Samanids: The First Islamic Dynasty of Central Asia." In: The Idea of Iran. London–New York: I.B. Tauris, 2011.
17. Treadwell, L. "Ibn Zafir al-Azdi's Account of the Murder of Ahmad ibn Isma'il al-Samani." In: Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. 2. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000.

UO'K 331.524: 331.56: 332.1

FARG'ONA VODIYSIDA BANDLIKNING OG'IRLIK MARKAZI SILJISHI: QISHLOQ XO'JALIGIDAN SANOAT, XIZMAT VA MIGRATSIYAGA (1991–2025-yillar)

F.Abdulboqiyev, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada 1991–2025-yillarda Farg'ona vodiysida aholi bandligining og'irlik markazi qishloq xo'jaligidan sanoat, xizmat ko'rsatish, tadbirkorlik va tashqi mehnat migratsiyasiga tomon siljishi struktura-tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Sovet davridagi agrar-monokultura merosidan boshlanib, sanoat va qo'shma korxonalar orqali birinchi siljish, so'ngra xizmatlar iqtisodiyoti va raqamli bandlikning yuksalishi hamda tashqi migratsiyaning mustaqil bandlik vektori sifatida shakllanishi bosqichma-bosqich ko'rsatiladi. Tadqiqot ushbu siljish ko'p yo'nalishli va tugallanmagan jarayon ekanligini, uning harakatlantiruvchi kuchi esa cheklangan yer-suv resurslari sharoitidagi demografik bosim bo'lganini asoslaydi.

Kalit so'zlar: aholi bandligi, bandlik tuzilmasi, og'irlik markazi siljishi, qishloq xo'jaligi, sanoat, xizmat ko'rsatish, tadbirkorlik, tashqi mehnat migratsiyasi, Farg'ona vodiysi.

Аннотация. В статье со структурно-исторических позиций анализируется смещение центра тяжести занятости населения Ферганской долины в 1991–2025 годах от сельского хозяйства к промышленности, сфере услуг, предпринимательству и внешней трудовой миграции. Прослеживаются исходное состояние (советское аграрно-монокультурное наследие), первое смещение через промышленность и совместные предприятия, подъём экономики услуг и цифровой занятости, а также становление внешней миграции как самостоятельного вектора занятости.

Ключевые слова: занятость населения, структура занятости, смещение центра тяжести, сельское хозяйство, промышленность, сфера услуг, предпринимательство, внешняя трудовая миграция, Ферганская долина.

Abstract. The article provides a structural-historical analysis of the shift of the employment centre of gravity in the Fergana Valley in 1991–2025 from agriculture towards industry, services, entrepreneurship, and external labour migration. Beginning with the Soviet agrarian-monoculture legacy, it traces the first shift through industry and joint ventures, the rise of the service economy and digital employment, and the emergence of external migration as an independent employment vector. The study argues that this shift is a multi-directional and incomplete process driven by demographic pressure under limited land and water resources.

Keywords: employment, employment structure, shift of the centre of gravity, agriculture, industry, services, entrepreneurship, external labour migration, Fergana Valley.

Kirish. Har qanday mintqa mehnat bozorining tarixiy qiyofasi, avvalo, band aholining tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi — ya'ni bandlikning tarkibiy og'irlik markazi — bilan belgilanadi.

“Bandlik og‘irlik markazi” deganda mehnatga layoqatli aholining eng katta qismi jamlangan iqtisodiy soha yoki yo‘nalish tushuniladi. Mustaqillik arafasida Farg‘ona vodiysida bu markaz aniq — qishloq xo‘jaligi, xususan paxtachilik — bo‘lgan. 1991–2025-yillarda esa bu markaz sezilarli darajada siljidi [1].

Mazkur maqolaning maqsadi vodiya aholi bandligining og‘irlik markazi qishloq xo‘jaligidan boshqa sohalarga — sanoat, xizmat ko‘rsatish, tadbirkorlik va tashqi mehnat migratsiyasiga — qanday siljiganini struktura-tarixiy tahlil orqali ochib berishdan iborat. Bu jarayonni yaxlit ko‘rish aholi bandligini ta‘minlash tarixining ichki mantig‘ini tushunishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mehnat resurslari va bandlik tuzilmasi masalalari iqtisod fani doirasida keng o‘rganilgan: K. Abdurahmonov mehnat iqtisodiyotining nazariy asoslarini, R. Qodirov vodiya mehnat resurslarini¹, Z. M. Jabborova kichik biznesdagi mehnat munosabatlarini [2], Sh. N. Xayitov kambag‘allikni qisqartirish va bandlikni oshirish metodologiyasini [5] tadqiq etgan. Biroq bu ishlarida bandlikning tarmoqlararo og‘irlik markazi siljishi Farg‘ona vodiysi misolida yaxlit tarixiy jarayon sifatida maxsus tahlil qilinmagan. Mazkur maqola ana shu masalani struktura-tarixiy nuqtai nazardan yorituvchi urinishdir.

Tadqiqotda tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga tayangan holda struktura-tarixiy, qiyosiy-tarixiy, statistik-tahliliy va davriylashtirish usullaridan foydalanilgan. Bandlikning og‘irlik markazi siljishi tarmoq bandligi ko‘rsatkichlari dinamikasi orqali kuzatiladi; manbaviy bazani statistik ma‘lumotlar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyot tashkil etadi.

Tahlil va natijalar

Boshlang‘ich holat: agrar bandlikning hukmronligi

Bandlik og‘irlik markazining boshlang‘ich holati sovet davrida shakllangan. Rejali iqtisodiyot sharoitida vodiya qishloqlarida paxta yakkahokimligi (monokultura) qaror topgan, qishloq aholisining asosiy qismi qishloq xo‘jaligiga bog‘lab qo‘yilgan edi. Bu tuzilma ikki oqibatga ega bo‘ldi: bir tomondan, qishloq xo‘jaligi mintaqa bandligida nomutanosib ravishda katta ulushni egalladi; ikkinchi tomondan, mehnat resurslarining ortiqchaligi va kolxoz-sovxozlardagi yashirin ishsizlik shakllandi. 1980-yillarning oxiriga kelib respublikada mehnatga layoqatli 1,86 million kishi xalq xo‘jaligiga jalb etilmagan, ulardan 780 ming nafari ortiqcha ishchi kuchi sifatida ishlab chiqarishdan tashqarida qolgan edi. Aynan shu agrar-monokultura merosi bandlik og‘irlik markazi siljishining boshlang‘ich nuqtasini belgilab berdi.

Cheklangan yer-suv resurslari sharoitidagi yuqori demografik bosim bu siljishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘ldi. Jon boshiga to‘g‘ri keladigan sug‘oriladigan yer maydonining izchil qisqarishi qishloq xo‘jaligini yangi mehnatga layoqatli aholini o‘zlashtirishga qodir bo‘lmagan holatga keltirdi; “agrar ortiqcha aholi” muammosi mehnat resurslarini boshqa sohalarga siljishga majbur etuvchi ichki bosimni yuzaga keltirdi [9]. Shu ma’noda og‘irlik markazining siljishi tasodifiy emas, balki demografik-strukturaviy zaruratning natijasi edi.

Agrar bandlikning hukmronlik darajasini miqdoriy ko‘rsatkichlar ham tasdiqlaydi. Respublika miqyosida 2015-yilda qishloq va o‘rmon xo‘jaligi jami bandlikning qariyb 27,7 foizini tashkil etgan bo‘lsa, aholi zich joylashgan vodiyaning qishloq joylarida bu ulush yanada yuqori bo‘lgan. Mehnat resurslarining qishloq xo‘jaligida shu darajada to‘planib qolishi, sanoat va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining esa qishloqda sust rivojlangani mintaqa bandligining tarkibiy nomutanosibligini keltirib chiqardi. Bu holatning oqibati — qishloq mehnati unumdorligining pastligi va, demak, qishloq aholisi daromadining shahar bilan solishtirganda past bo‘lib qolishidir. Iqtisodiy nazariyada bunday vaziyat — mehnat resurslarining past unumli an’anaviy sektordan yuqori unumli zamonaviy sektorlarga bosqichma-bosqich oqib o‘tishi — tarkibiy transformatsiyaning klassik ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi [7].

Birinchi siljish: qishloq xo‘jaligidan sanoatga

Bandlik og‘irlik markazining birinchi siljishi qishloq xo‘jaligidan sanoat va qurilishga tomon yo‘naldi. Mustaqillikning dastlabki yillarida sovet sanoat negizining inqirozi bu jarayonni

¹Band aholining tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi va viloyat statistika boshqarmalari ma‘lumotlari asosida.

murakkablashtirgan bo'lsa-da, 1996-yildan boshlangan makroiqtisodiy barqarorlashuv yangi sanoat va qo'shma korxonalar barpo etish imkonini berdi. Bu yo'nalishning yorqin namunasi Asaka shahridagi avtomobil zavodi bo'lib, u 1996-yildagi 2 500 kishidan 2021-yilda qariyb 11 ming nafar, turdosh korxonalar bilan birgalikda esa 60 mingdan ortiq ish o'rniga aylandi. Qishloqqa sanoatni olib kirish — tikuv-trikotaj sexlari, qurilish materiallari va oziq-ovqat korxonalari — orqali sanoat bandligi qishloq muhitiga ham kirib bordi [8]. Shu tariqa mehnat resurslarining bir qismi past unumli qishloq xo'jaligidan sanoatga o'tdi.

Sanoat bilan bir qatorda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bandlikning yangi og'irlik markaziga aylana boshladi. So'nggi o'n yillikda mamlakatda yalpi ichki mahsulotdagi kichik biznes ulushi 31,1 foizdan 52,5 foizga, bu sohadagi bandlik esa ish bilan band aholining 49,7 foizidan 74,5 foizigacha o'sdi [4]. Bu — bandlik og'irlikining davlat va yirik jamoa xo'jaliklaridan mayda, mustaqil tadbirkorlik shakllariga siljishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kichik biznesda bandlarning katta qismi yakka tartibdagi tadbirkorlikka to'g'ri kelishi bandlikning nisbatan mayda va ba'zan beqaror shakllarda kechayotganini ham anglatadi.

Yirik sanoat korxonalarining bandlikka ta'siri “lokomotiv” xarakterga ega bo'ldi: baholashlarga ko'ra, avtomobilsozlikdagi bitta ish o'rni turdosh tarmoqlarda 7–8 ta ish o'rni yaratadi. Shu tariqa bitta yirik korxona o'zi bilan birga butun bir yetkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatuvchilar va savdo tarmog'ini harakatga keltirib, bandlik og'irligini agrar sektordan sanoat-xizmat zanjiriga o'tkazishga xizmat qildi. Biroq bu siljish tekis kechmadi: rasmiy sanoat va xizmat sohasidagi ish o'rinlari yetarli bo'lmagan sharoitda ortiqcha ishchi kuchining bir qismi norasmiy bandlikka — “mardikorlar bozori”ga — oqib o'tdi. Mamlakatda norasmiy bandlik darajasi 2017-yildagi 60 foizdan 2024-yilda 38 foizgacha pasaygan bo'lsa-da, u hamon sezilarli bo'lib qolmoqda; bu esa og'irlik markazi siljishining oraliq, beqaror shakllar orqali kechayotganini ko'rsatadi.

Ikkinchi siljish: xizmat ko'rsatish, tadbirkorlik va raqamli iqtisodiyot

XXI asrning birinchi choragida bandlik og'irlik markazi yana bir bor — endi xizmat ko'rsatish iqtisodiyotiga tomon — siljidi. Tadbirkorlik subyektlari ochgan yangi ish o'rinlarining qariyb 58 foizi savdo, logistika, axborot texnologiyalari va turizm sohalariga to'g'ri kelmoqda. Vodiy shaharlari uchun hunarmandchilik va turizm alohida ahamiyat kasb etdi: Marg'ilonning atlas-adrasi, Rishtonning sopol buyumlari, Qo'qon va Andijonning tarixiy obidalarini barqaror xizmat ko'rsatish ish o'rinlari yaratadi. Bu siljish sanoatlashuvdan keyingi bosqichga — xizmatlar iqtisodiyotiga — o'tishning mintaqaviy ko'rinishidir.

Xizmatlar bilan bir qatorda raqamli bandlik ham qishloq mehnat bozoriga kirib keldi. “Har bir mahallada kamida ikki nafar dasturchi” kabi loyihalar orqali hududlarda 20 mingdan ziyod yosh xalqaro onlayn platformalar vositasida mustaqil daromad topdi [3]. Raqamli bandlikning o'ziga xosligi shundaki, u geografik joylashuvga bog'liq emas: qishloq yoshi uchun ham qishloq xo'jaligi va an'anaviy hunarmandchilikdan tashqari yangi imkoniyat ochadi. 2017-yildan keyin kichik sanoat zonalarini, texnoparklar, to'qimachilik va paxta-to'qimachilik klasterlari bu ikki siljishni tizimli institutsional asosga qo'ydi [8]².

So'nggi yillarda bandlik og'irlik markazining xizmat va sanoatga siljishida yangi omillar — chegaraoldi savdo-sanoat zonalarini va transport infratuzilmasi — muhim o'rin egalladi. Vodiy Qirg'iziston va Tojikiston bilan chegaradosh bo'lgani uchun chegaraoldi zonalarining tashkil etilishi qo'shimcha ish o'rinlari yaratdi; Xitoy–Qirg'iziston–O'zbekiston temir yo'li hamda Toshkent–Andijon yo'nalishidagi magistral kabi yirik infratuzilma loyihalari nafaqat transport, balki u bilan bog'liq savdo, logistika va ishlab chiqarish tarmoqlarida ham ish o'rinlari sonini oshirib, “multiplikativ effekt” yuzaga keltirmoqda. Bu omillar vodiyni mintaqaviy iqtisodiy aloqalardagi o'rnini mustahkamlab, bandlikni diversifikatsiya qildi. 2024-yil yakunlariga ko'ra vodiyni O'zbekistonga qarashli hududida 13 mingdan ortiq sanoat korxonasi faoliyat yuritdi, ularning 1,1 mingdan ortig'i yuqori texnologik segmentga tegishli edi³.

²O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, band aholi tarkibi (2021-yil 1-yanvar holati): rasmiy sektor 43,3 %, norasmiy sektor 42,8 %, chet elda 1,8 mln kishi, <https://stat.uz>.

³Qishloqda raqamli bandlik: “Har bir mahallada kamida ikki nafar dasturchi” loyihasi doirasida hududlarda 20 mingdan ziyod yosh xalqaro onlayn platformalar orqali daromad topgan.

Tashqi mehnat migratsiyasi: bandlik og'irlik markazining "tashqi" vektori

Bandlik og'irlik markazi siljishining o'ziga xos, tarixan muhim yo'nalishi tashqi mehnat migratsiyasi bo'ldi. Ichki mehnat bozori ortiqcha ishchi kuchini to'liq o'zlashtira olmagani sababli, mehnat resurslarining bir qismi mamlakat tashqarisiga — asosan Rossiya va Qozog'istonga — yo'naldi. 2020-yillarga kelib mehnat migrantlari soni 2,1 million kishiga yetdi, ularning salmoqli qismi aynan vodiy viloyatlaridan bo'lib, 2024-yilda mamlakatga kelgan pul o'tkazmalari 14,8 milliard dollarni tashkil etdi. Shu ma'noda tashqi migratsiya vodiy bandligining "tashqi" og'irlik markazi — ortiqcha ishchi kuchini o'ziga tortuvchi mustaqil yo'nalish — vazifasini o'tadi.

Biroq bu vektorning ikki yoqlama tabiati bor. Bir tomondan, migratsiya mahalliy mehnat bozoridagi bosimni yumshatdi, oilalar daromadini oshirdi va pul o'tkazmalari orqali iqtisodiyotni qo'llab-quvvatladi; ikkinchi tomondan, u bandlik muammosini tubdan hal qilmay, uni vaqtincha tashqariga "eksport" qildi va mehnat bozorini xorijiy omillarga bog'lab qo'ydi. So'nggi yillarda davlat bu jarayonni tartibga solishga — Koreya, Germaniya va boshqa davlatlarga malakali kadrlarni tashkillashtirilgan tarzda yuborishga hamda qaytgan migrantlarni reintegratsiyalashga — kirishdi. Bu esa stixiyali migratsiyadan boshqariladigan modelga o'tish urinishidir.

Tashqi mehnat migratsiyasini inson kapitali nazariyasi nuqtai nazaridan ham baholash mumkin. Migrant fuqarolar xorijda ishlash davomida nafaqat moliyaviy mablag', balki yangi kasbiy ko'nikmalar, mehnat madaniyati va tadbirkorlik tajribasini ham orttiradi. Ushbu "nomoddiy" kapital, agar samarali tarzda vatanga qaytarilsa va mahalliy iqtisodiyotga jalb qilinsa, bandlik og'irlik markazini mahalliy sanoat va tadbirkorlikka qaytarishga xizmat qilishi mumkin. Shu bois qaytgan migrantlarning mablag'i va tajribasini kichik biznesga yo'naltirish, ularning reintegratsiyasini ta'minlash tashqi migratsiyaning "aqlar oqimi"dan "aqlar aylanishi"ga aylanishining muhim sharti hisoblanadi.

Siljishning umumiy modeli va uning tugallanmaganligi

Yuqorida tahlil qilingan jarayonlarni umumlashtirsak, bandlik og'irlik markazining siljishi bir yo'nalishli emas, balki ko'p vektorli xarakterga ega ekanini ko'rish mumkin (1-jadval): agrar bandlikdan bir vaqtning o'zida sanoatga, xizmat ko'rsatishga, tadbirkorlikka va tashqi migratsiyaga tomon tarqoq siljish sodir bo'ldi.

1-jadval.

Farg'ona vodiysida bandlik og'irlik markazining bosqichma-bosqich siljishi (1991–2025)

Bosqich	Bandlikning asosiy og'irlik markazi	Yangi shakllanayotgan vektorlar
1991–1999	Qishloq xo'jaligi (sovet merosi)	Yashirin ishsizlik; dastlabki mehnat birjalari; dehqon-fermer xo'jaliklari
2000–2016	Qishloq xo'jaligi + o'suvchi sanoat	Qo'shma korxonalar; kichik biznes; tashqi mehnat migratsiyasi
2017–2025	Xizmat ko'rsatish + tadbirkorlik + sanoat	Klasterlar; raqamli bandlik; tashkillashtirilgan migratsiya

Shu bilan birga, bu siljish hali tugallanmagan. Qishloq xo'jaligi mintaqa bandligida nomutanosib ravishda katta ulushni saqlab qolmoqda; norasmiy bandlik keng tarqalgan (2021-yil holatiga band aholining qariyb 42,8 foizi norasmiy sektorga to'g'ri kelgan), tashqi migratsiyaga bog'liqlik esa yuqori. Demak, og'irlik markazining siljishi obyektiv demografik-strukturaviy jarayon bo'lsa-da, u to'liq amalga oshishi uchun mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish va qayta ishlash tarmoqlarida real, barqaror ish o'rinlari yaratish zarurati saqlanib qolmoqda.

Xulosa. 1991–2025-yillarda Farg'ona vodiysida aholi bandligining og'irlik markazi qishloq xo'jaligidan sanoat, xizmat ko'rsatish, tadbirkorlik va tashqi mehnat migratsiyasiga tomon siljidi. Bu siljish sovet davridagi agrar-monokultura merosidan boshlanib, sanoat va qo'shma korxonalar, so'ngra xizmatlar iqtisodiyoti va raqamli bandlik hamda tashqi migratsiya orqali bosqichma-bosqich kechdi.

Tadqiqotning asosiy xulosasi shundan iboratki, ushbu siljish ko'p yo'nalishli va tugallanmagan jarayon bo'lib, uning harakatlantiruvchi kuchi cheklangan yer-suv resurslari sharoitidagi yuqori demografik bosimdir. Bandlik og'irlik markazini barqaror sohalarga to'liq o'tkazish — qishloq xo'jaligini diversifikatsiyalash, sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish, norasmiy

bandlik va migratsiyaga bog'liqlikni kamaytirish — vodiy mehnat bozorining uzoq muddatli strategik vazifasi bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov K. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. 3-nashr. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2019.
2. Jabborova Z.M. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda mehnat munosabatlarini takomillashtirish: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent, 2023.
3. Xayitov Sh.N. Kambag'allikni qisqartirish asosida aholi bandligi va farovonlik darajasini oshirish metodologiyasini takomillashtirish: DSc diss. avtoreferati. – Toshkent: RIU, 2025.
4. Gulmurodov K.A. Mehnat bozorida aholining munosib mehnat migratsiya jarayonlarini transformatsiyalash: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent: TDIU, 2025.
5. Qodirov R. Farg'ona mintaqasi aholisi va mehnat resurslari. – Toshkent: Navro'z, 2016.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Band aholi tarkibi ko'rsatkichlari. – Toshkent. <https://stat.uz>.
7. International Organization for Migration (IOM). O'zbekiston migratsiya vaziyatiga oid hisobot (2023). <https://uzbekistan.iom.int>.
8. The Times of Central Asia. Uzbekistan Receives \$14.8 Billion in Remittances in 2024. <https://timesca.com>.
9. Gazeta.uz. Farg'ona Markaziy Osiyoning barqaror o'sish markaziga aylanmoqda (2025-yil 16-oktabr). <https://gazeta.uz>.

UO'K 94(575.2):336.22

BUXORO XONLIGI SHAYBONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA SOLIQLAR TIZIMINING O'ZGARISHI

M.B.Abdullayeva, magistrant, Osiyo xalqaro universiteti Xorazm filiali, Urganch

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada tarixiy manbalar asosida Shayboniylar davrida soliq tizimi va yer munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari tahlil qilingan. Shaybonilar hukmronligi davridagi xiroj, tanabona, mukarari, ixrojot kabi soliqlar, shuningdek, sog'im, shibogu, peshkash kabi majburiyatlarning mazmuni ochib berilgan. egaligi tizimiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar. Shayboniylar davri, soliq tizimi, yer munosabatlari, suyurg'ol, iqta, xiroj, tanabona, muqarari, ixrojot, sog'im, shibog'u, peshkash, Movarounnahr.

Аннотация. В данной научной статье на основе исторических источников анализируются процессы формирования и развития налоговой системы и земельных отношений в период правления Шейбанидов. Рассматриваются такие виды налогов, как харадж, танабона, мукарари, ихраджот, а также повинности, такие как согим, шибогу, пешкаш, раскрывается их содержание и сущность. Особое внимание уделено системе землевладения.

Ключевые слова: Эпоха Шейбанидов, налоговая система, земельные отношения, суйургол, икта, харадж, танабона, мукарари, ихраджот, согим, шибогу, пешкаш, Мавераннахр.

Abstract. This scientific article analyzes, based on historical sources, the processes of formation and development of the tax system and land relations during the Shaybanid period. The study examines taxes such as kharaj, tanabona, muqarari, ikhrajot, as well as obligations like sog'im, shibogu, peshkash, revealing their content and essence. Particular attention is paid to the system of land ownership.

Key words. Shaybanid period, tax system, land relations, suyurgol, iqta, kharaj, tanabona, muqarari, ikhrajot, sog'im, shibogu, peshkash, Maverannahr.

Kirish. Balxash ko'li va Sirdaryoning quyi oqimlaridan to Dnepr daryosining quyi oqimlarigacha bo'lgan ulkan hudud XI asrdan boshlab Dashti qipchoq deb atala boshlandi. Qipchoqlar va boshqa turkiy qabilalar hukmronligi ostida bo'lgan bu hududni 1236 yilda Botuxon o'zining turk-mo'g'ul qo'shinlari bilan egalladi. Tarixda Oltin O'rda deb atalgan bu davlat XIV asr boshlarida ikki qismga bo'linib ketadi. Uning sharqiy qismi bo'lgan Oq O'rda tarixiy manbalarda — O'zbeklar mamlakatil deb ham yuritilgan. XV asrning o'rtalariga kelib, Jo'jixonning beshinchi o'g'li Shayboniy urug'idan bo'lgan Abulxayrxon (1412-1468) ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga asos

soladi. Bu davrda temuriylar hukmronlik qilayotgan Movarounnahrda o'zaro urushlar nihoyatda kuchayib ketgan edi. Bundan foydalangan Abulxayrxon Sirdaryoning o'rta oqimidagi bir qancha shaharlarni hamda Xorazmning bir qismini bosib olib, temuriylar davlatining yon qo'shnisi bo'lib qoladi. Abulxayrxonning vafotidan keyin inqirozga uchragan bu davlat XV asrning 80-yillarida Muhammad Shayboniyxon (1481-1510) tomonidan qayta tiklanadi[1,340].

Asosiy qism. Temuriylar davridagi soliq, to'lov va majburiyat turlari shayboniylar davrida ham saqlanib qolishi bilan birga, ularning turlari yanada ortgan. Masalan, bog'lardan, uzumzorlardan, polizlardan, bedazorlardan olinadigan qo'shimcha soliqlar joriy qilingan[3,122]. Shayboniylar davrida, Temuriylar davridagi kabi, yer, suv va mulkning katta qismi viloyat va tumanlarga o'tkazilib, davlatga alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga suyurg'ol sifatida berilgan. O'rta Osiyoda "iqta" deb nomlanuvchi shartli yer egaligi keng tarqalgan. Soliqlar miqdori iqtolar yerlari hadya qilingan vaqtdagidek bo'lishi kerak edi. Iqto sifatida nafaqat yer, balki tegirmonlar, hammomlar, bozor rastalari va boshqa narsalardan olinadigan soliqlar yoki daromadlar ham berilishi mumkin. Shuningdek, ularga berilgan yerlarni boshqarishda keng ma'muriy va iqtisodiy huquqlar berildi. Iqta egalari dehqonlardan soliqlarni faqat maxsus farmonda belgilangan tartibda undirishlari mumkin edi. Agar ushbu tizimning mazmuniga, shakllanishi va rivojlanish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, "iqta" atamasi o'rta Osiyoda XVIII-asrning 20-yillariga qadar qo'llanilgan. XVI-XVIII-asr boshlarida iqtolar ma'lum yerlar va viloyatlarni hukmron sulola (xonlar) va yirik amirlar vakillariga shartli ravishda hadya qilishni anglatardi. Shuningdek, ularga berilgan yerlarni boshqarishda keng ma'muriy va iqtisodiy huquqlar berildi[2,28].

Masalan, Hofiz Tanish Buxoriy o'zining Abdullanoma[4,312] asarida shayboniy hukmdori Abdullaxonning Xuzor va Jigdalikda ov qilishiga oid voqealarini bayon etarkan (1586), quyidagi muhim ma'lumotni keltiradi: Hukmdorning ov qilishga kelganini eshitgan noyon Qambarbiy Shaxrisabzdan hukmdor oldiga kelib, uni iqta tarzida in'om qilingan Shaxrisabzga taklif etdi. Taklif qabul qilinadi va janobi oliylari Shaxrisabzga qarab yo'l oladi. Bazmi jamshiddan so'ng Shaxrisabzdan keladigan daromadning bir qismi Qambarbiyga berilmasligi ayon bo'ladi. Hukmdor Balxga ketishi bilanoq, Qambarbiy Shaxrisabzni tark etdi va Samarqandga, sulton Ibodullo oldiga oshiqdi va u yerda uning buyuk amirlari safiga Shaxrisabzga Shibirg'on viloyatining hokimi iqtidorli amir Abdusamadbiy tayinlanadi va unga Shaxrisabzdan tushadigan daromaddan 150 ming xoniy miqdordagi mablag'i ham beriladigan bo'ldi. 1588-1589-yili Balx hukmdori shayboniy Abduluminxon Mashxad, Sabzavor, Isfaxon va Nishopur ustiga katta yurish qiladi. Bu shaharlarni o'z tasarrufiga kiritgandan so'ng yurishda faollik ko'rsatgan amirlarga turli-tuman inoyatlar qiladi. Doimiy to'lanadigan belgilab qo'yilgan soliq va yig'imlar asosan quyidagilar bo'lgan:

So'g'im - ko'chmanchilar qishda iste'mol qilish uchun har yili kuzda o'z chorvasining bir qismini so'yib olganlar. Buni so'g'um-so'yuv deb atashgan. Ana shu vaqtda har bir xonadon (chodir, o'tov) xonga va o'z xo'jayinlariga uning so'g'umi uchun bir yaxshi boqilgan chorva molini bergan.

Shibog'u (sibog'u) – xonlar va o'g'lonlar bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tayotganlarida ovullarning aholisi ularga oziq-ovqat to'plab bergan, u ko'pincha pishirilgan go'shtdan iborat bo'lgan.

Sovurin va Peshkash – bu ham shibog'uga o'xshash bo'lib, lekin u ko'pincha qimmatbaho buyumlar, pul, ot va qoramollardan iborat bo'lgan. Hatto kitoblar, qullar ham peshkash (tortiq) qilingan. u ko'pincha mag'lub xalqdan g'olib chiqqan xonga tortiq shaklida qaralgan.

Shayboniylar davrida davlat yerlari dehqonlarga muddatsiz merosiy foydalanishga berila boshlangan va qoidaga ko'ra dehqonlardan hosil miqdoriga qarab xiroj (davlat solig'i), ekilgan yerning hajmiga qarab esa tanobona soliqlari undirilgan. Bulardan tashqari, Abdullaxon II davriga oid hujjatlarda, masalan, uning Jo'ybor xo'jalarini yer-mulklarini har xil soliqlardan ozod qilish haqidagi 1572 yil 8 sentyabrdagi farmonida bir qancha soliqlarning nomi keltirilgan. Olimlarning fikricha dastlabki shayboniylar vaqtidagi soliq tizimi keyinchalik forsiy atamalarga o'zgarib borgan[5,154]. Masalan, yuqoridagi hujjatda Xo'ja Sa'dning Marvdagi o'ziga ilgari suyurg'ol qilib berilgan nasliy mulklarini quyidagi soliqlar va majburiyatlardan ozod qilish ko'rsatilgan:

a) molu jihot - mahsulotdan olinadigan yer solig'i;

b) mirobona - mirob (suv amiri) foydasiga ko'p qismi mahsulot sifatida undiriladigan majburiyat;

v) kax - armiya ehgiyojlari uchun pichan va yem undirish;

g) tarh – xazinaga tegishli bo'lgan omborlardan aholining majburiy tarzda don va boshqa mahsulotlarni oshirilgan narxlarda majburiy sotib olishi (xuddi G'arbiy Yevropa feodallarining banalitet huquqiga o'xshaydi) hamda dehqonlarning o'z mahsulotlarini xazinaga arzon baholarda sotishlari;

d) sabun – yer haydash va don ekish mavsumlarida aholining ma'muriyat tomonidan majburiy safarbar etilishi (hasharga o'xshaydi);

e) yobisat – ekin ekib jonlantirish, obod qilishga yer berish.

Bunday soliqlar umumlashtirilgan atamalarda ham uchraydi:

Muqarari – aniq, to'g'ri soliqlar;

Ixrajot – davlat apparatining xarajatlarini qoplash uchun aholidan undiriladigan har qanday yig'imlar;

Mol (jihot) – daromaddan olinadigan asosiy soliq, xirojning turi, miqdori yerning sifati va holatiga qarab hosilning 1/3 qismi miqdorida bo'lgan.

Soliq to'lashdan bosh tortgan jamoa yoki qabila boshliqlari qattiq jazolanganlar. Hatto qatl jazosi ham qo'llanilgan. Abdullaxon II ning Xo'ja Sa'dga yozgan maktublaridan birida Markaziy Afg'oniston, Mug'on, Darayi, Suf atroflarida yashab kelayotgan Buxoro xonligiga tobe bo'lgan tulkichi qabilasining davlat xazinasiga muqarari (aniq belgilangan to'g'ri soliq) va oshlig' solig'ini bajarmaganligi, ilgari esa ular Balx xonligiga tobe bo'lgan davrida 12000 qo'y to'lab turganligi ko'rsatilgan. "Bu kishilar bizga ko'p zarar yetkazdilar, ular muqarari solig'ini to'lashlari lozim edi, ammo uch yilgacha to'lamay keldilar, uning miqdori 36000 qo'yga yetdi" - deyiladi xatda.

Abdullaxon u yerga qo'shin yuborib tulkichi qabilasini bu ishi uchun bosqin va talon qilmoqchi bo'ladi. Shunda Xo'ja Sa'd va Balx hokimi Nazarbiy (1572-1582) oraga tushib, xonni tinchlantiradi. Ammo qalbimizda u qabiladan qasos olmaslikka qaror qildik deb yozgan bo'lsada, xon baribir aybdor shaxslarni jazolaydi. Ravzat ar-Rizvon asarida xo'janing o'zi qabilalar bilan xonning orasiga tushib, ularni ba'zan soliq va yig'imlardan ozod qilishga erishilganligi holatlari yoziladi. Shu maqsadda turli ulus beklari tomonidan Xo'ja Sa'dga xatlar kelib turgan. Shu davr hujjatlarida juda ko'p xildagi oliq-soliqlar uchraydi, ammo boshqa davrlarda kam uchraydigan turlari ichida himoyat solig'i kishini diqqatini tortadi. Unga ko'ra amirlar, beklar tomonidan chorvadorlarni o'z himoyasiga olish, o'ziga qarashli yaylovlarni ularga foydalanishga berish evaziga undirilgan soliq himoyat deb atalgan. Hujjatlarda Jo'ybor xo'jalaridan Xo'ja Tojiddinga shunday soliq to'lab turilganligini tasdiqlaydigan ma'lumotlar bor.

Abdullaxon II ning soliq siyosatida, bir tomondan, diniy ulamo va shayxlarning suyg'ol mulkini darubast rejimiga o'tkazib (hadya, in'om tariqasida) soliqlardan ozod qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, ayamasdan soliq solish bo'lganligini tasdiqlaydigan manbalar ham mavjud. Ravzat-ur Rizvonda bu haqda Mahmud Sultonning Xo'ja Sa'dga yozgan iltimosi (arzadosht) keltirilgan. Bunda ko'rsatilishicha, ushbu sultonning onasi Nur qishlog'ida (Nurota) Mulk huquqi asosida ikkita korizga ega bo'lgan. Ilgarigi Samarqand, Toshkentxon sultonlar bunday mulklardan olinadigan o'ndan bir soliqni undirmaganlar Abdullaxon esa Nurga kelganida ushbu korizlarga daromadning 1/10 qismi miqdorida soliq solinganligini, xoja xonga buni tushuntirib soliqdan ozod etishni so'ragan. Tarixiy manbalarda davlatda ta'siri kuchli bo'lgan otaliqlarning hatto ulus xonlari vakolatlarini o'zlashtirib, yig'ilgan soliqlarni talon taroj qilganliklari haqida ma'lumotlar uchrab turadi. Bunga dastlab Termiz hokimi (1584 yildan O'ratepa hokimi) Mahmud Sultonning Xo'ja Sa'dga yozgan xatida keltirilgan ma'lumotlar guvohlik beradi. Xatda keltirilishicha, Xushi Jaloyirni Abdullaxon unga otaliq qilib (Xushbiy otaliq) tayinlashga bir yil ham bo'lmasdan, u barcha davlat ishlarini, hatto hokim xonadonini boshqarish sarkorligi ishlarini ham o'z qo'liga olib, viloyatdan to'rt yil mobaynida to'plangan muqarrari, ixrajot, oshlig', mol kabi soliq va yig'imlarni o'zlashtirib olganligi, buning natijasida viloyatning xonavayron bo'lganligi hamda Xo'jadan ushbu xat mazmunidan Abdullaxonni ogoh qilib qo'yish so'ralgan[6,107].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, soliq yukining ortishi va ko'plab majburiyatlar aholi, ayniqsa, dehqonlar va chorvadorlar zimmasiga og'ir yuk bo'lib tushdi. Shu bilan birga, diniy ulamolar va ayrim tabaqalarga berilgan imtiyozlar aholi o'rtasida, ayniqsa dehqonlar va chorvadorlar orasida ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi. Shu bilan birga, diniy ulamolar va ayrim tabaqalarga berilgan imtiyozlar jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish kuchayishiga olib keldi. Umuman olganda, Shayboniylarning soliq siyosati davlatning iqtisodiy mustahkamlanishiga xizmat qilgan bo'lsa-da, uning ayrim jihatlari ijtimoiy muvozanatga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. I.M.Niyazmetov, S.A.Giyasov, F.A.Fayziyev, R.R.Duschanov Soliq nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: «Chinor fayzi baland». 2022. 340 b.
2. I.M.Niyazmetov, S.A.Giyasov, F.A.Fayziyev, R.R.Duschanov Soliq nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: «Chinor fayzi baland». 2022. 28 b.
3. Bobobekov X, Karimov III. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Iqtisod-Moliya.T.: 2000. – 122 - bet
4. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – T.: Fan, 1966. – 312 b.
5. Ziyodulla Muqimov Shayboniylar davlati va huquqi. T.: Sharq, 2007. – 154 bet.
6. Ziyodulla Muqimov Shayboniylar davlati va huquqi. – T.: Sharq, 2007. – 107 bet.

UO'K 930.25:311

JIZZAX UEZDINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTIDAGI O'ZGARISHLARNING STATISTIK MANBALARDA YORITILISHI (XIX asr oxiri XX asr boshlari)

D.Abduraimov, o'qituvchi, Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax uezdining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti statistik materiallar asosida tahlil qilingan. Unda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida uездda yuz bergan ma'muriy, iqtisodiy va demografik o'zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, Rossiya sanoat mahsulotlarining mahalliy bozorlarga kirib kelishi natijasida kapitalistik munosabatlarning shakllanish jarayonlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Jizzax uezdi, Samarqand viloyati, Rossiya imperiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, savdo munosabatlari, bozorlar, dehqonchilik, chorvachilik, transport tizimi.

Аннотация. В данной статье на основе статистических данных анализируется социально-экономическая жизнь Джизакской области в конце XIX и начале XX веков. Выявляются административные, экономические и демографические изменения, произошедшие в регионе в результате колониальной политики Российской империи. Также раскрываются процессы формирования капиталистических отношений в результате выхода российской промышленной продукции на местные рынки.

Ключевые слова: Джизакская область, Самаркандская область, Российская империя, социально-экономическая жизнь, торговые отношения, рынки, сельское хозяйство, животноводство, транспортная система.

Abstract. This article analyzes the socio-economic life of the Jizzakh region in the late 19th and early 20th centuries based on statistical materials. It highlights the administrative, economic and demographic changes that occurred in the region as a result of the colonial policy of the Russian Empire. It also reveals the processes of the formation of capitalist relations as a result of the entry of Russian industrial products into local markets.

Keywords: Jizzakh region, Samarkand region, Russian Empire, socio-economic life, trade relations, markets, agriculture, livestock, transport system.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax uezdi Turkiston o'lkasining muhim ijtimoiy-iqtisodiy va strategik hududlaridan biri sifatida shakllandi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida uезд Samarqand viloyati tarkibida harbiy-ma'muriy markaz bo'lgan. Bu davrda Jizzax uezdi iqtisodiyotida dehqonchilik, chorvachilik va bozor munosabatlari rivojlanib, g'alla, paxta va chorva mahsulotlari savdosi kengaydi. Shu bilan birga, Rossiya sanoat mahsulotlarining kirib kelishi, transport infratuzilmasining rivojlanishi va aholi tarkibidagi o'zgarishlar uезд ijtimoiy hayotida yangi iqtisodiy munosabatlarni shakllantirdi. Ayniqsa, mustamlakachilik siyosati natijasida yuzaga kelgan

yer munosabatlari, ijtimoiy tafovutlar va demografik o'zgarishlar Jizzax uezdi tarixini o'rganishni dolzarb ilmiy masalalardan biriga aylantirgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkistonda bosib olish siyosati natijasida Jizzax hududi strategik ahamiyatga ega harbiy-ma'muriy markazga aylangan. M.G. Chernyaev qo'shinlari tomonidan 1866 yil oktyabr oyida general Jizzax shahri bosib olingach, hudud Rossiya imperiyasining Sirdaryo viloyati tarkibiga kiritildi. Keyinchalik 1868 yilda Samarqand viloyati tashkil etilganidan so'ng Jizzax uezdi mazkur viloyatining muhim ma'muriy birligi sifatida shakllantirildi. Jizzax shahri Toshkent-Samarqand-Buxoro yo'nalishidagi asosiy tranzit nuqta bo'lib, harbiy yurishlar, pochta xizmati va karvon savdosida muhim o'rin tutgan.

Jizzax uezdi Samarqand viloyatining eng katta ma'muriy hududlaridan biri bo'lib, uездda harbiy boshqaruv tizimi, pochta aloqasi va savdo infratuzilmasi shakllangan. Masalan, Jizzax shahri orqali Samarqanddan Toshkentga boradigan pochta trakti o'tgani qayd etiladi. Ushbu yo'l Rossiya imperiyasining Turkistondagi harbiy-siyosiy nazoratini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Jizzax uezdi iqtisodiyoti asosan dehqonchilik va chorvachilikka tayangan. Mirzacho'lga tutash hududlarda bug'doy, arpa, jo'xori va tariq ekish keng tarqalgan bo'lib, g'alla mahsulotlari Samarqand va Toshkent bozorlariga yetkazib berilgan[1]. XIX asr oxirida Jizzax bozorlarida g'alla savdosi yuqori darajada rivojlangani sababli uезд Samarqand viloyatining asosiy don yetkazib beruvchi hududlaridan biri hisoblangan. Ayniqsa, Zomin, G'allaorol va Forish atrofidagi qishloqlar dehqonchilik mahsulotlari bilan tanilgan. Shu bilan birga, ko'chmanchi qozoq va qirg'iz aholisi chorvachilik mahsulotlari – jun, teri, qoramol va qo'y savdosini amalga oshirgan.

Jizzax uездida Rossiya harbiy qismlari, mahalliy komanda va harbiy omborlari mavjudligi qayd etilgan. Manbada Jizzax shahrida harbiy boshliq idorasi, mahalliy garnizon va harbiy gospital faoliyat ko'rsatgan. Jizzax uездida savdo munosabatlari ham faol rivojlangan. Haftalik bozorlarda mahalliy hunarmandchilik mahsulotlari, ip-gazlamalar, mehnat qurollari, charm buyumlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlari sotilgan. XX asr boshlariga kelib Rossiya sanoat mahsulotlari kirib kelishi natijasida bozorlarda fabrika ishlab chiqargan tovarlar ulushi ortib bordi. 1909 yilga kelib Jizzax shahrida D.L. Filatov firmasining savdo tarmoqlari faoliyat yuritgan. Firma Samarqandda ishlab chiqarilgan vino, konyak va mineral ichimliklarni Turkiston shaharlariga tarqatgan hamda Jizzax bozorida ham o'z mahsulotlarini sotgan. Jizzax shahrida, manufaktura va choy savdosi bilan shug'ullanuvchi rus va mahalliy savdogarlar soni ortib borgan. Ayniqsa, "Voronin, Lyutsh i Chesher" aksiyadorlik jamiyatining manufaktura mahsulotlari Samarqand viloyati bozorlariga, jumladan Jizzaxga olib kelingan. Bu mahsulotlar orasida fabrika usulida ishlab chiqarilgan paxta matolari muhim o'rin tutgan[2]. Jizzax bozorlarida texnik uskunalar, tikuv mashinalari, velosipedlar va Yevropa tovarlari sotuvi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Masalan, "J. Blok i drug" firmasi tikuv mashinalari va texnik jihozlar savdosi bilan shug'ullangan. Ushbu holat, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda kapitalistik g'oyalar shakllanayotganligini ifodalaydi.

Jizzax uezdi iqtisodiy hayotida transport tizimi ham muhim o'rin egallagan. Samarqand-Toshkent pochta yo'li orqali yuk va yo'lovchi tashish hajmi ortib borgan. Karvon savdosida tuya transporti asosiy vosita bo'lib qolgan bo'lsa-da, XX asr boshlariga kelib arava va ot-ulov transportidan keng foydalanilgan. Rossiya imperiyasi ma'lumotlariga ko'ra, Jizzax orqali har yili minglab pud g'alla va chorva mahsulotlari Samarqand hamda Toshkent bozorlariga yuborilgan[3]. Temir yo'l tarmoqlarining kengayishi esa Jizzax iqtisodiyotini tashqi bozorlar bilan bog'lashni kuchaytirgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Jizzax uezdi aholisi tarkibi, milliy tarkibi, ijtimoiy qatlamlari va joylashuv xususiyatlari bilan Turkiston o'lkasining muhim hududlaridan biri hisoblangan. Jizzax uezdi ma'muriy jihatdan Samarqand viloyati tarkibiga kirib, aholining asosiy qismi qishloq joylarda istiqomat qilgan. Uезд aholisi asosan o'zbeklardan iborat bo'lib, ayniqsa qipchoq, saroy, yuz, qangli, qirg'iz va qoraqalpoq urug'-qabilalari vakillari keng tarqalgan edi. Shuningdek, uездda tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar va rus ko'chmanchilari ham yashagan. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida XIX asrning 80-90-yillaridan boshlab Jizzax uездiga rus aholisini ko'chirib keltirish jarayoni kuchaygan. Ayniqsa, temir yo'l qurilishi va yangi qishloq posyolkalarining tashkil etilishi aholi tarkibida muayyan o'zgarishlarga olib kelgan. Rossiya imperiyasi birinchi umumiy 1897 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, Jizzax

uezdida aholi soni 300-350 ming nafarga yaqin bo'lgan[4]. Aholining katta qismi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Sug'oriladigan yerlar asosan Zarafshon va Sanzar daryolari havzalarida joylashgan bo'lib, bu hududlarda o'troq aholi zich yashagan. Cho'l va tog'oldi hududlarida esa yarim ko'chmanchi va ko'chmanchi aholi ustunlik qilgan. Uezd aholisining iqtisodiy turmushida g'allachilik, paxtachilik, bog'dorchilik va chorvachilik muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Jizzax shahri atrofidagi qishloqlarda bug'doy, arpa va paxta yetishtirish keng tarqalgan edi.

Jizzax shahri uездning ma'muriy va savdo markazi sifatida aholining iqtisodiy faolligida muhim o'rin egallagan. Shaharda hunarmandchilik va bozor munosabatlari rivojlangan bo'lib, temirchilik, kulolchilik, to'qimachilik va chormchilik keng tarqalgan. Bozor kunlari nafaqat mahalliy aholi, balki atrof qishloq va volostlardan kelgan savdogarlar ham qatnashgan[5]. Bu esa Jizzax shahri aholisining ijtimoiy tarkibida savdogarlar, hunarmandlar va vositachilar qatlamining shakllanishiga olib kelgan.

Rossiya imperiyasi davrida Jizzax uездi aholisi orasida soliq siyosati va yer munosabatlari bilan bog'liq ijtimoiy tafovutlar ham kuchaygan. Katta yer egalari, boylar va mahalliy amaldorlar muayyan iqtisodiy ustunlikka ega bo'lgan bo'lsa, kam yerli dehqonlar va chorikorlar iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolda yashagan. Shuningdek, aholining muayyan qismi mavsumiy ishchi sifatida Samarqand, Toshkent va Farg'ona vodiysiga borib ishlagan. XX asr boshlarida aholi o'sishi, yer tanqisligi va mustamlakachilik bosimi ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirib, 1916 yilgi xalq qo'zg'olonlari jarayonida Jizzax uездi aholisining faol ishtirok etishiga sabab bo'lgan. Jizzax uездi aholisiga oid statistik ma'lumotlar uездning demografik rivojlanishida tabiiy o'sish yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, qishloq aholisi shahar aholisiga nisbatan ancha ko'pchilikni tashkil etgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax uездi Rossiya imperiyasining Turkistondagi muhim harbiy-ma'muriy va strategik markazlaridan biriga aylanib, uездning geografik joylashuvi uni Toshkent-Samarqand-Buxoro yo'nalishidagi asosiy savdo va transport markaziga aylantirgan.

Xullas, uезд iqtisodiyotining asosini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan bo'lib, g'allachilik, paxtachilik va chorva mahsulotlari savdosi Jizzaxning Samarqand viloyati iqtisodiyotidagi ahamiyatini kuchaytirgan hamda ichki bozor munosabatlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. XX asr boshlarida Rossiya sanoat mahsulotlarining kirib kelishi, manufaktura savdosining kengayishi va transport infratuzilmasining rivojlanishi Jizzax uездida kapitalistik iqtisodiy munosabatlarning shakllanayotganligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Справочная книжка Самаркандской области – Самарканд, 1893. – С. 112-128.
2. Материалы для статистики Туркестанского края – Санкт-Петербург, 1891. – С. 201-19
3. Обзор Самаркандской области за 1904 год – Самарканд: Типография «Труд», 1905. – С. 73-89.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года Т. LXXXIX. Самаркандская область. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 15-37.
5. Кауфман А.А. Переселение и колонизация в Туркестанском крае – Санкт-Петербург, 1905. – Б. 88–104.

UO'K 82.09

ABU RAHYON BERUNIYNING “HINDISTON” ASARINING UMUMIY MAZMUNI VA MAQSADI

S.Avliyaxonov, tayanch doktorant, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniyning “Hindiston” asarini yozishdan o'zlagan maqsadi, asarning umumiy mazmuni va maqsadi bayon etiladi. Bundan tashqari, asarning boblari tahlil qilinib, ular haqida qisqacha ma'lumotlar keltiriladi. Asar haqida dunyo olimlarining ba'zi fikrlari bilan tanishtirilib, turli tillarga tarjimalari hamda tarjimonlari haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, olimning asari haqida o'z fikrlari bilan ham tanishtiriladi.

Kalit so'zlar: hind xalqi, din, qadriyat, taqvim, munajjim, falakkiyot, “Hindiston”, dinshunoslik, diniy an'ana.

Аннотация. В данной статье излагаются цель написания произведения Абу Райхана Беруни «Индия», его общее содержание и задачи. Кроме того, анализируются главы произведения и приводятся краткие сведения о них. Читатель знакомится с мнениями некоторых мировых учёных об этом труде, а также получает информацию о его переводах

на различные языки и об авторах этих переводов. Наряду с этим, в статье представлены собственные высказывания учёного о своём произведении.

Ключевые слова: индийский народ, религия, ценность, календарь, астролог, астрономия, “Индия”, религиоведение, религиозная традиция.

Abstract. This article describes Abu Rayhan Biruni's intended purpose in writing the work “India”, as well as its general content and objectives. In addition, the chapters of the work are analyzed, and brief information about them is provided. The article introduces some of the views of world scholars on the work and provides information about its translations into various languages and its translators. Furthermore, the scholar's own thoughts regarding his work are also presented.

Keywords: indian people, religion, value, calendar, astrologer, astronomy, “India”, religious studies, religious tradition.

Kirish. IX asr oxiridan boshlanib deyarli to XIII asr boshlarigacha bo‘lgan davrda yuksak madaniy taraqqiyot va katta siyosiy o‘zgarishlar yuz bergan. Bu taraqqiyot va o‘zgarishlar shu qadar keskin hamda olamshumul edi. XIX asrda yashagan shveysariyalik sharqshunos va tarixchi Adam Mes bu davrni har tomonlama tahlil qilib, Musulmon Renessansi davri deb atadi[1]. Abu Rayhon Beruniy ana shu Musulmon Renessansining faol qatnashchilaridan va uni shakllantiruvchilaridan biri edi. Abu Rayhon Beruniyning asl ismi Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy Xorazmiydir. Beruniy 973-yil 4-sentabr kuni Xorazmning qadimgi poytaxti Kat shahrida tug‘ilgan. 1048-yili dekabr oyida G‘aznada vafot etgan[2]. Beruniy fanning turli sohalari: astronomiya, geografiya, tarix, matematika, geometriyada faoliyat olib borgan. Bundan tashqari, Beruniy musulmon olimlari ichida birinchilardan bo‘lib, islomdan boshqa dinlarni o‘rganishning poydevorini yaratgan.

Asosiy qism. Abu Rayhon Beruniy Hindistondalik paytlarida hind olimlari, faylasuflari va ruhoniylari bilan bevosita muloqotda bo‘ladi va Hindistonda ilmiy til sanalgan sanskritni o‘rganadi. Sanskritda yozilgan hind ilmiy asarlarini tahlil qiladi. Bu izlanishlarning ilmiy natijalarini u 1030-yili yozgan “Hindiston” asarida bayon qiladi[3]. Shuni aytish kifoyaki, “Hindiston”da Beruniy qariyb 180 ta hind asarini eslatadi, bulardan talay qismi hind astronomiyasiga oid. Olim o‘zining ushbu asarida Hindiston madaniyati, falsafasi, diniy qarashlari, urf-odatlar, tarixi, bayramlari, e‘tiqodi haqida batafsil ma’lumot bergan.

Muhokama va natija. Olimning Hindiston bilan bog‘liq risolalari ko‘p ulardan yettitasi “Hindiston” kitobida eslatilgan va ularning soni bundan ham ortiq bo‘lgani taxmin qilinadi[4]. Ularning bir qismi aniq fanlarga bag‘ishlangan. Ular mazmun jihatdan hindlarga hisob tizimi, Quyosh va Oy tutilishlari xususida hindlarning tasavvurlari, “Oy manzillari”, “qo‘zg‘almas yulduzlar”, “munajjimlik” tushunchalari kabi mavzularni qamrab olgan.

Qomusiy olimning hindlar tarixidan so‘zlovchi eng yirik asari – “Hindiston” da ham aniq fanlarga oid ma’lumotlar bor. Unda asosiy e‘tibor hindlardagi falakkiyotga oid kitoblar tahliliga qaratilgan:

14-bobda: “Surya-siddxanta”, “Vasishtxa-siddxanta”, “Romaka-siddxanta”, “Pulisa-siddxanta”, “Braxma Siddxanta”;

15-bobda hindlardagi o‘lchov birliklari tizimi;

16-bobda hisob haqida yozilgan;

18-bobda Hindistonning jo‘g‘rofiy tavsifi, masofalar;

19-bobda falakiyot va vaqt o‘lchovi;

20 va 21-boblarda falakiyot-jo‘g‘rofiya masalalari;

32-45-boblarda vaqt hisobi;

45-48-boblarda falakiyot;

49-53-boblarda “hronologiya” tushunchalari;

54-55-boblarda falakiyot;

56-bobda Oy manzillari;

57-bobda yulduzlarning chiqish vaqtlari;

59-bobda falakiyot;

60-bobda Oy tutilishi haqida so‘z yuritiladi.

“Hindiston” asarini dastlab nemis Sharqshunosi Eduard Zaxau arabchadan nemis tiliga tarjimasini 1888-yilda nashr qildi va keng ko‘lamda manbashunoslik tadqiqotlarini olib bordi. Asarining rus tiliga tarjimasini 1963-yilda A.B.Xalidov, Y.N.Zavadovskiylar tomonidan amalga oshirildi. Arabcha matndan o‘zbek tiliga tarjimasini 1965-yilda qilinib, A.Rasulev, Yu.Hakimjonov, G‘.Jalolov, A.Irisovlar tarjimasini va tahriri ostida nashr qilindi.

Abu Rayhon Beruniy “Hindiston” asari haqida ushbu asarning boshida u o‘z kitobi tanqidiy emasligini va u hindlarning o‘zlari tomonidan taqdim etilgan faktlarni bayon qilishdan manfaatdor ekanligini aniq ta’kidlaydi. Beruniy aytadi: “Men ularni inkor qilish uchun ularning dalillarini keltirmayman, chunki men noto‘g‘ri deb hisoblayman. Mening kitobim oddiy tarixiy faktlardan boshqa narsa emas. Men o‘quvchi oldiga hindlarning nazariyalarini qanday bo‘lsa, shunday qo‘yaman va ular o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rsatish uchun ular bilan bog‘liq holda yunonlarning o‘xshash nazariyalarini eslatib o‘taman”[5].

Boshqacha qilib aytganda, Abu Rayhon Beruniy hind madaniyatini o‘ziga xos nuqtai nazardan tushunishga harakat qiladi, ularning o‘zi uchun gapirishga imkon beradi. Faktlarni o‘z holicha, hech qanday mulohazalarsiz yozib olishga intilish Abu Rayhon Beruniy metodologiyasining eng muhim jihatlaridan biridir. Shu ma’noda, Abu Rayhon Beruniyning diniy an’analarni o‘rganishga bo‘lgan yondashuvi hozirgi zamonga yaqin keladi, degan fikrni aytish mumkin.

U o‘zining “Hindiston” nomli fundamental asarida Hindiston madaniyati, falsafasi va diniy qarashlari haqida batafsil ma’lumot bergan. Beruniy ushbu asarni Hindistonda uzoq vaqt davomida ilmiy izlanishlar olib borib, hind faylasuflari va ruhoniylari bilan bevosita muloqot qilish orqali yaratgan.

Quyida Beruniyning hind falsafasi va diniy qarashlari bo‘yicha mulohazalari tahlil qilinib, uning ta’limotlarini obyektiv yondashuv asosida sharhlashga harakat qilinadi. Shuningdek, uning Vedanta, Samkhya va Yoga falsafiy yo‘nalishlariga bergan baholari tahlil qilinib, hozirgi zamon dishunosligi nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqiladi.

Abu Rayhon Beruniy hind falsafasiga ilmiy yondashgan. U o‘z asarlarida ilmiy obyektivlikni saqlashga alohida e’tibor qaratgan. U hind falsafasining turli yo‘nalishlarini, jumladan, Vedanta, Samkhya va Nyaya oqimlarini chuqur tahlil qilgan. Beruniy hind falsafasini faqatgina ma’lumot berish uchun emas, balki uni yunon falsafasi va islom tafakkuri bilan qiyoslash uchun ham o‘rganadi. Bu borada u o‘z asarida quyidagi fikrni bayon qiladi..

إن الفلاسفة الهنود قد تكلموا في ماهية الكون وأصله ومصيره، وهم في ذلك يشتركون مع فلاسفة اليونان في بعض المسائل الجوهرية [6]

“Hind faylasuflari koinotning mohiyati, kelib chiqishi va taqdiri haqida gapirishgan, bu borada ular yunon faylasuflari bilan ayrim asosiy masalalarda mushtaraklikka ega.”

U hind faylasuflarining materiya, ruh, va ilohiylik haqidagi qarashlarini bayon qilarkan, bu tushunchalarning yunon falsafasi va islom ilohiyotidagi o‘rnini ham taqqoslagan. Masalan, Beruniy Nyaya falsafasida ilgari surilgan aql va dalil bilan bilish tamoyillarini Aristotel mantig‘i bilan qiyoslaydi va ikkalasi o‘rtasidagi o‘xshashliklarni ko‘rsatadi. (Beruniy, “Hindiston”, 1030, Istanbul, 1958, s. 122).

”إن مبدأ الاستدلال في النبايا الهندية يقارب مناهج الاستدلال عند أرسطو“ [7]

“Hind Nyaya maktabining istidlol (mantiqiy dalillash) usullari Aristotelning dalillash metodlariga yaqin.”

Beruniy hind diniy an’analarni tasvirlar ekan, ularning metafizik va axloqiy asoslarini ham tahlil qiladi. U hindular e’tiqod qiladigan Brahma, Vishnu va Shiva kabi ilohiy tushunchalarni sharhlab, ularning asosiy diniy-falsafiy ahamiyatini ochib beradi.

Uning fikricha, hind falsafasida ilohiylik tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Masalan, Vedanta falsafasi yagona oliy haqiqatni (Brahman) tan oladi, Samkhya esa moddiy va ruhiy asoslarning mavjudligini ilgari suradi. Beruniy Upanishad matnlarini tahlil qilib, ularning vahdaniy (monistik) ta’limotlarini bayon qilgan. Shuningdek, u hind falsafasidagi karma va samsara (qayta tug‘ilish) g‘oyalarini sharhlab, bu tushunchalarning axloqiy va kosmologik asoslarini tahlil qiladi. Uning fikricha, bu g‘oyalar hind falsafasining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, shaxsning axloqiy tanlovi va hayot tarziga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Beruniy hind falsafasini taqqoslash jarayonida faqatgina yunon va islom tafakkurini emas, balki zardushtiylik va buddizm ta'limotlarini ham o'rganadi. U, ayniqsa, hindlarning karma va reenkarnatsiya (qayta tug'ilish) haqidagi qarashlariga alohida e'tibor qaratib, bu g'oyaning Platon va Pifagor falsafalaridagi ma'nolari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, Beruniy buddizm va zardushtiylikdagi asosiy g'oyalarni ham hind falsafasi bilan taqqoslaydi. U buddizmning nirvana tushunchasini hind falsafasining moksha (मोक्ष) tushunchasi bilan taqqoslab, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qiladi. Shuningdek, u zardushtiylikdagi ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash g'oyasini Vedanta falsafasidagi dualistik tamoyillar bilan solishtiradi.

Xulosa. Buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy yurt taraqqiyoti, xalq farovonligini fan-texnika yuksalishi bilan chambarchas bog'liq holda ko'rdi. Har bir mutaxassis o'z mulohazasida tajribaga tayanmog'i, o'z izlanishida aniq niyatga ega bo'lishi, doimiy zahmat chekishi, kamchiliklarni qidirib to'g'rilashi, bilim olishda haqiqatparvarlik yo'lida yengil-yelpi qarashlarga qarshi kurash olib borishi zarurligini ta'kidlab, har turli uydirmalarni rad etdi.

U jamiyatda birdamlik bo'lib yashash uchun astoydil harakat qilib, millatlar o'rtasida inoqlik va birodarlik muhitini targ'ib etdi. Insoniyatga talofat keltiruvchi jang-jadallarni qattiq qoraladi, kishilarni osoyishtalikka chaqirdi. Bugungi avlod ham bundan o'rnak olishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adam M. The Renaissance of Islam. Michigan. Jubilee Printing and Publishing House, 1937. – P. 56.
2. Yoqut Hamaviy. Mu'jam al-udabo. Bayrut. Dorul g'arb al-islomiy, 1993. – B. 180-190.
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Abu Rayhon Beruniy maddasi. 1-jild. – Toshkent, 2000. – 21-22-bet.
4. Абу Рейхан Бируни, Индия. - Москва: 2008. – с. 202.
5. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. II jild. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 65
6. Beruniy, "Hindiston", Qohira, 1964, b. 75
7. Beruniy, "Hindiston", Istanbul, 1958, b. 122

UO'K 908

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QORAKO'LCHILIKNI DAVLAT TOMONIDAN QO'LLAB-QUVVATLASHNING TARIXIY BOSQICHLARI

B.A.Axmedov, v.b prof., Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Toshkent

Annotatsiya. O'zbekiston Respublikasida qorako'lchilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning tarixiy bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab qorako'lchilikni rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati, normativ-huquqiy hujjatlar, institutsional islohotlar hamda iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarining shakllanishi va takomillashuvi yoritilgan. Maqolada arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar, qonunchilik hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida qorako'lchilik sohasidagi islohotlarning bosqichma-bosqich rivojlanish jarayoni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari qorako'lchilikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tajribasini tarixiy nuqtai nazardan baholash, tarmoqning bugungi holatini chuqurroq anglash hamda uni yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: qorako'lchilik, qorako'l qo'ychiligi, davlat siyosati, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tarixiy bosqichlar, agrar islohotlar, chorvachilik, naslchilik, O'zbekiston Respublikasi, qishloq xo'jaligi.

Аннотация. В статье анализируются исторические этапы государственной поддержки каракулеводства в Республике Узбекистан. В исследовании освещаются государственная политика, нормативно-правовая база, институциональные реформы и механизмы экономического стимулирования, направленные на развитие отрасли каракулеводства с первых лет независимости. На основе архивных документов, статистических данных, законодательных актов и научной литературы раскрывается поэтапный процесс реформирования отрасли. Результаты исследования позволяют дать историческую оценку государственной поддержки каракулеводства, глубже осмыслить современное состояние отрасли, а также определить приоритетные направления ее

дальнейшего развития. Полученные выводы имеют важное научное и практическое значение для изучения истории развития каракулеводства и совершенствования государственной политики в данной сфере.

Ключевые слова: каракулеводство, каракулевое овцеводство, государственная политика, государственная поддержка, исторические этапы, аграрные реформы, животноводство, племенное дело, Республика Узбекистан, сельское хозяйство.

Abstract. This article examines the historical stages of state support for the Karakul sheep breeding industry in the Republic of Uzbekistan. The study analyzes the state policy, legal and regulatory framework, institutional reforms, and economic incentive mechanisms introduced to promote the development of the Karakul industry since the early years of the country's independence. Drawing on archival documents, statistical data, legislative sources, and scholarly literature, the article reveals the gradual process of reforms implemented in the sector. The findings provide a historical assessment of government support for Karakul sheep breeding, contribute to a deeper understanding of the industry's current state, and identify priority directions for its future development. The results are of both scientific and practical significance for the study of the historical development of Karakul sheep breeding and the improvement of public policy in this field.

Keywords: Karakul breeding, Karakul sheep breeding, state policy, state support, historical stages, agrarian reforms, livestock farming, sheep breeding, Republic of Uzbekistan, agriculture.

Bugungi kunda chorvachilik sohasiga e'tiborning kuchayishi aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashga hamda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga ijobiy sharoit yaratmoqda. Iqtisodiyotda agrar sohaning ahamiyati oshib borayotgan bugungi kunda chorvachilik istiqbollari bilan bir qatorda, uning tarixiy xususiyatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Qorako'l insoniyat tomonidan yaratilgan qo'y zotlari orasida alohida o'rin tutadi. Qorako'l qo'y zoti ajoyib go'zallik, turli xil jingalak va dunyoda "Buxoro-Qorako'l" deb nomlangan qorako'l terilari, S.N.Bogolyubskiy tomonidan ushbu noyob zotning vatani O'zbekiston ekanligini ta'kidlaydi. X asrda Turkistonga tashrif buyurgan arab sayohatchisi Ibn Xavqal ham bu tur haqida ma'lumot bergan edi. Tarixga nazar tashalydigan bo'lsak, jumladan, 1925-yilda Qashqadaryo vohasida otlar soni 21,8 ming boshni, yirik shoxli chorva mollarining soni 49,5 ming boshni, qo'ylar soni 67,4 ming boshni, qorako'l qo'ylari soni 310,3 ming boshni tashkil etdi[1]. Bundan tashqari vohada 1925-yilda 98,4 ming bosh echkilar, 20,6 ming bosh eshak va xachirlar, 8 ming bosh tuyalar boqilib, hammasi bo'lib mintaqada 1925-yilda 576 ming bosh chorva mollari boqilgan[2]. Bu davrda chorvachilikka ayniqsa, qorako'lchilik sohasiga bo'lgan e'tibor bir qadar rivojlandi. Keyingi yillarda, xususan, 1926-yilda Qashqadaryoda 141 ming bosh qoramol, 47 ming bosh ot, 1650 ming bosh qo'y-echki, 36 ming tuya mavjud edi[3]. Xuddi shu davrda, Surxondaryoda esa 424,2 ming qo'y va echki, 47667 bosh qoramol, 16218 bosh ot, 2144 bosh tuya boqildi[4]. Qashqadaryoda 1926-yilda jami 185 ming dona qorako'l terilari tayyorlandi[5]. Qorako'lchilik sohasidan tushadigan daromad sohaga e'tibor oshirdi. 1926-1927 yillarda Qashqadaryoda 215,5 ming dona qorako'l teri, 21 ming kilogramm kuzgi jun, 128 ming dona turli xil terilar tayyorlandi. 1927-1928 yillarda 229,9 ming dona qorako'l terisi, 308 ming kilogramm bahorgi va kuzgi jun, 240,1 ming turli xil terilar, 1928-1929 yillarda 240 ming dona qorako'l terisi, 427 ming kilogramm jun, 274,4 ming turli xil terilar tayyorlandi[6]. Shuningdek, 1927-yilda Qashqadaryoda 220 ming dona qorako'l terisi olish rejalashtirilgan bo'lib, ammo 1927-yilning dastlabki 10 oyi ichida 250 ming dona qorako'l terilari tayyorlandi. Bundan tashqari voha qishloq xo'jaliklarida 46646 ming dona qorako'l terisi, 21282 dona qo'y terisi, 45762 echki terisi, 8134 sentner jun va boshqa ko'plab chorvachilik xomashyolari tayyorlandi[7]. 1928-yilda vohaning Koson, Qamashi, Beshkent tumanlarida 128 ming dona qorako'l terilari, 4 sentner jun, 35 ming qo'y terisi, 8 ming echki terisi, 68 ming ichak tayyorlandi[8]. Masalan, 1928-yilda Qashqadaryoda "Muborak" qorako'lchilik sovxosi va Buxoro viloyatida 6 ta paxtachilik-qorako'lchilik kolxosi tuzildi. 1931-1934 yillar mobaynida "G'uzor", "Konimex", "Jageldi", "Tomdi" kabi qo'ychilik sovxozlari barpo etildi. Bularning hammasi 1931-yilda tashkil etilgan "O'zbekqorako'l" trestiga bo'ysundirildi. O'zbekistonda qorako'l qo'ylar soni 1932-yilda 1925-yilga nisbatan 44,6 foizga, dumbali qo'ylar 45,1 foizga, barcha zotdagi qo'y va echkilar esa ikki baravarga kamayib ketdi. Agar

1932-yil 1914-yil taqqoslansa, qorako'l qo'ylari ikki baravar, dumbali qo'ylar 68 foizga kamayib ketdi. 1937-1940 yillarda O'zbekistonning hamma kategoriyadagi xo'jaliklarida qo'y va echkilarning soni 1932-yildagiga nisbatan 50 foiz, jumladan, qorako'l qo'ylari 54,3 foiz, dumbali qo'ylar esa 64,7 foizga o'sdi. Respublika kolxozlarida 1937-yil oxirida 877,7 ming bosh qo'y boqildi. Jumladan, 1929-yilga kelib Qashqadaryoda 1707 ming bosh chorva mollari bo'lib, shundan 619 ming boshi qorako'l qo'ylari, 175 ming boshini qoramollar tashkil etdi[9]. Qo'y va qo'zi go'shti respublikamizdagi go'sht balansining 10-12 foizini tashkil etadi. Bundan tashqari, qo'y sutidan turli xil mahsulotlar, pishloq, brinza kabilar tayyorlanadi. Umuman, qo'ylarning asosiy mahsuloti jun hisoblanadi, ulardan olinadigan sifatli va xilma-xil junlarni boshqa biror hayvondan olib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, qo'y junini boshqa biror qishloq hayvoni juni bilan tenglashtirib bo'lmaydi[10]. Xususan, 1929-yilda Qashqadaryo vohasi Koson tumanida qorako'l qo'ylarining soni 226679 boshni, qo'chqorlari bilan jami 278679 boshni tashkil etdi. Beshkent tumanida qorako'l qo'ylarining soni 93489 boshni, qo'chqorlari bilan jami 115724 boshni tashkil etdi. Chiroqchi tumanida qorako'l qo'ylarining soni 35827 boshni, qo'chqorlari bilan jami 48048 boshni tashkil etdi. Kitob tumanida qorako'l qo'ylarining soni 229 boshni, qo'chqorlari bilan jami 356 boshni tashkil etdi. Tengi xaram (Dehqonobod) tumanida qorako'l qo'ylarining soni 26027 boshni, qo'chqorlari bilan jami 35221 boshni tashkil etdi. Qashqadaryo viloyatida jami qorako'l qo'ylarining soni 415925 boshni, qo'chqorlari bilan jami 524882 boshni tashkil etdi[11]. Ikkinchi jahon urush yillari va undan keyingi davrda Qashqadaryoda qorako'l qo'ylari soni 1941-yilda 594,9 ming bosh, 1951-yilda 685,2 ming bosh, 1956-yilda 1104,1 ming bosh, 1959-yilda 1254,9 ming bosh, 1961-yilda 1277,9 ming bosh, 1964-yilda 1035,6 ming bosh, 1965-yilda 883,6 ming bosh, 1966-yilda 981 ming boshga yetkazildi[13]. Yuqorida ma'lumotlardan shuni bilish mumkinki, Qashqadaryoda qorako'lchilik sohasida qorako'l qo'ylari salmog'i yildan yilga oshib bordi. Qorako'l teri yetishtirish rejasiga ko'ra Qashqadaryo viloyatida 1965-yilda 375 ming dona qorako'l teri yetishtirildi. 1966-1970 yillarda 504,2 ming dona qorako'l teri yetishtirilgan bo'lsa, 1971-1975 yillarda viloyatda o'rtacha 476,3 ming dona qorako'l teri yetishtirildi[14]. 1976-1980 yillarda viloyatda o'rtacha 512,4 ming dona qorako'l teri yetishtirildi[15]. Qashqadaryo viloyatida qorako'l qo'ylari ham ko'paytirib borildi. Jumladan, viloyatda 1966-yilda qorako'l qo'ylari soni 981 ming bosh, 1976-yilda 951,8 ming bosh, 1977-yilda 925,4 ming bosh, 1978-yilda 976,6 ming bosh, 1979-yilda 981 ming bosh, 1980-yilda 1029,1 ming bosh, 1981-yilda 1074,3 ming boshga yetkazildi[16]. Bu esa qorako'lchilik sohasidan tushadigan daromadni ko'paytirdi. Keyingi yillarda kam O'zbekistonda qorako'lchilik sohasini rivojlantirish tadbirlari izchillik bilan olib borildi. Respublikada qorako'lchilik trestlari tashkil etildi. Masalan, 1977-yili Qashqadaryo viloyati qorako'lchilik sovxozlari trestiga 15 ta sovxoz birlashtirildi[16]. 1990-yilda O'zbekiston SSRda 1401,6 ming dona qorako'l terilari yetishtirilib, 1029,6 ming donasi kolxoz va sovxozlar tomonidan yetishtirildi, 372 ming donasi esa shaxsiy xo'jaliklarda yetishtirildi. Respublikada yetishtirilgan qorako'l terilarining 287,6 ming donasi Qashqadaryo viloyatida yetishtirildi[16].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston dunyodagi eng yirik qorako'lchilik mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Qashqadaryo qorako'lchilikda yetakchi va hal qiluvchi viloyatlardan biridir. Bu esa viloyat partiya va sovet tashkilotlari, barcha qorako'lchilar zimmasiga alohida muhim ahamiyatga ega bo'lgan katta vazifalarni yuklaydi. Partiya va hukumatning jamoat chorvachiligni rivojlantirish uch yillik rejasiga to'g'risidagi qarorida chorva mollarining son va sifat jihatidan o'sishiga alohida e'tibor berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вся Средняя Азия. Ташкент. 1926, с 389.
2. Вся Средняя Азия. Ташкент. 1926, с 390.
3. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 83-фонд, оп 1, иш 139, бет 32.
4. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 184-фонд, оп 1, иш 27, бет 63.
5. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 83-фонд, оп 1, иш 139, бет 32.
6. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 36-фонд, оп 5, иш 87, бет 37.
7. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 182-фонд, оп 1, иш 33, бет 272.
8. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 182-фонд, оп 1, иш 35, бет 26.
9. ЎзМА, фонд 209, оп. 1, иш 77. бет-99-108.
10. Т.Х.Икромов. Чорвачилик асослари. “ШАРҚ”, Тошкент — 2001, с 175.

11. Районы Уз ССР в цифрах. Самарканд. 1930. С 131.
12. Районы Уз ССР в цифрах. Самарканд. 1930. С 131
13. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1965 г. Ташкент “Узбекистон”. 1966. с 169.
14. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. Ташкент “Узбекистон”. 1981. с 136-138.
15. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. Ташкент “Узбекистон”. 1981. с 139.
16. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. Ташкент “Узбекистон”. 1981. с 131-139.

UO'K 94 (575.172) «1917»

1917-YILDA QORAQALPOG'ISTONDA YUZ BERGAN TARIXIY VOQEALAR TAHLILI

G.Doshmuratova, assistent o'qituvchi, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'istonda milliy harakatlarning kuchayishi bilan tavsiflangan 1917-yilgi voqealar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston tarixi, voqealar tarixshunosligi, 1917-yil mart voqealari, Amudaryo bo'limi.

Аннотация. В статье анализируются события 1917 года, которые характеризовались усилением национальных движений в Каракалпакстане.

Ключевые слова: История Каракалпакстана, Историография событий, мартовские события 1917 г, Амударьинский отдел.

Abstract. The article analyzes the events of 1917, which were characterized by the strengthening of national movements in Karakalpakstan.

Key words: History of Karakalpakstan, Historiography of events, March events of 1917, Amu Darya department.

Kirish. 1917-yilda Qoraqalpog'istonda (asosan Amudaryo bo'limida) sodir bo'lgan tarixiy voqealar chorizm hukmronligining qulashi, askarlar va mahalliy aholi o'rtasida faollikning kuchayishi va yangi siyosiy kuchlarning dastlabki shakllanishi bilan tavsiflanadi. Mahalliy aholi chorizmning ag'darilishini mamnuniyat bilan kutib oldi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoev ma'naviyat va ma'rifat kengashi yig'ilishida: «Milliy tarixni - xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimizga milliy ruhda yetkazish, ularning qalbiga, shuuriga singdirish kerak. Aks holda, uning -tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur. Buning uchun, avvalo, O'zbekistonda tarix fanini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini ishlab chiqishimiz lozim. Tarix institutini bu fanni rivojlantirish bo'yicha «tayanch ilmiy muassasa» etib belgilash zarur»deb ta'kidlab o'tdilar [1].

Davlatimiz boshlig'i har bir chiqishi va tadbirda ulug' ajdodlarimiz, boy va qadim tariximizni tilga oladi. Buyuk o'tmishimiz bilan g'ururlanish tuyg'usini xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimizga yetkazish ishiga tinimsiz urg'u berib kelmoqda.

Adolat yuzasidan aytganda, tarix fani yuqorida tilga olingan omillar sharoitida yashamoqda va bu biz - tarixchilarning baxti! Tarixchi olim uchun erkinlik, millat qayg'usi ustuvor sharoitda yashash va ishlash, davlat va jamiyat e'tibori, ayniqsa, millat yetakchisining uzluksiz qo'llovidan boshqa yana nima kerak?! [2].

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, tarixiy ilm-fan rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan birga, 1917 yilda Qoraqalpog'iston hududida yuz bergan tarixiy voqealarni o'rganish, tahlil qilish, natijalarini umumlashtirish katta ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, ilmiy holislik va obyektivlik tamoyillariga to'la amal qilgan holda, ilmiy muammoni o'rganish va tahlil qilishda tarixiy-falsafiy, ya'ni analiz va sintez, tizimlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy solishtirish metodlardan foydalanildi. Ushbu usullar tadqiqot mavzusining ilmiy-metodologik asoslarini tashkil etdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qoraqalpog'istondagi 1917 yilda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar to'liq va aniq yo'ritishni talab qiladigan ilmiy muammolar qatoriga kiradi. Sababi, soviq

kommunistik mafkura doirasida yozilgan ilmiy asarlarda bu muammoga bir taraflama yondashilib, Sovet hokimiyatining tantanali yurishi deya baho berilgan edi.

1917-yilgi Fevral inqilobining Qoraqalpog'istonga ta'siri to'liq tadqiqot qilinmagandi. Bu ilmiy muammoni tadqiq qilish 1930-yildan boshlandi. Shu davrda Qoraqalpog'istonda rahbar lavozimida ishlagan Pavel Varlamov bilan Qosim Avezov Qozog'iston respublikasi tashkil etilganligining 10 yilligiga bag'ishlangan «Каракалпакстан к десятилетию Казахстана» nomli kitobi nashrdan etildi.

1957-1975-yillarda bu ilmiy muammo bilan Ya.M. Dosumov shug'ullandi. Shuningdek, S.Tatibaev, A.To'reev, J.Ubbiniyazov, G. Nepesov, Q.Ametov va boshqalar o'z maqolalarini nasr qildilar.

Lekin, Sovet davrida nasr etilgan kitoblarda va ilmiy maqolalarda Qoraqalpog'istondagi 1917-yildagi tarixiy voqealar kommunistik mafkuraning buyurtmasi asosida gavdalandi, ya'ni Fevral va oktyabr inqiloblari marksizimning klassik chizmasi bo'yicha tadqiq etildi. «Qoraqalpog'iston xalqi bolsheviklarning g'oyalarni qabul qilishga tayyor edi», shuningdek, «1917-yili 11-12 dekabrda Sovet hokimiyati Petro-Aleksandrovska shahrida, 1918-yilning 1-yanvariga qadar butun Amudaryo bo'limida o'rnatildi» degan tezislari ilgari surildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, Qoraqalpog'iston suveren respublika bo'lishi bilan tarix ilmidagi ushbu ilmiy muammo B.A. Koshanov, M.Seytnazarov, A.Xojageldievlarning ilmiy asarlarida va nomzodlik dissertatsiyalarida tadqiq qilindi [3].

Professor B.Koshanov «Ўзбекистон янги тарихи» monografiyasida yo'qoridagi tezislarni tanqidga oldi va yangi fikrlarni bayon qildi.

Shuningdek, M.Seytnazarov, A.Xojageldievlarning nomzodlik dissertatsiyalarida 1917-yildagi tarixiy voqealar to'liq ifodalana boshladi.

O'zbekiston tarix ilmidagi birinchilardan bo'lib, A.I. Zevelev 1917-yilning tarixiy manbalarini tahlil qildi va klassifikatsiyalash, guruhlariga bo'lishning ahamiyatini ko'rsatib berish bilan shug'ullandi [4].

A.I.Zevelevning «Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане», «За Советский Туркестан», N.M.Sherbakovning «Таким было начало...» nomli tarixiy manbalar yoritilgan hujjatlar to'plamlari keng yo'rtilgan.

Qoraqalpog'iston tarixshunosligida M.K. Muxamedberdiev "Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan arxiv manbalari va davriy nashr materiallari har doim ham to'liq va keng qamrovli bo'lmagan sharoitda, Qoraqalpog'istonda xalq sovet hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlash uchun kurash ishtirokchilari va guvohlarining xotiralarini o'sha davr muammolarini o'rganish uchun katta ahamiyatga ega" deb ta'kidlagan [5].

Muallif bunday materiallarni to'plash va o'rganish nuqtai nazaridan Qoraqalpog'iston tarixshunosligi ma'lum yutuqlarga erishganini ta'kidlagan. Shunga qaramay, muallif "barcha bunday materiallarni chuqurroq tanqidiy manbaviy tahlilga topshirish vaqti keldi" deb ta'kidlaydi. Bu, ayniqsa, zarur, chunki aynan shu adabiyotda (o'sha uzoq voqealar ishtirokchilari va guvohlarining xotiralarida) boshqa joylarga qaraganda jiddiyroq chalkashliklarga yo'l qo'yiladi. Hatto bitta xotiralar kitobida yoki bir vaqtning o'zida nashr etilgan kitoblar va maqolalarda ham bir qator muhim voqealar va ishtirokchilarning o'zlari faoliyati haqida mutlaqo qarama-qarshi ma'lumotlar mavjud.

1953-yilda rus tarixshunosligida A. Tetyushevning Petro-Aleksandrovska Sovet hokimiyatining o'rnatilishi talqini paydo bo'ldi. U shunday deb yozgan edi: "1917-yil 11-dekabrda ishchilar va eng kambag'al dehqonlar bolsheviklar boshchiligidagi Petro-Aleksandrovska Dumasi ijroiya qo'mitasini ag'darib tashladilar va shu paytdan boshlab barcha hokimiyat o'sha paytda butun Amudaryo mintaqasida Sovet hokimiyatining yetakchi markazi bo'lgan Petro-Aleksandrovska ishchilar, dehqonlar va askarlar deputatlari Kengashi qo'lga o'tdi" [6].

Bolsheviklar inqilobining qirq yilligi munosabati bilan bu afsonani Ya. M. Dosumov rivojlantirdi: "Petro-Aleksandrovska shahrining bir guruh bolsheviklari, ishchilari, inqilobiy askarlari, dengizchilari va shahar kambag'allari boshchiligidagi yuzlab kazak odamlarini zararsizlantirib, aksinqilobiy unsurlarni qurolsizlantirib, 1917-yil 11-12-dekabrda burjua Muvaqqat hukumati

vakillariga qarshi qurol ko'tarib, Sovetlarning davlat hokimiyati shaklida proletariat diktaturasini o'rnatdilar" [7].

Bir yil o'tgach, bu afsonaning "tafsilotlari" paydo bo'ldi: "Shuraxon, Saribiy, Shabboz, Biy-Bozor va Mo'ynoq yarim orolida ham Sovet hokimiyati o'rnatildi".

O'n yil o'tgach, bu tarixiy voqealar quyidagicha to'ldirildi: "Bolsheviklar rahbarligida askarlar, ishchilar va dehqon mehnatkashlari 1918-yil 1-yanvarga kelib Chimboy va Nukusda Sovet hokimiyatini o'rnatdilar. Shunday qilib, 1918-yil boshiga kelib, Qoraqalpog'istonda (Tamdi tumani va Amudaryoning chap qirg'og'i bundan mustasno) sotsialistik inqilob g'alaba qozondi".

Keyin bu afsona kitobdan kitobga, bir umumlashtirilgan tarixdan boshqasiga, hozirgi kungacha ko'chib o'tdi.

Shunday qilib, Ya.M.Dosumovning so'zlariga ko'ra, Amudaryo bo'limida "Sovet hokimiyatining o'rnatilishi" xronikasi:

1917-yil 11-dekabrda Amudaryo bo'limi ishchilar, askarlar va musulmon deputatlari kengashi Turkiston o'lkasi Xalq komissarlari kengashidan 10-dekabrda "Mahalliy Sovetlarni tashkil etish to'g'risidagi Ko'rsatma"ni oldi. Shu kuni Petro-Aleksandrovsk bolsheviklari (V. Kroshilov, N. Sladkov, I. Kosyanenko, D. Golovyashkin, I. Savinov, U. Tinimbaev, X. Aliev, Sharipov, I.K. Polonik, I.I. Bosiy, I.I. Brinkman, I.T. Kiselev, M. Zadorojniy va boshqalar) rahbarligida kazarmalar, fabrikalar va muassasalarda ommaviy mitinglar bo'lib o'tdi.

Inqilobiy askarlar, dengizchilar, ishchilar va shahar kambag'allarining namoyishlari 12-dekabr kuni bo'lib o'tishi rejalashtirilgan edi.

Bolsheviklar boshchiligida Petro-Aleksandrovskning inqilobiy kuchlari shu kuni kazak yuzlab odamlarini zararsizlantirib va aksilinqilobiy unsurlarni qurolsizlantirib, shaharda qon to'kmasdan Sovet hokimiyatini o'rnatdilar.

Sovet hokimiyati 1917-yil 11-12-dekabrda o'rnatilgan degan talqinni ilgari surgan tarixchilar N.I. Vostrikov, A.T. Piskunov, N. Maulenov, J. Atashev va A.I. Ponyatovning xotiralariga murojaat qilishadi.

N.I. Vostrikov 1957-yili nashr etilgan xotiralar to'plami uchun quyidagilarni yozgan: "Amudaryo bo'limi aholisi, inqilobiy askarlar va ularning rahbarlari - bolsheviklar N. Sladkov, V. Kroshilov va boshqalar nutq so'zlagan mitinglarda Buyuk Oktyabr inqilobini: "Sovetlar hokimiyati, ishchilar va dehqonlarning hokimiyati yashasin!", "Kapitalistlar hukumati yo'q bo'lsin!" kabi hayqiriqlar bilan kutib oldilar."

Amudaryo bo'limida Sovet hokimiyatining o'rnatilishiga bag'ishlangan xotiralar to'plamini batafsil tahlil qilishning hojati yo'q. Bu masala bo'yicha xotiralar yozishga ijtimoiy talablar va mavjud vaziyat, shuningdek, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Zamonaviy tarixshunoslik xotiralarga asoslangan "1917-yil 11-12-dekabrda Amudaryo bo'limida Sovet hokimiyatining o'rnatilishi" tezisini rad etdi. Darhaqiqat, memuarlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bolsheviklar hokimiyatining o'rnatilishi haqidagi afsona 1950-yillarda paydo bo'lgan va mafkuraviy tuzilmalar tomonidan maxsus buyurtma qilingan.

Xulosa. Turkiston uchun avtonomiya uchun kurash Fevral inqilobi bilan boshlanib, shahar mayda burjuaziyasi va dehqon fermerlari orasida keng javob topdi. 1917-yilning asosiy tarixiy voqealari:

Mart voqealari: Petro-Aleksandrovsk (hozirgi To'rtko'l) shahrida askarlar va ishchilar eski ma'muriyatga qarshi faol norozilik bildirishdi.

Mahalliy munosabat: Mahalliy aholi chor rejimining qulashiga ijobiy munosabat bildirdi va uni kelajakning noaniqligiga qaramay, yaxshiroq hayotga umid bilan bog'ladi.

Ijtimoiy o'zgarishlar: Ishchilar, askarlar va dehqon deputatlari kengashlarining tashkil etilishi boshlandi.

Siyosiy beqarorlik: 1917-yil burilish nuqtasi bo'ldi, keyinchalik Sovet hokimiyatining o'rnatilishiga (1917-1924) va dehqonlarning faol siyosiy hayotga jalb qilinishiga olib kelgan jarayonlar boshlandi.

Bu voqealar keyingi yillarda mintaqaning ijtimoiy-siyosiy tuzilishida tub o'zgarishlarga asos yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Маънавият ва маърифат кенгаши йиғилишидаги нутқи // «Халқ сўзи», 2021-йил, 27-январь. №18
2. Азамат ЗИЁ. Янги Ўзбекистонда миллий тарих ва миллий рух// «Халқ сўзи», 2021-йил, 24-июль. №154
3. Кошанов Б. Большевики в Туркестане. 1917-1922 гг. Доктрина и реальность. Автореферат докторской диссертации М., 1994. 38с.
4. Зевелев А.И. Историография и источники Советского Туркестана (Историография и источники по истории гражданской войны в Туркестане).-Ташкент: Узбекистан.1968
5. Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККО АН РУз.-1996. -№2. –С 96-97.
6. Сулаев И.Х. Мусульманское духовенство и религиозное образование в советском Дагестане // Право и образование. -2009. -№8. – С 106-113.
7. Досумов Я.М. Каракалпакстанда Совет властының орнатылыуы.-Нөкис: ККМБ, 1957.

UO'K 908

QO'QON XONLIGI DAVLAT BOSHQARUVIDA SAROY UNVON VA MANSABLARINING O'RNI

O.Y.Hamrayev, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Qo'qon xonligi davlat boshqaruvi tizimida saroy unvon va mansablarining o'rni hamda ahamiyati tadqiq etilgan. Maqolada mansabdor shaxslarning davlat siyosiy hayoti, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va xonlikning ichki barqarorligini ta'minlashdagi roli ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Qo'qon xonligi, davlat boshqaruvi, saroy unvonlari, mansablar, harbiy-ma'muriy tizim, mingboshi, qushbegi, devonbegi, tarixiy manbalar, siyosiy ierarxiya.*

Аннотация. *В данной статье исследуются роль и значение придворных титулов и должностей в системе государственного управления Кокандского ханства. В статье раскрывается роль должностных лиц в политической жизни, социально-экономических отношениях и обеспечении внутренней стабильности ханства.*

Ключевые слова: *Кокандское ханство, государственное управление, придворные титулы, должности, военно-административная система, мингбаши, кушбеги, диванбеги, исторические источники, политическая иерархия.*

Abstract. *This article examines the role and significance of court titles and offices in the state administration system of the Khanate of Kokand. The article reveals the crucial role of officials in the political life, socio-economic relations, and the preservation of internal stability within the khanate.*

Keywords: *Khanate of Kokand, state administration, court titles, offices, military-administrative system, mingbashi, kushbegi, divanbegi, historical sources, political hierarchy.*

Qo'qon xonligining tashkil topishi XVIII asrning boshlarida bevosita ashtarxoniylar saltanatida siyosiy inqiroz boshlanib, oqibatda davlat bo'linib ketadi. Bo'linib ketgan shu hududning bir qismida Qo'qon xonligi tashkil topib, 1876 yilning fevral oyigacha hukm suradi. Xonlik o'z davrida (XVIII-XIX asrlarda) Turkiston o'lkasining tarixiy-siyosiy, ijtimoiy xo'jalik va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Shohruhbiy ming qabilasining boshlig'i bo'lib, u Qo'qon xonligiga asos solgan edi. Shohruhbiy qurgan davlat ham Amir Temur davrida shakllangan va Buxoro amirligi davlat boshqaruvi tuzumiga o'xshagan davlat edi. Agar uzoq o'tmishga murojaat qiladigan bo'lsak, Turkiston zaminida tashkil topgan davlatlar boshqaruv tizimining tarixiy ildizlari bundan 3-2 ming yilliklarga borib taqaladi. Shunday ekan, Qo'qon xonligida joriy qilingan davlat boshqaruviga oid amallarni o'rganish o'zbek davlatchilik tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xonlikdagi unvon, mansab va amallar haqida biz mahalliy mualliflardan «Turkiston viloyatining gazet» muharriri Mullo Olim Mahdum xojining «Tarixi Turkiston» nomli asariga murojaat qiladigan bo'lsak, u xonlikdagi amaldorlarni 24 darajaga bo'ladi. Tarixchi va qo'qonshunos olim Sh.Vohidov «Tarixi Turkiston» asarini tarjima qilish orqali quyidagi ma'lumotlarni tahlil qilib

o'tadi: «Xo'qand xonliklari asrida joriy bo'lib turgan har xil mansablar, chunonchi; mingboshi va amirlashkarlik mansabi. Bu mansab voyennuy ministrlk qatorida bo'lub, ondin boshqa hukumatning hamma ishiga mudoxalasi, chunonchi, xorijiya ishlariga tamom dahli buladur. Ikkinchi qo'shbegilik mansabi. Bu mansabdagi odamlar doimo xon huzurida maslahatchi qatorida turib va yoki biror katta shaharga hokimi bilistiqlol nasib qiladur. Uchinchi parvonachi. Bu mansabdagi zot ham qo'shbegi lavozimini ado qiladur. To'rtinchi shig'ovul. Bu odam vaziri ilmiyadek bo'lub, qozi, mudarris, a'lam, shayx ul-mashoyixlar oning ko'rsatgani bshyicha tayin qilinib, bularning taftishlari ham anga oiddir. Beshinchi xudaychi (udaychi-aslida, hidoyachi). Bu zot xonga adyutant hukmida bo'lub, xonga maxsus beriladurg'on arizaga va bo'lak ishlarga vosita bo'ladur. Oltinchi tunqator. Bu mansabdagi odam xonning maxsus yotadurg'on joyiga posbondek, kechasi doimo uxlamay, xonning amriga muntazir bo'lub turadur. Yettinchi noib. Tamomi sarbozlar aning ixtiyorida bo'ladur. Sakkizinchi otaliq. To'qqizinchi dodxox. O'ninchi mehtarboshi. O'n birinchi sharbatdor. O'n ikkinchi dasturxonchi. O'n uchinchi xazinachi. O'n to'rtinchi mahramboshi. O'n beshinchi eshikog'aboshi. O'n oltinchi ponsadboshi. O'n yettinchi to'qsabo. O'n sakkizinchi devonbegi. O'n to'qqizinchi mirzaboshi. Yigirmanchi sarkor. Yigirma birinchi miroxurboshi. Yigirma ikkinchi yuzboshi. Yigirma uchinchi bakovulboshi. Yigirma to'rtinchi dahboshi. Ushbu mansabdorlarning hech qayularida muqarrar vazifa bo'lmay, qo'shbegi (parvonachi) larga biror katta shahar va andin kichiklarga va yo biror avf berib, boshqa mansabdorlarga podshohlikdin ot, libos, aslaha, bir yilda ikki-uch marotaba g'alla, sarupo berar edilar.

Shuningdek tarixchi olimlardan Sh.Maxmudov ham o'z tadqiqotlarida xonlikdagi mansab va unvonlarning vazifalari bo'yicha bir qator mahalliy tarixchilarning asarlarini tarjima va tahlil qilib o'tadi. Xususan, Qo'qon xonligida davlatning ma'muriy-boshqaruv tizimida muhim mansablarni egallagan amaldorlarni ikki toifaga bo'ladi. Bular dunyoviy hamda diniy mansab va amallar egalari bo'lib, dunyoviy ishlarga mas'ul amaldorlar «umaro», diniy vazifadagilar esa «ulamo» deb yuritilgan. Shu bois tarixiy manbalarda davlatning ma'muriy-boshqaruv tizimida muhim rol o'ynagan mansabdorlarni anglatgan «umaro» va «ulamo» atamalari ko'p uchraydi [2].

Yuqoridagi ma'lumotlarga tayanib xonlikdagi unvon va mansablarni vazifa va martabalariga qarab harbiy, harbiy-ma'muriy, saroyning unvon va mansablari, ma'muriy vazifalariga hamda diniy va diniy qozixona amallariga bo'lish mumkin bo'ladi.

Qo'qon xonligi mahalliy tarixchilaridan Muhammad Hakimxon to'raning «Muntaxab ut-tavorix» asarida xonlikdagi markaziy boshqaruv beshta vazir tomonidan idora qilinishi aytib o'tilgan. Muallif tomonidan qayd etilgan ba'zi ma'lumotlarga tayanib bular – mingboshi, devonbegi, qo'shbegi, parvonachi, inoq kabi mansablar bo'lishi mumkin deb xulosa berishimiz mumkin. Chunki, tarixchi olim Sh.Maxmudovning tadqiqotlaridaham Qo'qon xonligi tarixiga oid bo'lgan barcha manbalarda XIX asrning boshlariga qadar kechgan tarixiy jarayonlar hamda taxtga o'tirgan hukmdorlar va ularning davlat boshqaruvida olib borgan faoliyatlarini tahlil qilib, mansab va mansabdorlar nomi XIX asrning o'ninchi yillaridan keyingi davrlarda nisbatan kam uchrashi eslab o'tiladi [3]. Shuning uchun ham xonlikning markaziy boshqaruv tizimini, xususan, Muhammad Hakimxon to'ra e'tirof etgan besh vazirdan ayrimlarining qanday mansab va unvonga ega bo'lganligini hamda ularga qanday vazifalar yuklatilganligini aniqlash biroz murakkab hisoblanadi.

Qo'qonshunos olim Sh.Vohidov o'z tadqiqotlarida xonlikda xon avlodlarini xonzoda, amirzoda, mirzoda, shahzoda, to'ra deb atalishini, shuningdek, davlat nizomi mutlaq yakkahokimlik bo'lib, faqat ma'lum tarixiy davrlarda uning salohiyati va qudrati cheklab qo'yilganligini eslab o'tadi. Jumladan, bunda vaziyatni Musulmonquli qipchoqning mingboshi va otaliq bo'lgan davrida (1844-1852 yillar) va Aliqulining amirlashkarlik va vazirlik davrlarida (1863-1865 yillar) kuzatish mumkin.

Tahlil natijalariga ko'ra ushbu unvonlar o'rtasida mingboshidan ponsadboshigacha oliy unvonlar hisoblanganligini ko'rishimiz mumkin. Yoki yuzboshidan qoravulbegigacha o'rta va qolganlari past unvonlar hisoblangan.

Ba'zi manba va adabiyotlarni o'rganish davomida Qo'qon xonligidagi saroy unvon mansablariga quyidagilar kirishini aniqladik:

Oliy darajadagi unvon va mansablar: otaliq, bekARBegi, biy, devonbegi, xazinachi, inoq, eshikog'asi, parvonachi, dodxoh dasturxonchi, sarkor, sharbatdor, oftobachi, qoravulbegi (saroyda),

tunqator, qushbegi. O'rta darajali unvonlar va amallar: kitobdor, risolachi, bakovul, mirzaboshi, sarmunshi, mehtari zakotxona, miroxur, shig'ovul. Past darajadagi mansablar: salomog'asi, mirzo, fayzi, munshi, surnaychi, karnaychi, dafchi, chovkuvchi, jarchi (boshi), shotir, zinbardor (egarchi), jilovdor.

Yuqoridagi amal va mansab egalari o'z xizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qo'y, g'alla ko'rinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli yer-mulklar ham berilgan. Davlat o'zining ichki va tashqi siyosati, jamiyat bilan olib boruvchi aloqalarini asrlar davomida shakllanib, mukammallashib borgan murakkab boshqaruv organiga tayanib amalga oshirgan. Bu organ Markaziy Osiyo xonliklarida hukmdorlarning huzuridagi Oliy kengash bo'lib, tarixiy manbalarda u "maslahat", "xos majlis", "mashvarat", "majlisi sultoni" kabi so'zlar bilan ifoda qilinadi [4].

Xulosa qilib aytganda, Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruvi tizimida saroy unvon va mansablar muayyan ma'muriy, harbiy va siyosiy vazifalarni bajarish maqsadida tizimlashtirilgan edi. Bu unvon va mansablar xonlikda markazlashgan hokimiyatni mustahkamlash, mahalliy boshqaruvni nazorat qilish hamda saroy ierarxiyasini aniq belgilashga xizmat qilgan. «Qo'shbegi», «inoq» kabi mansabdor shaxslar turli darajadagi ishlarni boshqarib, xonlik siyosiy tizimining barqaror ishlashini ta'minlagan. Shu bilan birga, bu mansab va unvonlar shaxsiy sadoqat va merosiy aloqalar asosida taqdim etilgani xonlikdagi feodal munosabatlarning mavjudligini va markaziy hokimiyatning kuchayishida saroy tizimining rolini tasdiqlaydi. Siyosiy va ma'muriy vazifalarning mansabdor shaxslar o'rtasida aniq taqsimlanishi Qo'qon xonligining davlat boshqaruvida tizimlilik va ierarxik nazoratning mavjudligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вохидов Ш, Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент. Янги аср авлоди, 2006. – Б. 7-8; Мулло Олим Махдум Хожи, "Тарихи Туркистон", 164, 167 бетлар.
2. Махмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими (1709-1876 йй.). тарих фанлари номзоди. дисс. Тошкент.: 2007. – Б. 74.
3. Махмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими (1709-1876 йй.)... – Б. 76.
4. Худойкулов Т. Марказий Осиё давлатларининг бошқарув тарихи (марказий, маҳаллий, харбий, диний ҳокимият. XVIII-XX аср бошлари). – Тошкент.: "Ўзкитобсавдо нашриёти", 2023. – Б. 85-89.

UO'K 94(575.2):339.1

XORAZM VOHASINING IX-XIII ASR ALOQA YO'LLARI TIZIMIDA KECHUV VA BANDARGOHLARNING O'RNI

Y.A.Karimov, prof.v.b., PhD, Urganch davlat universiteti, Urganch

<https://orcid.org/0000-0003-4079-7619>

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX-XIII asrlarda Xorazm vohasida shakllangan va faoliyat yuritgan kommunikatsiya tizimlari, xususan kechuvlar va bandargohlarning ijtimoiy-iqtisodiy hamda harbiy-strategik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Amudaryo daryosi va uning irmoqlari, kanal tarmoqlari, daryo bo'yidagi savdo va harbiy punktlar — bandargohlar hamda daryo kechuvlarining Xorazm vohasidagi siyosiy boshqaruv, savdo aloqalari va xalqaro tranzit tizimidagi roli ilmiy manbalar, arab va fors geograflari (Ibn Rustah, Istaxriy, Ibn Xavqal, Maqdisiy) asarlari hamda zamonaviy tarixiy-arxeologik izlanishlar asosida yoritiladi. Maqolada suv yo'llari va u bilan bog'liq muhandislik inshootlari orqali vohaning qishloq xo'jaligi, ichki logistikasi va tashqi savdo aloqalarining rivojlanishiga e'tibor qaratiladi. Xulosa qismida Amudaryo va Sirdaryoning mintaqalararo integratsiyadagi o'rni umumlashtirilib, Xorazmning tarixiy geografik holati bugungi ilmiy izlanishlar kontekstida baholanadi.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, IX-XIII asrlar, kechuvlar, bandargohlar, Amudaryo, suv yo'llari, karvon yo'llari, Kat shahri, Urganch, Arab geograflari, savdo markazlari, mudofaa inshootlari, kommunikatsiya tizimi.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-экономическое и военно-стратегическое значение коммуникационных систем, сформировавшихся и функционировавших в Хорезмском оазисе в IX-XIII веках, в частности, переправ и гаваней. В ходе исследования, на основе научных источников, работ арабских и персидских географов (Ибн Рустак, Истахри, Ибн Хавкал, Макдису) и современных историко-археологических

исследований, освещается роль реки Амударья и её притоков, каналов, торговых и военных постов вдоль реки – гаваней и переправ – в политическом управлении, торговых отношениях и системе международного транзита в Хорезмском оазисе. В статье рассматривается развитие сельского хозяйства, внутренней логистики и внешнеторговых связей оазиса по водным путям и соответствующим инженерным сооружениям. В заключении подводятся итоги роли Амударьи и Сырдарьи в межрегиональной интеграции и оценивается историко-географическое положение Хорезма в контексте современных научных исследований.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, IX-XIII века, переправы, гавани, Амударья, водные пути, караванные маршруты, город Кат, Ургенч, арабские географы, торговые центры, оборонительные сооружения, система связи.

Abstract. This article analyzes the socio-economic and military-strategic significance of the communication systems that were formed and operated in the Khorezm oasis in the 9th-13th centuries, in particular, the crossings and harbors. During the study, the role of the Amu Darya River and its tributaries, canal networks, trade and military posts along the river - harbors and river crossings in the political administration, trade relations and international transit system in the Khorezm oasis is highlighted based on scientific sources, works of Arab and Persian geographers (Ibn Rustah, Istakhri, Ibn Khavkal, Maqdisi) and modern historical and archaeological research. The article focuses on the development of agriculture, internal logistics and foreign trade relations of the oasis through waterways and related engineering structures. The conclusion summarizes the role of the Amu Darya and Syr Darya in interregional integration, and evaluates the historical geographical position of Khorezm in the context of today's scientific research.

Key words: Khorezm oasis, 9th-13th centuries, crossings, harbors, Amu Darya, waterways, caravan routes, Kat city, Urgench, Arab geographers, trade centers, defensive structures, communication system.

Kirish. Markaziy Osiyo qadimdan dunyo sivilizatsiyalari chorrahasida joylashgan bo'lib, bu hududda yirik madaniy-ma'muriy markazlar, xalqaro savdo yo'llari va transport-kommunikatsiya tizimlari shakllanib kelgan. Ushbu hududlar ichida Xorazm vohasi alohida o'rin tutadi. Amudaryo havzasi atrofida joylashgan Xorazm IX-XIII asrlarda yuksak taraqqiyot bosqichini boshdan kechirdi va u mintaqaning eng yirik siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy markazlaridan biriga aylandi. Aynan shu davrda Xorazmshohlar davlatining siyosiy qudrati, ichki boshqaruv tizimi va tashqi savdo aloqalari jadal rivojlandi.

Xorazm vohasining rivojida tabiiy va sun'iy kommunikatsiya tizimlarining o'rni beqiyos bo'lgan. Vohaning Amudaryo bilan tutashganligi, daryodan o'tuvchi kechuvlar va daryo bo'yida faoliyat yuritgan bandargohlarning mavjudligi mintaqadagi transport infratuzilmasining asosi bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Xorazm orqali o'tgan karvon yo'llari va daryo transporti orqali o'zaro savdo, harbiy harakat va diplomatik aloqalar amalga oshirilgan. Bu esa o'z navbatida kechuv va bandargohlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi strategik ahamiyatini oshirgan.

Natijalar va tahlil. Kechuvlar (ya'ni daryolardan o'tish uchun tayyorlangan tabiiy yoki sun'iy yo'llar) va bandargohlar (daryo bo'yidagi savdo va harbiy punktlar) IX–XIII asrlarda Xorazm vohasining tashqi savdo, harbiy mudofaa va mintaqaviy integratsiya tizimidagi asosiy tayanch nuqtalari bo'lgan. Bu inshootlar orqali nafaqat tovarlar, balki harbiy kuchlar, elchilar, ziyoratchilar va ilmiy fikrlar ham harakat qilgan. Shu tariqa, kechuv va bandargohlar nafaqat logistik, balki madaniy-muomala, soliq yig'imi va siyosiy nazorat nuqtalari sifatida ham faoliyat yuritgan.

X asr boshlaridan boshlab, musulmon Sharqining hamma mamlakatlarida bo'lganidek, Xorazmdagi ahvol Arab va eron geograflari Ibn Rustam, Al Istaxriy, Ibn Xovqal, Maqdisiyning asarlari hamda muallifi noma'lum «Hudud al Olam» va boshqa asarlarda yoritildi. Bu davrda Amudaryo etaklarining umumiy geografik bayoni, shaharlari, kanallari, madaniyati, turmushi va xalqlarning bayoni hamma vaqtdagiga nisbatan ham mukammalroq yozilgan. Lekin, Amudaryoning qanday oqqanligi haqida hamma mualliflar ham aniq ma'lumot beravermaganlar. Masalan, IX asr oxiri X asr boshlaridagi mualliflardan Ibn Xo'rdodbek, Yaqubiy va Ibn Faqihlar bu to'g'rida chalkash ma'lumotlar berganlar. Amudaryoning oqimi haqida eng ishonchli va mukammal ma'lumotni Ibn

Rustam bergan. U bunday yozgan: “Keyin u (Jayxun daryosi) Zamm (Karki)ga qarab oqadi, bundan so‘ng u Amul (Chorjo‘y)ga, u yerdan Xorazm tomon oqib, uning poytaxti (Kat) yaqinidan o‘tadi. Poytaxtdan o‘tgach, undan o‘ng va so‘l tomonlarga kanallar va shaxobchalar ajralib chiqqan...”[1.C-79-83].

Bu manbalarda Amudaryo faqat tabiiy obekt sifatida emas, balki vohaning siyosiy va iqtisodiy hayotida markaziy rol o‘ynagan asosiy suv yo‘li sifatida ham ko‘rsatilgan. Ayniqsa, daryo bo‘yida joylashgan yirik aholi manzillari, sug‘orish inshootlari va savdo punktlari Xorazm vohasining iqtisodiy aloqalarida muhim o‘rin tutgan. Daryoning oqim yo‘nalishi orqali Xorazmning asosiy markazlari – Kat, Amul kabi shaharlarga bo‘lgan strategik yondashuvni tushunish mumkin bo‘ladi.

Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan Kat shahri Afrig‘iylar davri (305-996 yy.)da Xorazm poytaxti, yirik, iqtisodiy–madaniy markazi bo‘lgan. “Kat” atamasi xorazmliklar tilida “cho‘ldagi devor” ma‘nosini beradi[6.C-199.] Bu davrda Xorazm vohasi Afrig‘iylar davlati tarkibida bo‘lib, poytaxt Kat shahri (Kat shahri 305 yildan to 995 yilgacha Xorazmdagi Afrig‘iylar davlatining poytaxti bo‘lib kelgan) Amudaryo suv yo‘lidagi hamda Sug‘diyondan Vizantiyaga va Orol dengizi shimolidagi chorvador qabilalar yurtiga ketuvchi karvon yo‘li boshlanadigan yirik savdo markazi hisoblanardi.

Ibn Xavqal ma‘lumotlaridan esa X asr boshlariga kelib, Amudaryo qadimiy poytaxt yonidan o‘tib, shimoli-sharqqa Ko‘hna Urganch tomon oqqanligini ko‘ramiz. Biroq, rivojlangan o‘rta asrlarda Xorazm davlati poytaxti bo‘lib kelgan Urganch suvsiz qolib, XII asr boshlarida poytaxt Xiva shahriga ko‘chirilishiga olib kelgan. Xivaning mashhur xonlaridan biri, tarixchi Abulg‘ozi Bahodirxon o‘zining mashhur “Shajarai turk” asarida Amudaryo oqimining o‘zgarishi oqibatida “Urganch cho‘l bo‘lub...” qolganini qayd etadi[5.b-167].

Chorjo‘y va Xorazm vohalarida yerlar qadimdan Amudaryodan chiqarilgan kanallar bilan sug‘orilib, dehqonchilik qilib kelingan. Manbalarning dalolat berishicha, o‘rta asrlarda ham Xorazmda ko‘plab katta kanallar suvidan foydalanib dehqonchilik qilingan va hatto bu kanallarda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini joylarga yetkazib beruvchi yuk tashuvchi kemalar qatnovi yo‘lga qo‘yilgan. Ular haqida ma‘lumot bergan Maqdisiy ularning ko‘pligidan xaritaga tushirmaganligini qayd qiladi[7.C-189]. Xususan, Amudaryodan g‘arbiy yo‘nalishda chiqarilgan Hazorasp, Govuhar, Kardaranxosh (Kardaran-xas), Madra, Vadak va boshqa kanallar rivojlangan o‘rta asrlarda vohaning qishloq xo‘jaligida, iqtisodiy hayotida o‘ziga xos o‘rin tutgan[2.P-461][3.C-10-11]. Istahriy asarida bu kanallar Hazoraspdan boshlab qurilgani, bu kanaldan 2 farsah quyida Kardaranxosh, keyin Xiva, Madra, Govuhar kabi kanallar haqida, Kat shahridan 2 farsax uzoqlikda boshlangan Vadak kanali va undan quyiyoqda boshlanuvchi yana bir kanal – Buvva (Bue) kabi katta kanallar haqida ma‘lumotlar mavjud[8.C-178-180.][7.C-301-304].

Amudaryodan olib chiqilgan bu kabi yirik kanallar nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki ichki logistika va savdo aloqalarini ta‘minlashda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Kanallar bo‘ylab yuk tashuvchi kemalar qatnashi, sug‘orish imkoniyatlari va aholi zich joylashgan hududlar hosil bo‘lishi natijasida vohada transport va harbiy nazorat tizimlari mukammal shakllandi. Bu esa o‘z navbatida dunyoviy va mintaqaviy aloqalarni ta‘minlovchi muhandislik va mudofaa inshootlarining, jumladan, qal‘alar va karvonsaroylarning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Xorazm vohasida ham Amudaryodagi muhim kechuvlarni nazorat qiladigan ko‘plab qal‘alar, mustahkamlangan karvonsaroilar bo‘lgan. Ular odatda bir biridan bir kunlik yo‘l masofasida joylashgan. Ular ichida daryoning o‘ng qirg‘og‘idagi rivojlangan o‘rta asrlarda faoliyat ko‘rsatgan Eshikrabort, Doshqal‘a, Sartarosh I va Meshekli karvonsaroyini, o‘ng qirg‘oqdagi Viza, Mardus, Isbas, Sayfana, At-Tohiriya, Darg‘an, Jigarband, Sadvar kabi qal‘alarni aytib o‘tish mumkin. bu davrda Amudaryoning o‘ng sohilidagi Kukertli karvonsaroyidan daryoning chap qirg‘og‘idagi Darg‘on otaga, Sartarosh rabotidan esa Jigarbandga o‘tish mumkin bo‘lgan [9.Итина.-С-22-26.]. Doshqal‘a yonidagi kechuvdan o‘tilib Hazoraspqa, Meshekli karvonsaroyidan o‘tilib Kat shahriga borish mumkin bo‘lgan[9.Итина.-С-21.].

Bu qal‘alar va karvonsaroilar faqatgina mudofaa nuqtalari bo‘lib qolmasdan, savdo va diplomatik aloqalarda ham muhim rol o‘ynagan. Ularda sayohatchilar, karvon boshliqlari, elchilar va hojilar to‘xtab o‘tishar, mos ravishda bu joylarda ma‘lumot almashinuvi, tovarlarning vaqtincha

saqlanishi va nazorat punktlari sifatidagi funksiyalar bajarilgan. Shuningdek, kechuvlarga yaqin joylashgan qal'alar orqali daryodagi harakat nazorat qilingan, boj va yig'imlar undirilgan. Bu esa Xorazm hududidagi suv yo'llarining nafaqat iqtisodiy, balki harbiy-strategik ahamiyatini ham yanada oshirgan.

Xulosa. IX-XIII asrlarda Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning strategik va iqtisodiy jihatdan eng muhim hududlaridan biriga aylangan. Bu jarayonda Amudaryo va uning bo'ylab shakllangan kechuvlar hamda bandargohlar o'ta muhim rol o'ynagan. Daryodan ajralib chiqqan kanallar orqali qishloq xo'jaligi rivojlangan, yuk tashish va ichki savdo uchun suv transporti shakllangan, bu esa xalq xo'jaligi tarmoqlarining barqaror ishlashini ta'minlagan. Shu bilan birga, do'stona va harbiy siyosat yuritishda ham suv yo'llari asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Kechuvlar va daryo bo'yidagi qal'alar, karvonsaroilar orqali Xorazm nafaqat ichki, balki xalqaro savdo yo'llarining markaziga aylangan. Ushbu inshootlar, jumladan, Kat, Amul, Urganch va Xiva atrofidagi markazlar arab, fors va mahalliy manbalarda qayd etilganidek, logistika, mudofaa va ma'muriy funksiyalarni kompleks ravishda bajargan. Bularning barchasi Xorazmning Ipak yo'lidagi muhim o'tkazuvchi nuqta sifatidagi mavqeini belgilab berdi.

Amudaryo suv yo'li Baqtriya – Toharistonning Xorazm vohasi va Sharqiy Kaspiybo'yi bilan aloqalarida qanday muhim o'rin tutgan bo'lsa, Sirdaryo ham Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasining Orolbo'yi hamda shimoliy Xorazm bilan aloqalarini amalga oshirishda shunday o'rin tutgan. Bu ikki asosiy suv magistrali tarixiy jarayonlarda Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy birlashuvida asosiy vosita vazifasini bajargan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibn Rusta. Kitab al-A'lak an-nafisa (Qimmatli durdona risolasi). — Tarjimasi: Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература — М.: Наука, 1970.
2. Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard).1964– P.550.
3. Абдуллаев Т. Водные пути и транспорт в древнем и средневековом Хорезме (письменные источники) // Приаралье на перекрестки культур: Тезисы докладов Международного симпозиума и второго полевого семинара “Археология древнего Ташкырманского оазиса”, посвященные 100-летию со дня рождения выдающегося исследователя Центральной Азии С.П. Толстова: – Нукус, 2007. – С.10-11.
4. Ал-Истахри. Книга путей и государств (Китаб масалик ал-Мамалик) / Перевод с персидского З.Н.Ворожейкина, Я. Крапольский. – М., 2005. – С. 640.
5. Абулғозий. Шажараи Турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
6. Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия.М.1963 – С. 763.
7. Извлечения из “Ахсан ат-такасим фи-ма’рифат ал-акалим” ал-Макдиси. По изд. DeGoeje. (BGA, I) / Пер. С. Волина. // МИТТ. Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Труды института востоковедения. – М.-Л. Изд-во АН СССР, 1939. Т. I.
8. Извлечения из “Китаб масалик ал-мамалик” ал-Истахри. По изд. DeG. (BGA, I). / Пер. С. Волина. // МИТТ. Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Труды института востоковедения. Т. I. – М.-Л. Изд-во АН СССР, 1939. – С.341.
9. М. А. Итина Археологические памятники на древних торговых путях вдоль берегов Амударьи. // Древности Южного Хорезма. Москва, 1991.

UO'K 94(575.2):343.2/.3

“TARIXI XUMULIY” ASARIDA BUXORO AMIRLIGIDA QULCHILIK VA ASIRLIK (XVIII – XIX ASRLAR)

K.I.Kurbanov, tayanch doktorant, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

ORCID: 0009-0002-6326-062X

Annotatsiya. Maqolada XVIII - XIX asrlarda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan qulchilik va asirlik Jumaqli Xumuliyning “Tarixi Xumuliy” asari hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida qiyosiy-tarixiy va manbashunoslik yondashuvlari orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: “Tarixi Xumuliy”, Buxoro amirligi, Mang'itlar sulolasi, qulchilik instituti, asirlik, “zarxarid”, ijtimoiiy mobillik, qul bozorlari, manbashunoslik.

Аннотация. В статье на основе сведений сочинения Джумакули Хумули «Тарихи Хумулий» и современных исследований с применением источниковедческого и сравнительно-исторического методов анализируются рабство и пленничество в Бухарском эмирате XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: «Тарихи Хумули», Бухарский эмират, династия мангитов, институт рабства, плен, «зерхарид», социальная мобильность, невольничьи рынки, источниковедение.

Abstract. Based on information from Jumakuli Khumuli's work *Tarikhi Khumuli* and modern studies, this article analyzes slavery and captivity in the Bukhara Emirate during the 18th-19th centuries using source criticism and comparative-historical methods.

Key words: *Tarikhi Khumuli*, Bukhara Emirate, Manghit dynasty, institution of slavery, captivity, *zerkharid* ("purchased slave"), social mobility, slave markets, source studies.

Buxoro amirligining XVIII asr o'rtalaridan XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan siyosiy va ijtimoiy hayotini, xususan, qulchilik hamda asirlik instituti bilan bog'liq munosabatlarni o'rganishda muhim manbalardan biri – "Tarixi Xumuli" asaridir. Uning muallifi amir Nasrulloh davrida Urgut qozisi bo'lgan Jumaquli ibn Sufi Muhammad Tag'oiy at-Turkiy as-Samarqandiy ash-Shavdoriy al-Urgutiy (1776/77 - taxm.1856/57) bo'lib, asarda mang'it sulolasi hukmdorlari – Muhammad Rahimxon, Muhammad Doniyolbiy otaliq, amir Shohmurod, amir Haydar va amir Nasrulloh hukmronligining dastlabki bosqichlariga oid voqealar bayon etilgan. Shu bilan birga, manbadaharbiy yurishlar, asir olish, qullardan foydalanish va ularning ijtimoiy maqomiga doir qimmatli ma'lumotlar ham keltirilgan bo'lib, bu holat uni Buxoro amirligidagi qulchilik institutini tadqiq etishda muhim manba sifatida baholash imkonini beradi.

Manba tahlili "qul" va "g'ulom" atamaları asarda doimo huquqiy maqomni ifodalash uchun qo'llanmaganini ko'rsatadi. Ayrim hollarda "qul" atamasi madrasa muhitida ustozga sadoqat bilan xizmat qiluvchi shogird yoki xizmatkor ma'nosida ishlatilgan. Jumaquli Xumuliy ham kamtarlik ramzi sifatida o'zini ustozni Oxund mullo Ernazar Namangoniyning "quli" deb atab, "qul kamina" iborasi orqali uy ishlarini bajarish, ostona supurish va chorva parvarishi kabi xizmatlarni ixtiyoriy ravishda ado etganini ta'kidlaydi [1]. Bu holat "qullik" tushunchasining muayyan holatlarda huquqiy emas, balki ma'naviy-axloqiy mazmun kasb etganini hamda islomiy ta'lim an'analarda tavoze va ustozga sadoqat ramzi sifatida qo'llanganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, "Tarixi Xumuli"da qulchilik munosabatlarining amaliy va huquqiy jihatlarini yorituvchi muhim ma'lumotlar ham uchraydi. Jumladan, Urgut hokimi Allohiorbek ming o'g'li Musobiyning Boqiy ismli quli bilan bog'liq voqea shular jumlasidandir. Manbaga ko'ra, mazkur qul xizmat vazifalarini bajarmagani uchun hibsga olingan va unga nisbatan qatl jazosi tayinlangan. Biroq qulning yaqinlari diniy nufuzga ega Muhammadmo'minxoja eshonga murojaat qilganlaridan so'ng, uning hokim oldidagi shifoati natijasida hukm bekor qilinib, qul ozod etilgan [1].

Mazkur voqea Buxoro amirligidagi qulchilik munosabatlarining bir qator muhim xususiyatlarini namoyon etadi. Avvalo, qullar jamiyatdan butunlay ajratilgan qatlam emas, balki muayyan ijtimoiy aloqalarga ega shaxslar bo'lganini ko'rish mumkin. Qulning yaqinlari va oila a'zolarining mavjudligi uning muayyan ijtimoiy muhit bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu voqea diniy ulamolarning mahalliy boshqaruv qarorlariga ta'sir o'tkazish imkoniyati mavjud bo'lanini ham tasdiqlaydi. Muhammadmo'minxoja eshonning aralashuvi natijasida chiqarilgan hukmning bekor qilinishi diniy nufuz ayrim hollarda ma'muriy qarorlarni qayta ko'rib chiqishga xizmat qilganini anglatadi. Bu esa mahalliy hokimiyat bilan diniy institutlar o'rtasidagi munosabatlar qullarning huquqiy maqomi va taqdiriga bevosita ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Ayni paytda mazkur holat qullarga nisbatan jazo choralari mutlaq xususiyat kasb etmaganini, muayyan ijtimoiy va diniy omillar ularning taqdirini o'zgartirishi mumkin bo'lganini ham namoyon etadi.

Mang'itlar sulolasining hokimiyat uchun kurashlari "Tarixi Xumuli"da nafaqat siyosiy voqealar sifatida, balki qulchilik va asirlik institutining shakllanishiga ta'sir etgan omillar sifatida ham yoritilgan. Jumladan, Muhammad Rahimxonga qarshi Hisor hokimi Muhammadaminbiy yuz, Shahrisabz hokimi Subhonqulbiy kenagas, Xo'jand va O'rotepa hokimi Fozilbiy yuz hamda Urgut hokimi Musobiy ming birlashib chiqqan, ularni Qo'qon hokimi Erdonabiyo qo'llab-quvvatlagan. Manbaga ko'ra, ushbu harbiy to'qnashuvlar ko'plab qurbonlar va asirlar olinishi bilan yakunlangan. Muallif jang oqibatlarini ta'sirchan tarzda tasvirlab, jang maydonlari jasadlarga to'lgani, qariyalar va bolalarga nisbatan ham shafqat ko'rsatilmaganini qayd etadi. Ayniqsa, ommaviy ravishda asirlar qo'lga olinishi natijasida ularning bozor qiymati ("narxi") tenglashib qolgani haqidagi ma'lumot

alohida ahamiyatga ega. Bu holat harbiy yurishlar qul bozoridagi taklif hajmini keskin oshirganini va qullar qiymati bozor mexanizmlari ta'sirida shakllanganini ko'rsatadi. Demak, manba qulchilik institutining faqat ijtimoiy emas, balki iqtisodiy tizimning bir qismi sifatida ham amal qilganini tasdiqlaydi [1].

Amir Shohmurod hukmronligi davrida amalga oshirilgan harbiy yurishlar “Tarixi Xumuliy”da nafaqat siyosiy voqealar, balki qulchilik va asirlik institutining kengayishi bilan bog'liq jarayonlar sifatida ham aks etgan. U dastlab davlat boshqaruvidagi yuqori lavozimli shaxslarni almashtirgan, keyinchalik esa Marvni egallashga harakat qilgan. Marv hokimi Bayramalixon davrida aholi og'ir ijtimoiy ahvolda bo'lib, qahatchilik, ocharchilik va qimmatchilikdan aziyat chekkan. Bu holat asirlik harbiy harakatlar bilangina cheklanmaganini, balki aholining kundalik turmushiga ham jiddiy xavf sifatida ta'sir ko'rsatganini anglatadi. E'tiborli jihati shundaki, Jumaquli Xumuliy asar davomida amir Shohmurodni adolatparvar va taqvodor hukmdor sifatida tasvirlaydi. Biroq muallifning o'zi 1787-yilda Marv aholisi orasidan erkaklar, ayollar va keksalarning asirga olinib Buxoroga olib ketilganini ham qayd etadi. Bu holat manba muallifining hukmdorga nisbatan ijobiy munosabatiga qaramay, harbiy yurishlarning qulchilik institutiga xizmat qilganini yashirmaganini ko'rsatadi [1]. Ushbu ma'lumot harbiy yurishlar natijasida faqat harbiylar emas, balki tinch aholi vakillari ham ommaviy ravishda asirlikka olinganini ko'rsatadi. Bu esa qulchilik institutining harbiy amaliyot bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritganini hamda uning ijtimoiy qamrovi ancha keng bo'lganini anglatadi. Muallif mazkur voqealarni asosan Bayramalixonning siyosiy va mazhabiy siyosati bilan izohlashga harakat qiladi. Bu esa Jumaquli Xumuliy harbiy harakatlar oqibatlarini bayon qilishda muayyan diniy-siyosiy qarashlar ta'sirida bo'lganini ko'rsatadi. Shu jihatdan mazkur ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Amir Shohmurodning markazlashgan davlat barpo etishga qaratilgan siyosati harbiy yurishlar ko'lamini kengaytirib, asirlik va qulchilik institutining rivojlanishi uchun ham muhim omillardan biri bo'lgan. Bu borada ayniqsa Shahrisabz va Balx kabi hududlarni nazoratga olish muhim vazifa sifatida ko'rilgan. Balx hududi Kobul hukmdorining vakili Mansur tomonidan boshqarilar edi. Amir Shohmurod Balx ustiga harbiy yurish uyushtirib, Mansur hokimiyatini ag'dargan va aholining bir qismini asirga olib, Buxoroga jo'natgani manbada qayd etiladi [1].

“Tarixi Xumuliy” asari ma'lumotlarini zamonaviy tarixshunoslik natijalari bilan qiyosiy tahlil qilish Buxoro amirligidagi qulchilik institutining huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy xususiyatlarini yanada to'liqroq ochib berish imkonini yaratadi. Qiyosiy tahlil quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

Jumaquli Xumuliy o'z asarida “qul” atamasini nafaqat huquqiy maqom, balki ma'naviy kamtarlik (ustozga sadoqat) ma'nosida ham ishlatgan (masalan, o'zini “qul kamina” deb atashi) [1]. Zamonaviy tadqiqotlar buni tasdiqlab, rasmiy hujjatlarda sotib olingan qullar uchun maxsus “zarxarid” atamasi qo'llanganini va qulchilik institutining huquqiy chegaralarini aniq ko'rsatib beradi [4]. Bu Xumuliy tasvirlagan “ma'naviy qullik” va jamiyatdagi “huquqiy qulchilik” o'rtasidagi farqni anglashga yordam beradi.

Xumuliy O'rotepa va Qo'qon yurishlarida asirlarning haddan tashqari ko'pligidan ularning narxi tenglashib qolganini (“mato'i piru barnoro ba yak narx” - yoshu qarining narxi bir xil) ta'sirchan tasvirlagan [1]. Tadqiqotchilar bu iqtisodiy hodisani statistik raqamlar bilan to'ldiradi. Odatda sog'lom erkak qul 40-50 tilla, eng qimmat ayol qul esa 80 tilla atrofida baholangan bo'lsa [6], Xumuliy aytgan ommaviy asir olish davrlarida taklif talabdan ortib ketgan va narxlar keskin tushib ketgan. Bu ma'lumotlar qul bozori ham boshqa tovar bozorlari kabi talab va taklif nisbati ta'sirida faoliyat yuritganini ko'rsatadi. Shu jihatdan Xumuliyning kuzatuvlari zamonaviy iqtisodiy tarix tadqiqotlari bilan o'zaro uyg'unlashadi. Masalan, Muhammadaminbiy yuz tomonidan amalga oshirilgan yurishda bir vaqtning o'zida 2000 dan ortiq asir olingan [1]. Shuningdek, amir Shohmurodning Marv yurishi natijasida 20 ming xonadon asir olinib, Buxoroga ko'chirilgani qayd etilgan[1]. Bunday katta miqdordagi “jonli tovar”ning bozorga kirib kelishi narxlarning keskin arzonlashishiga olib kelgan. Ilmiy manbalar esa aynan shu davrda Buxorodagi eronlik asirlar soni taxminan 20000 nafarga yetganini va ular jamiyatning ajralmas qismiga aylanganini qayd etadi [4].

Xumuliy asirlarning Buxoroga keltirilishini asosan siyosiy voqealar doirasida bayon etadi. Zamonaviy tadqiqotlar esa ushbu jarayonning iqtisodiy va shahar infratuzilmasi bilan bog'liq jihatlarini ochib beradi. Jumladan, Registon atrofida joylashgan qul bozori, savdo kunlarining (shanba, keyinchalik seshanba va payshanba) belgilangani [5] hamda Qarshi va Chorjo'ying tranzit markaz sifatidagi ahamiyati asirlar savdosining muayyan tashkiliy tizim asosida amal qilganini ko'rsatadi [5].

Xumuliy amir Haydar davrini “qullar yuqori mansabga ko'tarilishi mumkin bo'lgan davr” deb ta'riflaydi [1]. Ilmiy tadqiqotlar bu fikrni tarixiy shaxslar misolida isbotlaydi. Amir Nasrulloh qo'shinining asosiy qismi (500 kishidan 450 nafari) eronlik qullardan iborat bo'lgan va ularning qo'mondonlari ham asirlar avlodidan edi [5]. Eronlik qul Abdusamad Tabriziyning noib darajasigacha ko'tarilishi Xumuliy qayd etgan ijtimoiy ziddiyatli, ammo imkoniyatlarga boy muhitning yaqqol misolidir [5]. Shunday qilib, Xumuliy qayd etgan ijtimoiy mobillik alohida holat emas, balki mang'itlar davlati harbiy-ma'muriy tizimiga xos xususiyatlardan biri bo'lganini ko'rish mumkin.

Xumuliy amir Shohmurodning shia aholini asirga olishini asosan diniy omillar bilan izohlaydi [1]. Bu talqinda mazhabiy qarama-qarshilik markaziy o'rin tutadi. Biroq Anke fon Kyugelgen mazkur jarayonni boshqacha baholaydi. Uning fikricha, Shohmurodning siyosati, avvalo, mang'itlar sulolasining siyosiy legitimligini mustahkamlash va hukmdorning “mujaddid” sifatidagi maqomini shakllantirishga qaratilgan edi [3]. Demak, bir xil tarixiy voqea manba muallifi va zamonaviy tadqiqotchi tomonidan turli metodologik yondashuvlar asosida talqin qilinmoqda. Bu holat tarixiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, “Tarixi Xumuliy” Buxoro amirligidagi qulchilik va asirlik institutining o'rganishda muhim birinchi darajasi manbalardan biri hisoblanadi. Manba tahlili qulchilik munosabatlarining faqat mehnatdan foydalanish bilan cheklanmaganini, balki uning huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va hatto ma'naviy qirralarga ega murakkab institut bo'lganini ko'rsatadi. Asarda harbiy yurishlar orqali asirlar oqimining shakllanishi, ularning ijtimoiy tabaqalanishi, bozor munosabatlariga jalb qilinishi, davlat tomonidan saralanishi hamda diniy va siyosiy omillarning ular taqdiriga ta'siri haqidagi ma'lumotlar keng yoritilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Воҳидов Ш. Мулло Чумбакулий Хумулӣ ва асари ӯ “Таърихи Хумулӣ” (мукаддима, нусхабадал, эзоҳот, мулҳақот). – Бухоро: “BUKHARA HAMD PRINT”, 2025.
2. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург, 1843.
3. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.) – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
4. Muhammed Bilal Çelik. 1800–1865 Yılları arasında Buhara Emirliği. Doktora tezi. - Türkiye, 2009.
5. Seda Yılmaz Vurgun. XIX Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı). Doktora tezi. - Ankara, 2013
6. Şadıman Güven. Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820). Yüksek Lisans Tezi. – Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

UO'K 069

QO'QON DAVLAT MUZEY-QO'RIQXONASI: KECHA VA BUGUN

G.S.Madraximova, mustaqil tadqiqotchi, dots., O'zR VM huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo'qon davlat muzey- qo'riqxonasining tashkil etilishi va uning bugungi kundagi faoliyati haqida fikr yuritilgan. Mazkur muzey XIX asrga oid bo'lgan Hudoyorxon saroyi binosida tashkil etilgan bo'lib, ushbu memoriy obidaning o'zi “muzey ichidagi muzey” hisoblanadi. Mustaqillik yillarida har sohada bo'lgani kabi muzeylar borasida ham yangilanishlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy texnologiyalarning muzeylar faoliyatida qo'llanilishi bu eerga tashrif buyuruvchilarni tarixni yanada to'liqroq o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, muzey ekspozitsiyasini bugungi kun talabidan kelib chiqib jihozlashni taqozo etmoqda.

Kalit so'zlar: Xon saroyi, harbiy hospital, ekspozitsiyalar, muzey qo'riqxona, konsepsiya

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы создания Кокандского государственного музея-заповедника и его современная деятельность. Музей разместился в здании дворца Худоярхана (XIX в.), и сам этот историко-архитектурный памятник представляет собой «музей в музее». За годы независимости, как и во всех сферах, в музейном деле произошли значительные преобразования. Применение современных технологий позволяет посетителям более глубоко изучать историю, а также требует оснащения музейных экспозиций в соответствии с актуальными стандартами.

Ключевые слова: дворец хана, военный госпиталь, экспозиции, музей-заповедник, концепция.

Abstract. This article discusses the establishment of the Kokand State Museum-Reserve and its current activities. This museum was established in the building of the 19th century Khudoyorkhan Palace, and this memorial monument itself is considered a “museum within a museum”. During the years of independence, as in all areas, museums have undergone innovations. The use of modern technologies in museum activities helps visitors to learn history more fully. It also requires equipping the museum exposition based on today's requirements.

Key words: Khan's Palace, military hospital, expositions, museum-reserve, concept.

Kirish. Markaziy Osiyo xonliklaridan biri bo'lgan Qo'qon xonligi 1876- yilda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi. Xonlik davrida davlatni boshqargan Xudoyorxon tomonidan qurilgan saroy binosiga rus askarlarining harbiy gornizoni joylashtirilgan. Xonning qabulxonasi esa rus cherkoviga aylantirilgan. Mustamlaka davrida ushbu me'moriy yodgorlikni saqlab qolish uchun olib borilgan harakatlar tufayli 1925- yilda ushbu binoda birinchi muzey ochilgan. Bugungi kunda Xudoyorxon o'rdasi muzeyning eng asosiy boyligi, muhim eksponati hisoblanadi [1].

Adabiyotlar tahlili. Xudoyorxon saroyi haqida ko'plab adabiyotlarda ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, muzeyshunos olimi N.Sodiqova o'zining olib borgan tadqiqotlarida Xudoyorxon saroyining muzeylashtirilishi masalalariga e'tibor qaratgan. “Shahar markazida (sobiq xon saroyida) muzey ochilishi katta madaniy-oqartuv ahamiyatiga ega bo'ldi. Saroy atrofi bog'-rog'lardan iborat ekanligidan muzey dam olish joyiga aylandi. Muzeyning tabiat bo'limida vodiyning tabiiy boyliklarini aks ettiruvchi materiallar qo'yilgan edi. Etnografiya bo'limida Farg'ona hunarmandchiligi, turmushi va madaniyati keng namoyish qilindi» [2]. Shuningdek, J. Ahmedovning tadqiqotlarida 1924- yildagi Farg'ona viloyati Sanoat va Qishloq Xo'jaligi ko'rgazmasi doirasida Qo'qon o'lkashunoslik muzeyi tashkil topganligi, u 1929 yilgacha Okrug muzeyi, 1930-1937- yillarda tumanlararo muzey bo'lib faoliyat olib borganligi ta'kidlanadi [3].

Muzey 1941-1945 yillarda ya'ni, ikkinchi jahon urushi yillarida o'rda binosida harbiy gospital ochilishi munosabati bilan, vaqtincha o'z faoliyatini to'xtatgan. Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin u qaytadan ochilgan. M.Mansurovaning ta'kidlashicha, «Bu vaqtga kelib, eksponatlar talon-taroj qilingan, qarovsizlik oqibatida qiymatini yo'qotgan edi. Hamma ishni, jumladan, eksponat to'plash ishini yangidan boshlashga to'g'ri kelgan» [5].

Muzey ekspozitsiyasi yil sayin ilmiy xodimlar tashabbusi bilan to'ldirib borildi. Eksponatlar miqdori 1937 yilgacha 1040 ta bo'lsa, 1940 yilga kelib ularning soni 5487 tagacha etkazildi. Ekspozitsiyaga qo'yilgan eksponatlar soni 1939 yili 1401 ta bulsa, 1940 yili 2337 ta eksponatdan iborat edi. Muzey joylashgan Xudoyorxon saroyi 1957 yilda madaniyat yodgorligi sifatida davlat himoyasiga olingan [7]. 1959- yildan boshlab muzey Qo'qon shahar o'lkashunoslik muzeyi sifatida faoliyatini davom ettirgan. Qo'qon shahar o'lkashunoslik muzeyidagi eksponatlarning soni 1965-1967 yillarda 1592 tani tashkil etgan. Muzey fondlaridagi materiallarning 1979 yildagi miqdori 18246 tani tashkil etgan [8].

Muhokama. Qo'qon davlat muzey- qo'riqxonasi faoliyat olib borayotgan bino haqida «muzey ichidagi muzey», degan fikrlar mavjud. Chunki yuqorida aytib o'tilganidek, muzey binosi sobiq xon saroyi bo'lgan. Markaziy binoning devorlari juda go'zal sirli koshinlar, ganch uymakorligi pannolari bilan bezatilgan. Qo'qon xonlari foydalangan taxt turadigan zalda ekspozitsiyaga amaliy san'at namunalaridan ham qo'yilgan.

Biroq, makzur bino muzey uchun moslashtirilmagan bo'lganligi bois ekspozitsion maydon etarli emas. Avval tabiat, tarix, xalq amaliy sanati, tasviriy san'at bo'limlaridan iborat bo'lgan [9]. Keyingi yillarda muzey ekspozitsiyasi «qayta tuzilgan» bo'lishiga qaramay binoning xonalari kichikligi sababli, u erdagi ekspozitsiyalarning mazmun mohiyatini to'liq ochib berilishida ba'zi muammolar mavjud va ularni bartaraf etish uchun muzeyga qo'shimcha binolar kerak bo'ladi.

Albatta, mustaqillik yillarida muzeylar o'z faoliyatini yanada takomillashtirib, rivojlantirib borish uchun bir qancha ishlar amalga oshirildi. Tarix va madaniy meros yodgorliklariga bo'lgan munosabat tubdan o'zgarib, ularni asrab avaylash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

So'ngi yillarda olib borilayotgan izchil yangilanishlar, madaniy sohalardagi ijobiy o'zgarishlar muzeylarni rivojlanib borishiga ham katta ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlariga asosan, Qo'qon shahar o'lkashunoslik muzeyi "Qo'qon madaniyati tarixi davlat muzeyi" [10] ga aylantirildi. Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30-maydagi № 443-sonli qarori bilan "Qo'qon madaniyati tarixi davlat muzeyi "Qo'qon" davlat muzey-qo'riqxonasiga aylantirildi [11].

Hudoyorxon o'rdasida faoliyat olib borayotgan Qo'qon davlat muzey-qo'riqxonasi 6 ta bo'limdan iborat. Muzey jamg'armasida Qo'qonning boy tarixi, uning o'ziga xos san'ati va madaniyati aks etgan. Bu erda G'arbiy Yevropa, Rossiya, O'zbekiston musavvirlarining rangtasvir asarlari va haykaltaroshlik namunalari ham mavjud bo'lib, jamg'arma har yili turli eksponatlar bilan boyitib borilmoqda.

Yangi tashkil etilgan Qo'qon davlat muzey-qo'riqxonasi muzeylashtirilgan tarixiy markaz sifatida Qo'qon shahriga bo'lgan qiziqish va intilishlarni ortishi hamda sayyohlar oqimi ko'payishining asosiy omillaridan biri bo'ldi. Shu bilan birga hozirgi kunda xorijiy sayyohlarda katta qiziqishiga sabab bo'lgan xonlik xududida yashagan xalqlarning an'anaviy turmush tarzi, hunarmandchiligi va madaniyatini to'laqonli aks ettiruvchi muzeylarni yaratish ham dolzarb masalaga aylangan.

Hudoyorxon saroyida tashkil etilgan muzey yuz yildan ortiq faoliyat olib bordi va unda mavjud bo'lgan ekspozitsiyalar bugungi kundagi zamonaviy muzeysunoslik talablariga javob berishi uchun yangi konsepsiya ishlab chiqish zarurati vujudga keldi. Bu borada Qo'qon davlat muzey qo'riqxonasi ilmiy xodimi Yahyoxon Dadaboev muzeyning yangi ilmiy konsepsiyasi ustida ish olib bordi. Unga ko'ra, «muzeyga tashrif buyurgan ko'pdan – ko'p vatandoshlarimiz va chet mamlakatlardan kelayotgan sayyohlar Xudoyorxon o'rdasidek noyob yodgorlikda, Qo'qon xonligi tarixidan hikoya qiladigan, saroy hayoti haqida tasavvur xosil qiladigan muzeyni ko'rishni hohlamoqdalar.

Bundan tashqari, muzey joylashgan Xudoyorxon o'rdasi binosi, uning xonalari madaniyat, san'at, tabiatshunoslik, o'lkashunoslik yo'nalishidagi ekspozitsiyalariga mos bo'lmay, bu kichik xonalarda talab darajasidagi ekspozitsiya yaratish imkoni bo'lmay keldi. Noilojlikdan barpo etilgan ekspozitsiyalar esa talab darajasida emas. Mazkur omillarni e'tiborga olgan holda Xudoyorxon o'rdasida joylashgan o'lkashunoslik xarakteridagi ekspozitsiyani yangi, muzey uchun har tomonlama mos binoga ko'chirib, o'rda binosida faqat xonlik tarixi bilan bog'liq bo'lgan «Qo'qon xonligi tarixi» muzeyi ekspozitsiyasini barpo etish zamon talabiga aylangan» [12].

Natijalar. Darhaqiqat, Qo'qon xonligi madaniy merosining muzeylarda aks etgan shakli – bu nafaqat o'tmishni saqlash, balki zamonaviy avlod uchun tarixiy o'zlikni anglash maydonidir. Har bir narsa buyumda o'z zamonasining chuqur ijtimoiy-madaniy holati namoyon bo'lishi kerak.

Yangilangan muzey konsepsiyasiga ko'ra, u erdagi har bir xonalar mavzular bo'yicha yoritib beriladi. Masalan, muzeyning birinchi kirish qismi Qo'qon xonligining kelib chiqishi bilan ya'ni, "Oltin Beshik" rivoyati bilan bog'liq holda jihozlanadi. Mahalliy tarixnavislarning Qo'qon xonligi tarixiga bag'ishlangan aksariyat asarlari, asosan "Oltin Beshik" rivoyati bilan boshlash xonlik tarixini yanada to'liqroq yoritib berishda muhim hisoblanadi. Shu tufayli ekspozitsiyani mazkur rivoyat talqini bilan boshlash to'g'ri bo'ladi. Dastlab matn asosida rivoyatning qisqacha mazmuni bayon etiladi. Oltin beshikni Ming urug'i vakillari tomonidan topib olinishi voqeasi esa diogramma orqali namoyish etiladi. Qo'qon xonlarining kelib chiqishi Boburiylar sulolasiga bog'langanligi ekspozitsiyada yoritib beriladi. Muzeyning boshqa bo'limlari ham davriy chegarasi bo'yicha

jihozlanadi. Biroq, masalaning moliyaviy jihatlarini hal etilmaganligi uchun, Qo'qon xonligi tarixi muzeyi va uning yangilangan ekspozitsiyasi bo'yicha amaliy ishlar olib borilmagan.

Xulosa. Xudoyorxon saroyida joylashgan muzey ekspozitsiyasini yangi konsepsiyaga mos holda yaratilishi kelajakda uning nafaqat O'zbekiston balki boshqa davlatlardan ham sayyohlar oqimini qo'payishiga, shuningdek, Qo'qon xonligi madaniy merosini yanada kengroq targ'ib etishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mansurova M. "Qo'qon" davlat muzey-qo'riqxonasi 95 yoshda. "Qo'qon" davlat muzey-qo'riqxonasi to'plami / O'zbekiston madaniy merosi. XLIII. Toshkent: SILK POAD MEDIA, 2022. – B.35.
2. Sodiqova N. Madaniy yodgorliklar xazinasini. Toshkent: Fan, 1981.- B. 92.
3. Axmedov J. Kokand-vetrennyy gorod// Mir muzeya. Moskva, 2015.№7. S. 53.
4. Mansurova M. "Qo'qon" davlat muzey-qo'riqxonasi 95 yoshda... – B.36.
5. O' MA, I-2296 fond, 3-ro'yxat, 48-yig'majild, 96-varaq.
6. Sodiqova N. Madaniy yodgorliklar xazinasini. Toshkent: Fan, 1981.-B.223.
7. Kuryazova, D.T. O'zbekistonda muzey ishi tarixi. - Toshkent. 2010. - B.49.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11.12.2017 yildagi "2017 - 2027 yillarda davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi № 975-sonli Qarori.
9. Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30-maydagi "Qo'qon" davlat muzey-qo'riqxonasini tashkil etish to'g'risidagi № 443-sonli qarori.
10. Qo'qon davlat muzey qo'riqxonasi ilmiy xodimi Yahyoxon Dadaboev bilan suhbat. 2026.20.06.

UO'K: 94(575.1):72:930.85

YEVROPA MUARRIXLARI "TEMUR BUNYODKORLIGI"GA SHARHI

G.X.Mamazoxidova, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amir Temur davrida shakllangan bunyodkorlik va shaharsozlik madaniyati Yevropa hamda Sharq tarixiy manbalari asosida tahlil qilinadi. Samarqand va Movarounnahr hududlarida yaratilgan me'moriy majmualar, bog'-qasrlar tizimi va shahar madaniyati nafaqat estetik yuksalish, balki siyosiy va mafkuraviy jarayonlarning ham ifodasi sifatida ko'rib chiqiladi. Turli tarixchilar qarashlari qiyosiy o'rganilib, Temur davri bunyodkorligining tarixiy-madaniy mohiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, Samarqand, Movarounnahr, me'morchilik, shaharsozlik, bog'-qasrlar, tarixiy manbalar, madaniy meros, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируется развитие градостроительства и созидательной культуры во времена Амира Темура на основе европейских и восточных исторических источников. Архитектурные комплексы, садово-дворцовые системы и городская культура в Самарканде и Мавераннахре рассматриваются не только как эстетические достижения, но и как отражение политических и идеологических процессов. Сравнительный анализ взглядов историков раскрывает историко-культурную сущность тимуридского созидания.

Ключевые слова: Амир Темура, эпоха Тимуридов, Самарканд, Мавераннахр, архитектура, градостроительство, садово-дворцовые комплексы, исторические источники, культурное наследие, сравнительный анализ.

Abstract. This article analyzes the development of construction and urban culture during the reign of Amir Temur based on European and Eastern historical sources. Architectural complexes, garden-palace systems, and urban culture in Samarkand and Movarounnahr are interpreted not only as aesthetic achievements but also as reflections of political and ideological processes. A comparative analysis of different historians' views reveals the historical and cultural essence of Timurid construction activities.

Key words: Amir Temur, Timurid era, Samarkand, Movarounnahr, architecture, urban planning, garden-palace complexes, historical sources, cultural heritage, comparative analysis.

Agar Yevropa muarrixlari yozuvlariga diqqat bilan qaralsa, ular Amir Temur ni faqat jang maydonidagi shaxs sifatida emas, balki "tosh va g'isht orqali gapirgan hukmdor" sifatida tasvirlaydi.

Ularning nigohida Temur qurdirgan inshootlar oddiy bino emas, balki siyosiy bayonot, kuch va tartibning moddiy ifodasi edi. Ayniqsa, Ruy González de Clavijo kabi elchilar Samarqandga kirib kelgan paytda ko'rgan manzaralarini hayrat va biroz ishonchsizlik bilan tasvirlaydi: ular uchun bu shahar go'yo qisqa vaqt ichida yaratilgan ulkan sahna, Temurning qudratini namoyish etuvchi tirik "tomosha" edi. Yevropa muarrixlari uchun Samarqand — bu shunchaki poytaxt emas, balki imperiyaning yuragi, barcha boylik va san'at jamlangan markaz sifatida ko'rinadi. Ular Temur qurdirgan masjidlar, saroylar va bog'larni tasvirlar ekan, ko'pincha ularning ortida turgan maqsadni ilg'ashga harakat qiladi: bu inshootlar orqali Temur o'z saltanatining abadiyligini ko'rsatmoqchi edi. Masalan, Bibixonim masjidi haqida yozilgan tasvirlar faqat me'moriy go'zallik bilan cheklanmaydi — u Yevropalik kuzatuvchilar uchun inson imkoniyatlarining chegarasini sinovdan o'tkazgan jasorat ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu bois Yevropa manbalarida Temur bunyodkorligi ko'pincha paradoks sifatida namoyon bo'ladi: bir tomondan vayronkor yurishlar, ikkinchi tomondan esa mislsiz qurilishlar. Ana shu ziddiyat muarrixlarni o'ylantiradi va ular Temur shaxsiyatini aynan shu ikki qirra — qilich va me'morchilik uyg'unligi orqali tushuntirishga harakat qiladi. Bu esa Temur qurdirgan inshootlarga berilgan sharhlarni oddiy tasvir darajasidan chiqarib, chuqur tarixiy va falsafiy mulohazaga aylantiradi.

Amir Temur shaxsi boshqa yirik hukmdorlar bilan solishtirilgan holda ham o'rganilgan. A.Y. Yakubovskiy Amir Temurni Mahmud G'aznaviy bilan qiyoslarkan, umrining asosiy qismini istilochilik yurishlarida o'tkazgan G'azna hukmdori to'plagan behisob boyliklar davlat ravnaqi uchun sarf etilmaganligini ta'kidlaydi. Sohibqiron haqida esa quyidagilarni bayon qiladi: — Temur esa boshqa gap, u yaxshi hisobdagi xo'jayin sifatida qiymatga ega hamma narsani Movarounnahrda, uning bir o'zi qo'lida tutib turgan ulkan saltanatning markaziga tashir edi. Bu yerga u faqat turli boyliklarni keltirish bilan cheklanmadi. U asir qilib olingan mutaxassislar-hunarmandlar, rassomlar, me'morlar, olimlardan yanada ko'proq foydalandi. Movarounnahrda bunday mutaxassislar ozligi uchun emas, balki yangi madaniy kuchlarning kelib qo'shilishi, hunarmandchilikning rivojlanishiga, san'at va ilmning yuksalishiga xizmat qiladi, deb hisoblaganligi uchun shunday yo'l tutdi. Umuman olganda, A.Y. Yakubovskiy Temurni chuqur ziddiyatlarga ega bo'lgan shaxs, deb biladi va uni O'rta Osiyodagi faoliyatini ijobiy baholaydi. Ko'plab olimlar va yozuvchilar Amir Temurni buzg'unchi, bosqinchi sifatida tasvirlashga intilib kelganlar. Lekin V.V. Bartold birinchilaridan bo'lib, bu qarashlarni biryoqlama, noto'g'ri ekanligini ko'rsatib berdi. Muallif Amir Temur Turkistondan tashqarida faqat buzg'unchilik bilan shug'ullangan, degan fikrlarni rad etadi va Qobul vodiysida, Mug'on cho'llarida ham ko'plab qurilishlar qilganligini misol keltiradi. I. Mo'minovning — Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida o'rni va roli risolasida ham V.V. Bartoldning yuqorida keltirilgan fikrlari ta'kidlab o'tilgan. Akademik V.V. Bartold Amir Temur va Chingizxon o'rtasidagi tafovutni va o'xshashlik tomonlarini o'rganishga harakat qildi. Manbalarni chuqur o'rgangan muallif shunday xulosaga keladi: — Chingizxon bilan Temur o'rtasidagi tafovut keyingisining keng ilmiyligi bilan belgilanadi. V.V. Bartold har ikki mashhur jahongirni birbiriga solishtirar ekan, ular o'rtasidagi farqni, asosan, Temurning ilm va madaniyat ahliga bo'lgan ijobiy munosabati belgilab berishini ta'kidlab o'tadi. [1.236-237-bet] Mazkur fikrlar A.Y. Yakubovskiy va V.V. Bartold tadqiqotlariga asoslanadi. Ular Amir Temur shaxsini boshqa hukmdorlar bilan qiyosiy o'rganib, uning bunyodkorlik siyosati hamda ilm-fan va hunarmandchilikka bergan e'tiborini alohida ta'kidlaydilar.

Ispan elchisi Ro'y Gonsales de Klavixo o'z kundaliklarida zavq-shavq bilan qalam tebratgan. Ularning ichida Gulbog', Bog'i Dilkusho, Bog'i Chinor, Bog'i Nav va boshqa bog'lar nomi bor. Samarqandda Ko'ksaroy, Amir Temur Jome masjidi, Bibixonim madrasasi, masjidi, Qusam ibn Abbos me'moriy majmui, Amir Temur maqbarasi, Shahrisabzda Dorut-tilovat majmui, muhtasham Oqsaroy, Turkiston shahridagi Xoja Ahmad Yassaviy xonaqoh- maqbarasi, Toshkent yaqinida Zangi ota maqbarasi, Nahri Barlos arig'i, Qobul atroflari, Farg'ona vodiysi, Murg'ob vodiysidagi yerlarga, Ozarbayjondagi Mug'on cho'llariga suv chiqarilishi, Shohruhiya, Baykalon shaharlarining bunyod etilishi, Tabriz, Bag'dod va Gurganj shaharlarining qayta tiklanishi... Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Sharafiddin Ali Yazdiyning: " Sohibqiron har yerdakim, imoratqa qobil yer qursa erdi, ul yerda albatta bir imorat solur erdi,,," degan so'zlari zinxor mubolag'a emas. [2.11-12-bet] Amir Temur huzuriga kelgan har bir elchidan tortib sayyoh-u, savdogarlargacha

barchasi uning qurdirgan inshootlari va bunyodkorlik ishlariga o'zgacha ta'rif berishgan. Ispan elchisi Klavixo ham o'z kundaliklarida Temur qurdirgan inshootlarning ko'zi bilan ko'rganlariga deyarli sharx bitgan.

O'rta Osiyo tarixining bilimdoni, sharqshunos olim, akademik Bartold V; «Temur go'yo Samarqanddan boshqa hamma yerda vayrongarchilik bilan shug'ullangan, degan fikr mubolag'ali, u Qobul vodiysi va Mo'g'an cho'li kabi Samarqanddan uzoq bo'lgan joylarda ulkan sug'orish ishlari olib bordi», degan tarixiy jihatda g'oyat qimmatli fikrni aytgan edi. Bu haqda Yazdiyning yozganlari ham diqqatga sazovor. Masalan: Bir yil mobaynida, - deb yozadi Yazdiy, - Bag'dod shahrini tiklash haqida buyruq berildi, toki shahar yana o'z qiyofasini olsin, unda hunarmandchilik rivojlansin, dehqonchilik o'ssin, savdo-sotiq va madaniy hayot keng tarmoq yoysin, islom bilimi ilgariday yoyilsin. Bu vazifa Amirzoda Abu Bakrga topshirildi. Bu va boshqa tarixiy ma'lumot va faktlar Temur «o'zidan vayrona va qo'ldan boshqa hech narsa qoldirmadi» deb hisoblovchi ayrim tarixchilarning da'volar bir yoqlama ekanligini ko'rsatadi.[3.296-297-bet] Hamma vaqt ham Temur shaxsiga ijobiy fikrlar aytilavermaydi yani uni ayrim yevropalik tarixchilar vayronagarchi deb izoxlaydilar bu esa ularning qarashi mutlaqo noto'g'ri ekanligini isbotlaydi.

Pokistonlik taniqli tarixchi Ahmad Hasan Doniy ham Amir Temurning bog' yaratish sohasidagi faoliyatiga yuqori baho beradi. Professorning ta'rifiga ko'ra, Sohibqiron bunyod ettirgan bog' – qasrlar u qoldirib ketgan eng nodir va bebaho boylik – ma'naviy boylikning ajralmas qismidir. Bubog'lar qad ko'targanda qad ko'targan qasrlar bir-biridan go'zal bo'lib, o'z davri me'moriy san'atining g'oyat darajada namunalari edilar. Olim bog' – qaslarda bajarilgan naqshkorlik ishlarining, miniatura asarlarining o'ta nafosat bilan bajarilganligini qayd etadi.[4.35 – bet] Sohibqiron bobomizning qudrati faqat qilichida emas, balki u barpo etgan mana shunday go'zalliklarda ham namoyon bo'lgan. Tasavvur qiling, har bir bino, har bir miniatura va naqsh o'sha davr san'atining cho'qqisi bo'lgan. Doniy aytmoqchi, bu qasrlar va bog'lar bir-birini to'ldirib, insonni ruhan yuksaltiradigan bir butunlikni hosil qilgan. Bu — o'zbek davlatchiligining naqadar yuksak madaniyatga asoslanganidan dalolatdir.

Ibn Arabshoh Samarqandda Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan shahar obodonchiligi va u yaratgan bog'lar va sayilgohlar haqida ham shunday so'zlarni keltiradi: "Temur Samarqandda ko'pdan-ko'p bo'stonlar barpo qilib, baland va mustahkam qasrlar bunyod etdi... ulardan birini Eram bog'i, ikkinchisini Dunyo ziynati, yana boshqasini Firdavs jannati, unisini Shamol bog'i, bunisini Oliy jannat deb atadi. U bo'stonlarda har biri ichida bir qasr qurdilar. Bu qasrlarning qaysi biriga o'z majlislarini, o'z suratini turli shakllarda — birida kulib turgan, ikkinchisida qahrlangan, o'zi qilgan janglar tasvirlarini, rasmiy tantanalardagi suratlarini,... hind, Dashti (Qipchoq) va Ajam janglariyu o'z zafarlarini suratini,... o'z avlodlari, nabiralari, amirlari, qo'shinlari suratlarini,... o'z ulfati qo'shiqchilari, turli maqomdagi g'azalxonliklar tasvirlangan. Bular hammasi hech bir kamchiliksiz va oshirmay, qay tarzda yuz bergan bo'lsa, shundayligicha aks ettirildi. Bundan maqsadi — o'zining ishlaridan g'oyibona xabardor bo'lib, ularni o'z ko'zi bilan mushohada etmaganlarga yaqqol namoyon qilib ko'rsatish edi." [5.48-bet] Ibn Arabshoh Amir Temur faoliyatiga birmuncha tanqidiy yondoshgan bo'lsada Temurning inshootlar qurulishiga va mog'illardan qolgan vayronalardan go'zal inshootlar qurulishini hamisha ijobiy baholagan.

O'rta Osiyo san'atining ko'zga ko'ringan tadqiqotchilari – san'atshunoslik fanlari doktorlari L.A.Pugachenkovalar konkret ravishda har tomonlama olib borgan tekshirishlar natijasida XIV asrning oxiri va XV asrning boshlarida umuman Movarounnahr, xususan Samarqandda yangicha san'at yuzaga kelganligini qayd etadilar. Movarounnahr - O'rta Osiyoning original, o'ziga xos me'morchiligi, san'ati xususiyatlarini hamda O'rta va Yaqin Sharqda rivojlangan badiiy tafakkurni o'zida ifodalagan edi.[6.27-bet] Bu kabi Yevropa tadqiqotchilari o' izlanishlarida sharq bunyodkorligining yorqin namunalariga duch kelishgan.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davri faqat harbiy yurishlar bilan emas, balki ulkan bunyodkorlik va madaniy yuksalish bilan ham tarixga kirgan. Samarqand va butun Movarounnahr hududida barpo etilgan bog'lar, saroylar va me'moriy majmualar o'z zamonasining eng yuksak badiiy va muhandislik darajasini ko'rsatadi. Temur shaxsi qarama-qarshi baholarga qaramay, tarixda ikki yoqlama obrazda emas, balki murakkab va ko'p qirrali madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Uning merosi faqat janglar yoki vayronalar bilan emas, balki insoniyat xotirasida yashab qolgan me'moriy tafakkur, shaharsozlik madaniyati va estetik yuksalish bilan ham belgilanadi. Eng muhimi, Temur davri shuni ko'rsatadiki, kuch va san'at birlashganda tarix faqat yozilmaydi — u quriladi va asrlar osha yashab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bahriddin Usmonov. O'zbekiston tarixi. Amir Temur va temuriylar siyosiy tarixi. O'quv qo'llanma. — Farg'ona. "Classic" 2024. — 464 bet.
2. Мухаммад Али. «Амир Темур солномаси». Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент — 2008. 52 б.
3. https://sg.docworkspace.com/d/sbTakqFBTXG2JMp0_dyfwten01u7kpaig5y
4. Ғойибов Наим.Амир Темур даври маънавияти. — Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. — 48 б.
5. Халқаро Амир Темур жамғармаси. Ирпон Тўхтиев. — «Амир Темур ва Темурийларнинг молия-пул сиёсати». Тошкент — «Ўзбекистон» — 2006. — 112 б.
6. Иброҳим Мўминов. «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли». Ёзма манбалар маълумоти асосида (иккинчи нашри). Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси «Фан» нашриёти, 1993 й. — 56 б.

UO'K 338.23:001.895(47+571)

SSSRNING RESPUBLIKALARDAGI ILM-FAN VA IXTIROCHILIK SIYOSATI

S.Sh.Nasilloev, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada SSSRning respublikalardagi ilm-fan va ixtirochilik siyosati tahlil qilinadi. Unda sovet hokimiyatining ilmiy salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlari, ilmiy muassasalar tashkil etilishi, kadrlar tayyorlash tizimi hamda ixtirochilik faoliyatini rag'batlantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, respublikalarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning markazlashgan boshqaruv tizimiga bo'ysundirilgani, mahalliy ilmiy tashabbuslarning cheklanishi va ilm-fan taraqqiyotining mafkuraviy nazorat ostida shakllangani ochib beriladi. Tadqiqotda sovet davrida ilm-fan rivojining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, uning siyosiy va mafkuraviy cheklovlari ham tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: SSSR, respublikalar, ilm-fan siyosati, ixtirochilik, sovet mafkurasi, ilmiy muassasalar, markazlashgan boshqaruv, ilmiy kadrlar, innovatsiya, texnologik taraqqiyot, mafkuraviy nazorat, ilmiy salohiyat.

Аннотация. В данной статье анализируется политика СССР в области науки и изобретательства в союзных республиках. Рассматриваются меры советского государства, направленные на развитие научного потенциала, создание научных учреждений, подготовку научных кадров и стимулирование изобретательской деятельности. Особое внимание уделяется подчинению научных исследований в республиках централизованной системе управления, ограничению местных научных инициатив и формированию научного развития под строгим идеологическим контролем. В исследовании наряду с положительными аспектами развития науки в советский период также анализируются ее политические и идеологические ограничения.

Ключевые слова: СССР, союзные республики, научная политика, изобретательство, советская идеология, научные учреждения, централизованное управление, научные кадры, инновации, технологическое развитие, идеологический контроль, научный потенциал.

Abstract. This article analyzes the Soviet Union's science and innovation policy in its union republics. It examines the measures implemented by the Soviet government to develop scientific capacity, establish research institutions, train scientific personnel, and promote inventive activity. The study also explores how scientific research in the republics was subordinated to a centralized administrative system, how local scientific initiatives were constrained, and how the development of science was shaped under strict ideological control. Alongside the positive achievements of scientific development during the Soviet period, the article also examines the political and ideological limitations that influenced scientific progress.

Keywords: *Soviet Union (USSR), union republics, science policy, invention, Soviet ideology, research institutions, centralized administration, scientific personnel, innovation, technological development, ideological control, scientific potential.*

Kirish. Fan tashkil etilishi bilan bog'liq muammolar xilma-xilligini quyidagi to'rt asosiy yo'nalishga guruhlash mumkin: 1) moliyaviy, 2) kadrlar bilan ta'minlash, 3) moddiy-texnik baza, 4) axborot bilan ta'minlash [4]. Markaziy statistika boshqarmasi (MSB) ma'lumotlariga tayangan holda bir qator mahalliy ilmsunoslar tomonidan berilgan baholarga ko'ra, SSSRda 1960-yillarning boshidan boshlab ilmiy xodimlar soni atigi 6 yil ichida ikki baravarga oshgan, holbuki boshqa rivojlangan mamlakatlarda bunday ikki baravarlik 10–15 yil ichida yuz beradi.

Jamiyatshunos olimlar AQShdagi olimlar soniga oid statistik ma'lumotlarni ham keltiradilar: 1955-yilda – 208,5 ming kishi, 1966-yilda esa 416,8 ming kishi. Demak, AQShda olimlar soni 1955–1966-yillar oralig'ida, ya'ni o'n bir yil ichida ikki baravarga oshgan. Sovet statistikasi ma'lumotlariga tayanib aytish mumkinki, ayni shu davrda SSSRda olimlar soni 3,2 baravar ko'paygan, ya'ni ularning soni uch martadan ortiq oshgan.

Metodlar. Tarixiylik, ilmiylik, statistik tahlil.

Natijalar. Birinchidan, ilmiy xodimlar sonidagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi statistik qatorlarni taqqoslash faqatgina shartli ravishda to'g'ri deb hisoblanadi, agar bu xronologik davr davomida ularni "ilmiy xodimlar" toifasiga kiritish mezonlari o'zgarmagan bo'lsa. SSSRda esa 1962-yildan boshlab Markaziy statistika boshqarmasi (MSB) ilmiy xodimlar tarkibiga sanoat korxonalarida va loyihalash-konstruktorlik tashkilotlarida ilmiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislarni ham kiritishni boshlagan.

Ikkinchidan, "ilmiy xodim" tushunchasining mazmuni o'zgarganligini hisobga olish shart bo'lgan holatlarda ham taqqoslovchi tahlilni o'tkazish mumkin, biroq bu holda albatta aniq ogohlantirishlar va izohlar bilan birga bo'lishi zarur.

Qolaversa, "olim" tushunchasi SSSR va AQShda turlicha mazmunga ega bo'lgan, chunki har ikkala mamlakatda ilmiy kadrlarni statistik hisobga olish metodologiyasi va uslubiylatida o'ziga xos xususiyatlar mavjud edi. Masalan, AQShning ilmiy kadrlar statistikasi metodikasida "olim" tushunchasi ilmiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan barcha xodimlarni emas, balki ularning faqat bir qismini qamrab olgan. Xususan, AQShda oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari, ayrim texnik fanlar bo'yicha mutaxassislar, shuningdek, barcha ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasidagi olimlar umumiy statistik ko'rsatkichga kiritilmagan.

Natijada, yuqorida qayd etilgan ikki muhim omil hisobga olinmagani sababli, mualliflar tomonidan AQShdagi ilmiy xodimlar soniga doir keltirilgan miqdoriy ko'rsatkichlar pasaytirib yuborilgan va bu esa ularni Sovet fanidagi tegishli ko'rsatkichlar bilan solishtirish imkonini bermaydi.

Shunday qilib, agar 1920–1930-yillar davrida statistik manbalar tartibsiz ravishda va, asosan, kadrlar bo'yicha tadqiqotlar tashabbuskori bo'lgan olimlar tomonidan foydalanilgan bo'lsa, urushdan keyingi sovet davrida (1950–1980-yillarda) statistik tadqiqotlar o'tkazish zarurati to'g'risidagi qaror davlat organlari tomonidan, qonuniy tartibda va maxsus ishlab chiqilgan hujjatlar (maxsus shakllar) asosida qabul qilingan. Bunday statistik tadqiqotlar endilikda tasodifiy (epizodik) emas, balki muntazam (har yillik) tus olgan edi.

Urushdan keyingi sovet fanida (1950–1980-yillar) ilmiy xodimlar sonining o'sishi fan sohasining barcha yo'nalishlarini qamrab oldi, biroq bu o'sish ilmiy bilishning turli sohalarida bir xilda kechmagan. To'rt o'n yillik davomida eng katta o'sish texnik fanlar sohasida qayd etildi - 17,3 baravar; eng past o'sish esa gumanitar fanlar sohasida - 4,5 baravar (jumladan, tarix fanlarida - 3,6 baravar) bo'lgan.

"Faning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi - bu tarixiy jarayondir. U tarixiy xususiyatga ega bo'lib, bir tomondan, ilmiy tafakkur taraqqiyotining tobora yuksalayotgan yutuqlarini aks ettiradi, ikkinchi tomondan esa fan va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tarixini yaqqol namoyon etadi." [3]

Sovet statistikasida "ilmiy xodim" tushunchasi quyidagi toifadagi shaxslarni o'z ichiga olgan:

1. Ilmiy darajaga ega barcha shaxslar – fan nomzodi, fan doktori ilmiy darajalari, shuningdek, professor, dotsent, katta ilmiy xodim, kichik ilmiy xodim, assistent ilmiy unvonlariga ega bo'lgan barcha mutaxassislar, ularning mehnat faoliyatining joyi va xarakteridan qat'i nazar;

2. SSSR Fanlar akademiyasi va respublika fanlar akademiyalari hamda tarmoq fanlar akademiyalarining akademiklari va muxbir a'zolari;

3. Ilmiy muassasalarda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borayotgan, hamda oliy o'quv yurtlarida ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyat bilan shug'ullanayotgan shaxslar - ular ilmiy daraja yoki ilmiy unvonga ega bo'lmasa ham;

4. Oliy ma'lumotga ega, ammo ilmiy daraja yoki unvonga ega bo'lmagan mutaxassislar, biroq yuqori turuvchi tashkilot tomonidan tasdiqlangan mavzuviy rejaga binoan ishlab chiqarish korxonalarida, loyihalash, konstruktorlik yoki texnologik loyihalash tashkilotlarida muntazam ravishda ilmiy ish olib boruvchi xodimlar.

Davlat ixtirolar qo'mitasining Ilmiy-texnik ekspertiza nazorat kengashi tomonidan davlat ilmiy-texnik ekspertizasi tomonidan qabul qilingan yoki 1974 yil 1 yanvardan keyin ariza beruvchi (muallif) olgan qarorlarga nisbatan shikoyatlar va noroziliklarni ko'rib chiqish qoidalari belgilangan. SSSR Ministrlar Sovetining 1981 yil 8 iyundagi № 539-sonli “Sanoat namunalari to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori qabul qilindi [6].

Ushbu qarorga ilova qilingan “Sanoat namunalari to'g'risidagi nizom” tasdiqlandi; unda sanoat namunalarini yaratish, huquqiy muhofaza va ulardan foydalanish bilan bog'liq tashkiliy, mol-mulkka oid, shaxsiy nomol-mulk hamda mehnat munosabatlarini tartibga solish belgilangan. Shuningdek, 1976 yil 19 oktyabrdagi SSSR Ministrlar Sovetining № 852-sonli qarori bilan tasdiqlangan SSSR Ixtirolar va kashfiyotlar ishlari bo'yicha Davlat qo'mitasi to'g'risidagi Nizomga o'zgartirishlar kiritildi. 3-bandning “s” kichik bandiga, 4-bandning “b” va “g” kichik bandlariga hamda 13-bandga o'zgartirishlar kiritilgan. SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1987 yil 29 dekabrdagi “Mamlakatda ixtirochilik va ratsionalizatorlik ishlarini rivojlantirish bo'yicha ishlarga rahbarlik to'g'risida”gi Farmoni bilan mamlakatda ixtirochilik va ratsionalizatorlik ishlarini rivojlantirish bo'yicha ishlarga rahbarlik SSSR Fan va texnika bo'yicha Davlat qo'mitasiga yuklatildi. SSSR Ixtirolar va kashfiyotlar ishlari bo'yicha Davlat qo'mitasi SSSR Fan va texnika bo'yicha Davlat qo'mitasi huzuridagi Ixtirolar va kashfiyotlar ishlari bo'yicha Davlat qo'mitasiga aylantirildi [5].

Xulosa: SSSRning respublikalardagi ilm-fan va ixtirochilik siyosati murakkab hamda ziddiyatli jarayon sifatida namoyon bo'lgan. Bir tomondan, ilmiy muassasalar tarmog'ining kengayishi, malakali ilmiy kadrlar tayyorlanishi va texnik taraqqiyot uchun zarur infratuzilmaning yaratilishi respublikalarda ilm-fan rivojiga muayyan turtki berdi. Ikkinchi tomondan esa, ilmiy faoliyatning qat'iy markazlashgan boshqaruvga bo'ysundirilishi, mafkuraviy nazoratning kuchliligi hamda mahalliy ilmiy tashabbuslarning cheklanishi ilm-fan taraqqiyotining erkin va mustaqil rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Natijada respublikalardagi ilmiy salohiyat ko'proq markaz manfaatlariga xizmat qilgan bo'lib, milliy ilmiy maktablarning to'laqonli shakllanishi sekinlashdi. Shu bois, mazkur tarixiy tajriba ilm-fan taraqqiyotida erkinlik, mustaqillik va milliy manfaatlarga tayangan siyosatning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nasilloev S.Sh. “O'zbekiston fanlar akademiyasining tashkil etilishi” RESEARCH FOCUS xalqaro ilmiy jurnali 2023 yil 5-son 92-98 b.
2. Nasilloev S. [The nature of the postgraduate education system in higher educational institutions of the uzbek ssr under the soviet government](#). Research Focus 4 (3), 33-35
3. Есаков В.Д. Советская наука в годы первой пятилетки. Основные направления государственного руководства наукой. М.: Наука, 1971. С. 3.
4. Шокарева Т.А. Кадровый потенциал // Наука в СССР: анализ и статистика. — М.: ЦИХ, 1992. — С. 4.
5. Госкомизобретений – Роспатент: 65 лет: библиографический указатель /составитель Отделение ВПТБ, Информационно-библиографический отдел.- М.: ФИПС, 2020. С-10
6. Постановления СМ СССР за июнь 1981 г. (№ 512-612; 662). - 1981. - С.76-95.

PAXTA ISHI SIYOSATINING SALBIY OQIBATLARI

S.B.Nazarov, o'qituvchi, Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi, Urganch

Annotatsiya. Maqolada sobiq ittifoq ma'muriy-buyruqbozlik tizimi tomonidan O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan «Paxta ishi» («O'zbeklar ishi») destruktiv siyosatining institutsional, ijtimoiy-iqtisodiy hamda regional-ekologik oqibatlari retrospektiv tahlil qilinadi. Muallif agrar sektordagi paxta yakkahokimligi va markazlashgan rejalashtirish inqirozini huquqiy va siyosiy qatag'onlar vositasiga aylantirilishi mexanizmlarini ko'rsatib bergan. Manbalar tahlili asosida, Gdlyan-Ivanov tergov guruhining protsessual qonunbuzarliklari hamda paxta monokulturasini keltirib chiqargan demografik va biosfera inqirozlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: «Paxta ishi», monokultura, paxta yakkahokimligi, Sharof Rashidov, agrar inqiroz, Butifos, Orol fojiasi, T. Gdlyan, institutsional kamsitish.

Аннотация. В статье осуществляется ретроспективный анализ институциональных, социально-экономических и регионально-экологических последствий деструктивной политики «Хлопкового дела» («Узбекского дела»), осуществленной административно-командной системой бывшего союза в Узбекистане ССР. Автор раскрывает механизмы трансформации кризиса централизованного планирования и хлопкового моноцентризма (хлопковой монокультуры) в аграрном секторе в инструмент правовых и политических репрессий. На основе анализа источников вскрываются процессуальные правонарушения следственной группы Гдьяна-Иванова, а также демографические и биосферные кризисы, порожденные повсеместным насаждением хлопковой монокультуры.

Ключевые слова: «Хлопковое дело», монокультура, хлопковый моноцентризм (хлопкоцентризм), Шараф Рашидов, аграрный кризис, Бутифос, Аральская катастрофа, Т. Гдьян, институциональная дискриминация.

Abstract. The article provides a retrospective analysis of the institutional, socio-economic, and regional-environmental consequences of the destructive policy of the "Cotton Case" ("Uzbek Case"), carried out by the administrative-command system of the former Soviet Union in the Uzbek SSR. The author highlights the mechanisms through which the crisis of centralized planning and cotton monocentrism within the agricultural sector was transformed into an instrument of legal and political repression. Based on source analysis, the study reveals the procedural violations committed by the Gdlyan-Ivanov investigative group, alongside the demographic and biospheric crises triggered by the pervasive cotton monoculture.

Key words: "Cotton Case", monoculture, cotton monocentrism (cotton-centrism), Sharof Rashidov, agricultural crisis, Butifos, Aral Sea catastrophe, T. Gdlyan, institutional discrimination.

Kirish. Sobiq sovet ittifoqining 1980-yillardagi ijtimoiy-siyosiy hayoti tarkibiy inqiroz va totalitar boshqaruv mexanizmlarining o'zaro to'qnashuvi fonida kechdi. Moskva markaziy hukumati tomonidan Ittifoqdosh respublikalarni iqtisodiy jihatdan unifikatsiya qilish va xomashyo bazasiga aylantirish strategiyasi O'zbekiston SSR misolida o'ta og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi [1]. XX asrning ikkinchi yarmida respublikada shakllangan agro-sanoat tizimi faqat bir ekin turiga — paxtaga yo'naltirilgan bo'lib, bu holat ilmiy adabiyotlarda «xlopkotsentrizm» yoki paxta yakkahokimligi termini bilan xarakterlanadi [2].

1983-yildan e'tiboran KPSS Markaziy Qo'mitasi va SSSR Bosh prokuraturasi tomonidan boshlangan, tarixshunoslikda «Paxta ishi» yoki «O'zbeklar ishi» nomi bilan muhrlangan keng ko'lamli repressiv kompaniya subyektiv va ob'ektiv omillarning o'zaro to'qnashuvi natijasi edi. Markaz respublika rahbariyatining, xususan Sharof Rashidovning nisbiy mustaqil iqtisodiy-siyosiy nufuzini neytrallashtirish hamda boshqaruv elitasini unifikatsiyalash maqsadida jinoiy-protsessual mexanizmlardan siyosiy qatag'on quroli sifatida foydalandi [3].

Ushbu tadqiqotning maqsadi — 1980-yillardagi agrar va siyosiy krizisning o'zaro deterministik aloqadorligini aniqlash, markaziy hokimiyat yuritgan iqtisodiy kamsitish siyosatining o'zbek jamiyati

genofondi va ekotizimiga yetkazgan tizimli zararlarini arxiv hujjatlari va statistik ma'lumotlar silsilasida tahlil etishdan iborat.

Metodologiya: Mazkur muammoni tadqiq etishda tarixiy-genetik va qiyosiy-institutsional tahlil metodlariga tayanildi. Agrar sektordagi disbalans va uning ijtimoiy oqibatlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hamda demografik ma'lumotlarning dinamik qatori yordamida o'rganildi [4]. Siyosiy qatag'onlarning ko'lam va huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivi (O'zR MA) M-37-fondidagi Oliy Sovet maxsus komissiyasi hujjatlari, jinoiy ish hujjatlari materiallari hamda davriy matbuot xabarlarini tanqidiy matnshunoslik (hermenevtika) nuqtai nazaridan tekshirish orqali tizimlashtirildi [5]. Shuningdek, biosferadagi destruktiv o'zgarishlar va aholi salomatligi o'rtasidagi korrelyatsiya tibbiy-geografik ma'lumotlar prizmasida qiyoslandi.

Natijalar: O'tkazilgan manbashunoslik tahlillari ko'rsatishicha, «Paxta ishi» deb nomlangan siyosiy aksiya sotsial-iqtisodiy krizisning real sabablarini maskirovka qilishga qaratilgan edi.

T. Gdlyan va N. Ivanov boshchiligidagi SSSR Bosh prokuraturasining maxsus tergov guruhi respublikada amaldagi jinoiy-protsessual qonunchilik normalarini mutlaqo inkor etdi. Tergov jarayoniga 25 mingdan ziyod kishi jalb etilib, 4,5 mingdan ortiq xo'jalik rahbarlari, agronomlar va partiya xodimlari asossiz qamoqqa olindi [2]. Sobiq markaziy matbuot («Pravda», «Izvestiya») sahifalarida butun bir etnos sha'nini kamsituvchi, o'zbek dehqoni va ziyolisini jinoiy element sifatida tasvirllovchi materiallarning chop etilishi regional kamsitish siyosatining cho'qqisi bo'ldi [6]. 1980-yillar o'rtalariga kelib, milliy boshqaruv kadrlar korpusi deyarli to'liq tozalnib, ularning o'rniga regional spetsifikatsiyani tushunmaydigan, faqat Markaz buyruqlarini bajaruvchi shaxslar tayinlandi.

Sug'oriladigan umumiy yer maydonlarining 70 foizdan ortig'iga paxta ekilishi respublikaning ichki agrar muvozanatini parokanda qildi [1, 4]. Bu ko'rsatkich bo'yicha O'zbekiston SSR sovet ittifoqida mutloq yetakchi bo'lsa-da, real daromadlar taqsimotida eng oxirgi o'rinlarga tushib qoldi. Polizchilik, chorvachilik va bog'dorchilik tarmoqlarining qisqartirilishi oqibatida respublika oziq-ovqat mahsulotlarini tashqi bozordan (asosan ittifoq fondidan) import qiluvchi qaram sub'ektga aylandi. Aholining go'sht va sut mahsulotlarini real iste'mol qilish miqdori ittifoq bo'yicha belgilangan minimal me'yorning atigi 40 foizini tashkil etdi, bu esa aholining ijtimoiy himoyasiz qatlamlari o'rtasida to'yib ovqatlanmaslik (distrofiya) simptomlarini keltirib chiqardi [4].

Paxta planlarini har qanday xarajatlar evaziga bajarish talabi o'ta zaharli agrokimyoviy vositalarning me'yordan ortiq qo'llanilishiga sabab bo'ldi. Bir gektar yerga ishlatiladigan pestitsid va defoliantlar miqdori 40-50 kilogrammga yetdi, bu o'rtacha ittifoqiy ko'rsatkichdan 15 baravargacha yuqoridir [7]. O'ta zaharli «Butifos» kimyoviy preparatining samolyotlar orqali dalalarga sepilishi sizot va daryo suvlarining transchegaraviy ifloslanishini keltirib chiqardi.

Buning oqibatida hududlarda onkologik kasalliklar, gepatit, surunkali anemiya patologiyalari keskin o'sdi. Eng fojiali ko'rsatkich demografik tizimda aks etdi: har 1000 nafar yangi tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan o'lim soni 45-50 tani tashkil etib, respublika ittifoqdagi eng yuqori bolalar o'limi hududiga aylandi [8]. Shu bilan birga, Amudaryo va Sirdaryo suvlarining paxta maydonlariga asossiz va noto'g'ri gidrotexnik taqsimlanishi Orol dengizining ekologik degradatsiyasini yakuniy bosqichga olib keldi [9].

Munozara: Tarixshunoslikda uzoq yillar davomida «Paxta ishi» faqatgina korrupsiyaga va iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi qonuniy kurash sifatida talqin etib kelindi [10]. Biroq postsovet davri o'zbek va g'arb marksistik bo'lmagan tarixshunosligi (D. Alimova, Sh. Karimov, S. Frederik Starr tadqiqotlari) mazkur fojining strukturaviy sabablarini tizimli ochib berdi [3, 11, 12].

Qo'shib yozishlar (pripiski) va moliyaviy disbalans dehqonlarning shaxsiy jinoiy niyatlari mahsuli emas, balki markazlashgan planlashtirish tizimining real imkoniyatlar bilan hisoblashmagan rejaları natijasi edi. Agar O'zbekiston paxta yetishtirish hajmini sun'iy ravishda oshirib ko'rsatmaganida, regional byudjet va ijtimoiy dotatsiyalardan butunlay mahrum bo'lar edi. Ya'ni, sovet iqtisodiy modeli respublika rahbarlarini xuddi shu o'yin qoidalarini qabul qilishga majbur etgan [1].

1989-yilda O'zbekiston SSR Oliy Soveti sessiyasida tuzilgan deputatlik komissiyasi Gdlyan guruhining g'ayriinsoniy metodlarini fosh etdi. Komissiya hisobotlarida qayd etilishicha, tergovchilar psixologik bosim, asossiz qamoqlar va oilaviy shantaj vositasida o'zbek ziyoli va dehqonlaridan

iqrorlik ko'rsatmalari olganlar [5, 13]. Bu esa sub'ektiv jinoiy qidiruv niqobi ostida milliy davlat tizimiga qarshi qaratilgan institutsional qatag'on bo'lganini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu jarayonning huquqiy va ijtimoiy-psixologik aspektlari shuni ko'rsatadiki, Gdlyan va Ivanov guruhi qo'llagan metodlar sovet repressiv apparatining eng qora sahifalarini qayta tikladi. Tergovchilar tomonidan respublikaning chekka tumanlaridagi oddiy brigadirlar, kolxoz raislari va ularning oila a'zolariga nisbatan ommaviy bosim o'tkazilganligi, hatto ayollarni gajaklar ostida saqlash hamda yosh bolalarni ota-onasiga qarshi ko'rsatma berishga majburlash kabi g'ayriqonuniy usullar amaliyotga tatbiq etilganligi arxiv hujjatlarida o'z aksini topgan [5]. Ushbu holat nafaqat alohida shaxslarning huquqlarini poymol qildi, balki butun boshli mintaqada aholi o'rtasida davlat institutlariga nisbatan ishonchsizlik va chuqur ijtimoiy fobiya (qo'rquv) muhitini shakllantirdi [11].

Xulosa: 1980-yillardagi «Paxta ishi» va uning atrofidagi agrar siyosat O'zbekiston SSR uchun chuqur sotsial, demografik va ekologik jarohatlarni keltirib chiqardi. Olingan xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiy jihatdan: Monokultura agrar sektorning boshqa tarmoqlarini falaj qilib, mamlakatni xomashyo va oziq-ovqat inqiroziga yetakladi.

2. Siyosiy jihatdan: Kampaniya adolat o'rnatish emas, balki sovet ittifoqi markaziy hokimiyatining periferiyadagi nazoratini kuchaytirish va milliy elitani eliminatsiya qilish quroli bo'ldi.

3. Ekologik va tibbiy jihatdan: Agrosanoatda kimyoviy terror siyosati biosferani izdan chiqarib, Orol dengizini qurishiga va aholi o'rtasida (ayniqsa, bolalar) o'lim darajasining keskin oshishiga olib keldi.

Mustaqillik davriga kelibgina paxta yakkahokimligiga barham berildi, qatag'on qurbonlari rasman oqlandi va agrar sohada ekinlar diversifikatsiyasi yo'lga qo'yildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ergachev A. O'zbekistonda agrar munosabatlar tarixi (XX asrning 80-yillari).—Toshkent: Fan, 1995. — 180 b.
2. Gdlyan T., Ivanov N. Kremlevskoe delo. — M.: AO «Kniga i biznes», 1994. — 320 c.
3. Alimova D. A. Tarix va taqdir. — Toshkent: Sharq, 2008. — 256 b.
4. Narodnoe hozyaystvo Uzbekskoy SSR za 70 let: Statisticheskii ejegodnik.—Tashkent: Uzbekistan, 1987.—340 s.
5. O'zbekiston Republicasi Milliy arxivi (O'zR MA), M-37-fond, 1-ro'yxat, 45-ish (O'zbekiston SSR Oliy Soveti Komissiyasi materiallari, 1989-y.).
6. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi (eng yangi davr). Ko'p jildlik. — Andijon, 1995.
7. Rafikov A. A. Ekologicheskie problemi Uzbekistana. — Tashkent: O'qituvchi, 1997. — 112 s.
8. Isoqov B. Ijtimoiy inqiroz va aholi genofondi muammolari (1980–1990-yy.) // O'zbekiston tarixi. — 2004. — № 2. — B. 64–71.
9. Glazovskiy N. F. Aralskaya katastrofa: prichini vozniknoveniya i puti vixoda. — M.: Nauka, 1990. — 136 s.
10. Sokolov V. Antologiya «Xlopkovogo dela» v USSR // Voprosi istorii. — 1991. — № 8. — S. 45–58.
- Rajabov S. Sharof Rashidov: davr va shaxs. — Toshkent: O'zbekiston, 1997. — 210 b.
11. Starr S. F. Central Asia: Foundations of Change. — New York: M.E. Sharpe, 1994. — 290 p.
12. Doklad Komissii Verxovnogo Soveta Uzbekskoy SSR po proverke deyatelnosti sledstvennoy gruppi prokuraturi SSSR vo glave s T. Gdlyanom // Pravda Vostoka. — 1990. — 25 fevral.

UO'K 911.3:332.1

TURKMANISTON HUDUDIDA SHAHARLARNING VUJUDGA KELISHINING GEOGRAFIK VA IQTISODIY OMILLARI

M.T.Qalandarova, magistrant, Osiyo Xalqaro Universiteti Xorazm filiali, Urganch

Annotatsiya. Turkmaniston hududi qadimdan Markaziy Osiyoning eng muhim madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Shaharsozlik tizimining an'anaviy shakllanish yo'llari, tuzilishi, joylashuvi va rivojlanish tamoyillarini o'rganish, ularning nazariy asoslarini yaratish bugungi dolzarb vazifalardan sanaldi. Maqolada Turkmaniston hududida shaharlar vujudga kelishining geografik va iqtisodiy omillari haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Shaharsozlik, urbanizatsiya, hudud, omil, sharoit, e'tiqod, madaniy, karvon yo'li, manzilgohlar.

Аннотация. Территория Туркменистана издавна является одним из важнейших культурных и экономических центров Центральной Азии. Изучение традиционных способов формирования, структуры, расположения и принципов развития системы градостроительства, создание их теоретических основ относятся к числу актуальных задач современности. В статье подробно рассматриваются географические и экономические факторы возникновения городов на территории Туркменистана.

Ключевые слова: Градостроительство, урбанизация, территория, фактор, условия, убеждения, культура, караванный путь, направления.

Abstract. The territory of Turkmenistan has long been one of the most important cultural and economic centers of Central Asia. The study of the traditional ways of formation, structure, location and principles of development of the urban planning system, the creation of their theoretical foundations are among the urgent tasks of today. The article discusses in detail the geographical and economic factors of the emergence of cities in the territory of Turkmenistan.

Key words: Urban planning, urbanization, territory, factor, conditions, beliefs, cultural, caravan route, destinations.

Kirish. O'rta Osiyo hududida eng dastlabki shaharsozlik madaniyati janubiy Turkmaniston hududida shakllangan. Bunga qulay geografik va iqtisodiy omillar sabab bo'lgan albatta. Qolaversa ilk shaharlarning vujudga kelishida dehqonchilik manzilgohlarining o'rni beqiyosdir. "Shahar" deb ataluvchi, aholi o'troq yashaydigan, ko'p sonli insonlar istiqomat qiladigan, va inson yashashi uchun barcha zarur shart-sharoitlar mavjud bo'lishi, savdo aloqalari uchun qulay bo'lgan geografik hududda joylashishi, karvon yo'llari bo'yida bo'lishi, jamoat binolari, ibodatxonalar, bo'lishi kerak.

Shahar va davlatchilik tizimining shakllanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Davlatning paydo bo'lishi uchun shahar siyosiy, iqtisodiy, diniy markaz sifatida zarur bo'lgan bo'lsa, o'z navbatida shaharning paydo bo'lishi uchun davlat shart-sharoitlarni yaratgan. Davlatchiligidan ilk ko'rinishi shahar-davlatlar ko'rinishida bo'lganligi ham shaharlar tarixiga alohida e'tiborni taqozo etadi. Shaharlar turli hududlarda turli davrlarda shakllanadi. Eng qadimgi shaharlar Shumer, Elam va Hind vodiysida eramizdan avvalgi IV-III mingyillikda paydo bo'ladi. Xitoyda ilk shaharlar bir muncha kechroq, mil.av. III-II-mingyillikda, Mezoamerikada mil.avv. I mingyillik oxirlarida va Yevropaning shimolida hozirgi eraning I mingyillikning 2-yarmida paydo bo'ladi. O'rta Osiyo qadimgi shahar va urbanizatsiya masalasi borasida mustaqillikka erishganimizdan keyin muhim qadamlar qo'yildi. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar hamda tarixga yangicha qarashlar O'rta Osiyo shaharlari, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalalarida muhim fikrlar bildirish imkonini beradi.

U.Alibekovning "O'rta Osiyo Qadimgi va o'rta asr shaharlari" o'quv-uslubiy majmuasida quyidagi shart-sharoitlar ilk shaharlar paydo bo'lishi uchun asosiy va muhim o'rinda turadi:

1. Qishloqlarning aholi soniga qarab kengayib borishi;
2. Qishloqlarda aholi tabaqalanishining boshlanishi;
3. Mehnatning markazlashuvi va mehnat faoliyatining chuqurlashib borishi;
4. Mehnatning yangi ehtiyojlarini qondirishdagi zaruriy shart sifatida ixtisoslashuvi [1].

Bronza davriga kelib yangi mehnat taqsimoti bo'lishi natijasida hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqadi. Natijada shahar madaniyati shakllandi.

O'rta Osiyo shaharsozligi madaniyati qadimgi davrlarga borib taqalishi ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan turli bosqichlarga bo'lib e'tirof etilgan.

Masalan: B.A.Litvinskiy O'rta Osiyo qadimgi shaharsozligi madaniyatini quyidagi bosqichlarga bo'lgan:

- 1.Dastlabki shaharmand (protogorod) manzilgohlar (mil.avv.III-II ming yilliklar);
- 2.Eng qadimgi shaharlar (mil.avv. II ming yillikning oxiri-I ming yillikning birinchi choragi);
- 3.Antik davr shaharlarning shakllanishi (mil.avv. VI-IV asrlar);
- 4.o'rta Osiyo ellinistik aralashuvining boshlanishi (mil.avv.IV-II asrlar);
- 5.O'rta Osiyo-Ellinizm-Hind madaniyati umumlashuvi va O'rta Osiyo qadimgi shaharlarning nisbatan rivojlanishi (mil.avv. I-milodiy III-IV asrlar).

V.M.Masson esa O'rta Osiyo urbanizatsiya jarayonini quyidagi ikki davrga bo'ladi:

- 1.Qadimgi Sharq (mil.avv.III ming yillikning oxiri - mil avv I ming yillikning o'rtalari);
- 2.Antik davr (mil.avv.III-milodiy IV asrlar).

Geografik qulay hududda joylashgan janubiy Turkmaniston hududida joylashgan eniolit davridanoq rivojlangan dastlabki dehqonchilik manzilgohlari (mil.avv.IV-III ming yilliklar) shakllangan.Turkmanistonning janubi- sharqiy va Murg'ob daryosi havzasi atroflarida istiqomat qilgan urug' jamoalari xo'jaligi ikki xil ko'rinishda bo'lgan. Ya'ni tog'li hududlarda aholi chorvachilik, janubiy Turkmanistonda esa dehqonchilik bilan shug'illangan [2]. Kopetdog' oldi etaklari va Murg'ob daryosi havzasi tevarak – atroflarida aholi o'troq hayot, sun'iy sug'orma dehqonchilik va shaharsozlik madaniyatining ayrim birliklarini aks ettirgan Anov, Namozgohtepa, Ulug'tepa, Qoratepa yodgorliklarida namoyon qilgan. Janubiy Turkmaniston, Kopetdog' oldi etaklari, Murg'ob daryosi havzalari sohilida yashovchi aholining turar joylari loy me'morchiligi asosida vujudga kelgan. Bir-biriga ulanib ketgan kvadrat tipda uy xonalari ziroatchilarning doimiy manzilgohlari bo'lgan.

G.N.Lisissinaning yozishicha umumiy maydon 6000 kvadrat kilometrdan iborat Kopetdog' yonbag'rlaridagi tekislikda, neolit davrida 6000 ming kishi istiqomat qilgan. Mil.avv III-II ming yillik boshlariga kelib Janubiy Turkmanistonning Keleli, Ajikuy, Auchin, Taip, Gonur, Togolok, Adam-Basan, Tohirboy kabi dehqonchilik o'lkalari ilk shahar madaniyati uchraydigan manzilgohlari bo'lgan. Bu ilk shahar manzilgohlarida hunarmandchilik deyarli barcha sohalari rivojlangan.Bir vaqtning o'zida Keleli dehqonchilik vohasida 13 ta, Ajikuyi vohasida 7 ta, Auchin vohasida 14 ta, Taip vohasida 8 ta, Gonur vohasida 10 ta, Tohirboy vohasida 12 ta, umuman Quyi Murg'ob havzasida jami 100 dan ortiq bronza davri yodgorliklari paydo bo'lgan [3].

Janubiy Turkmanistondagi bronza davri yodgorliklari batafsil o'rganilgan. Bu davrning eng yirik manzilgohlaridan biri bo'lgan Oltindepa yodgorligi 1965-1980 yillar mobaynida o'rganilgan bo'lib, umumiy maydoni 25 gektarni tashkil etgan. Bu yerdan ko'plab haykallar, muxrlar, dafn inshootlari va turar joy qoldiqlari topib o'rganilgan. Oltindepada metallni qayta ishlash ancha taraqqiy etgan va buyumlarning katta qismi misdan yasalgan.Metall buyumlar orasida kumushdan yasalgan buyumlar ham ko'p uchraydi va kumushdan yasalgan buyumlar shaharliklarning asosiy boyligi hisoblangan.

Qadimgi Turkmaniston aholisi uchun temir davrida (Mil.avv I ming yillik) ham dehqonchilik, metallchilik, kulolchilik va to'quvchilik katta ahamiyat kasb etgan bo'lib, bu davrda Janubiy Turkmaniston hududidagi Kopetdog' atrofida joylashgan Anovtepa, Yelkantepa, Ulug'tepa yodgorliklari ancha taraqqiy etgan madaniy markazlar sanalgan. Bu manzilgohlarda istiqomat qilgan aholi yuksak taraqqiy etgan sug'orma dehqonchilik madaniyatini ham yaratgan. Arxeologik tatqiqotlar jarayonida ko'plab humlarda arpa va bug'doy qoldiqlarining topilishi bunga dalil bo'la oladi. Sug'orma dehqonchilik qilish uchun aholi albatta ko'plab suv inshootlarini barpo etgan. Tajan daryosida kanallar qazilgan va ularning uzunligi 50-60 kilometrni tashkil qilgan [4].

Murg'ob vohasining quy oqimi yerlarini egallagan madaniy-tarixiy o'lka. Bu yerda ilk temir davri yodgorliklari bronza davridagi kabi alohida ariqlar (kanal) bo'yidagi mikrovohalar hududida o'rganilgan. Mikrovohalar Keleli, Ajikuyi, Toip, Odamboskan, Ovchin, Gonur, To'g'aloq va Toxirboylardan iborat. Ilk temir davrining boshida o'troq dehqon jamoasining dastlabki kichik qishloqlari shakllanadi. Keyingi bosqichda manzilgohlardan birining maydoni kengayib, me'moriy tuzilmalari murakkablashib boradi va mikrovohaning markaziga aylanadi. Bunday manzilgohlar ma'lum bir mikrovohaning markazini tashkil etgan qadimgi shaharlar edi.

Kopetdog' bilan Qoraqum oralig'idagi yerlar Shimoliy Parfiya hududini tashkil etgan. Bu yerlarda joylashgan manzilgohlar nisbatan ilgariroq, ya'ni so'nggi bronza davrida vujudga kelib, ularning uch xil shakli ajralib turadi. Qadimgi shahar sifatida faoliyat yuritgan Yelkantepa va Ulug'tepa manzilgohlari bronza davrining oxirida shakllangan. Yelkan I, Ulug' III – mil. avv. II ming yillikning oxiri – 650-yillar, Yelkan II, Ulug' II – mil. avv. 650-500, Yelkan III, Ulug' I – mil. avv. 500-350-yillar bilan sanaladi.

Xulosa. Demak, Qadimgi Turkmaniston shaharsozligining o'ziga xos taraqqiyot yo'li va rivojlanish bosqichlari hamda davrlari mavjud. Ushbu jarayonni davrlashtirishda asosan arxeologik

ma'lumotlarga tayanganimiz tufayli u og'ir kechadi hamda ko'p hollarda mukammal emas. Binobarin, bu masala hali to'liq yechimini topgan emas va hali yana ko'plab tadqiqotlar talab etiladigan masala hisoblanadi. Mamlakatlararo aloqalar rivojlanishi Buyuk Ipak yo'li nomi bilan ataladigan xalqaro karvon yo'li shakllanishiga olib keldi. Uning muhim tarmoqlari Yevropa, Yaqin, o'rta va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan o'zaro bog'lagan. Bu yo'l orqali I-mingyillikning o'rtalaridan milodiy XV asrgacha sharq va g'arb o'rtasida aloqa o'rnatildi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ilk shaharlarning paydo bo'lishida ko'plab ijtimoiy-madaniy hususiyatdagi omillar sabab bo'lishiga qaramay turli sharoitlarda u yoki bu guruh sabablar nisbatan ustunlik qiladi. Undan tashqari ilk shahar sivilizatsiyasining muhim ko'rinishlaridan biri turli shakldagi aholi punktlarining paydo bo'lishi va ularning o'zaro munosabatlari hisoblanadi. Aynan turli shart-sharoitlar, turli shakldagi aholi punktlari, ko'chmanchi aholi yashash hududlari, o'troq aholi bilan ular o'rtasidagi chegaraviy hududlar - bularning barchasi aholi hududiy rayonlashuvining (ma'lum hududlarda ma'lum turmush tarzi yuritgan aholi joylashuvi) asosi hisoblanadi. Shuningdek, aholining ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan dehqonchilik, hunarmandchilik faoliyati ham belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алибеков У. “Ўрта Осиё қадимги ва ўрта аср шаҳарлари тарихи” фанидан ўқув-услубий мажмуа. “Гулистон” – 2013, – 142 б.
2. G'affarov M.Q. O'zbekiston hududida shaharsozlik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi (mil. avv. IX - V asrlar). – Urganch: “Khwarezm publication”, 2025.
3. Sagdullayev A.S., Abdullayev o'.I., Matyoqubov X.X., Shaydullayev A.Sh., Tog'ayev J.E., Bronza va ilk temir davri yodgorliklarining geografiyasi va kortografiyasi o'quv qo'llanma. Toshkent: “Turon-Istiqbol” 2019. – 119 b.
4. J.Kabribov., A.Sagdullayev. O'rta Osiyo arxeologiyasi o'quv – uslubiy qo'llanma. Toshkent: “o'qituvchi”. 1990. – 160 b.

UO'K 069.5:39

SAMARQAND DAVLAT MUZEY-QO'RIQXONASI ETNOGRAFIK KOLLEKSIYALARINING EKSPOZITSION TALQINI VA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

S.A.Qo'chqarov, o'qituvchi, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi va uning tarkibidagi muzeylarda saqlanayotgan etnografik kolleksiyalarni ekspozitsion talqin qilish masalalari tahlil qilinadi. Mavjud amaliyotda etnografik buyumlarning ko'pincha material turi yoki badiiy bezagi asosida namoyish etilishi, ularning madaniy konteksti, funksional vazifasi va mahalliy hayot tizimi bilan bog'liqligi yetarlicha ochilmayotgani ko'rsatiladi. Maqolada interyer rekonstruksiylari, hunarmandchilik burchaklari, marosimiy sahnalar, manikenli kompozitsiyalar va multimedia vositalari asosida Samarqand etnografik kolleksiyalarining talqin salohiyatini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi, etnografik kolleksiya, ekspozitsiya, hududiy muzey, interyer rekonstruksiyasi, muzey talqini, moddiy madaniyat.

Аннотация. В статье анализируются вопросы экспозиционной интерпретации этнографических коллекций, хранящихся в Самаркандском государственном музее-заповеднике и входящих в его состав музеев. Показано, что в современной практике этнографические объекты часто экспонируются по типу материала или художественного оформления, их культурный контекст, функциональная функция и связь с местной системой жизнедеятельности недостаточно раскрываются. В статье разработаны предложения по повышению интерпретационного потенциала самаркандских этнографических коллекций на основе реконструкций интерьеров, ремесленных уголков, церемониальных сцен, композиций с манекенами и мультимедийных средств.

Ключевые слова: Самаркандский государственный музей-заповедник, этнографическая коллекция, экспозиция, региональный музей, реконструкция интерьеров, музейная интерпретация, материальная культура.

Abstract. *The article analyzes the issues of expositional interpretation of ethnographic collections stored in the Samarkand State Museum-Reserve and its constituent museums. It is shown that in current practice, ethnographic objects are often displayed based on the type of material or artistic decoration, their cultural context, functional function and connection with the local life system are not sufficiently revealed. The article develops proposals for increasing the interpretative potential of Samarkand ethnographic collections based on interior reconstructions, craft corners, ceremonial scenes, compositions with mannequins and multimedia tools.*

Key words: *Samarkand State Museum-Reserve, ethnographic collection, exposition, regional museum, interior reconstruction, museum interpretation, material culture.*

Kirish. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi O'zbekiston muzey tizimida tarixiy, arxeologik, etnografik va badiiy merosni jamlagan yirik ilmiy-ma'rifiy muassasalardan biri hisoblanadi. Uning tarkibidagi muzeylarda saqlanayotgan etnografik kolleksiyalar Samarqand vohasi va unga tutash hududlarning an'anaviy turmush tarzi, hunarmandchiligi, marosim madaniyati, uy-ro'zg'or an'analari, kiyim-kechaklar, zargarlik, to'qimachilik va xo'jalik hayotini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu kolleksiyalar orqali hudud aholisining ijtimoiy hayoti, madaniy xotirasi va moddiy madaniyatidagi davomiylikni aniqlash mumkin.

Bugungi muzeyshunoslikda etnografik buyumlarni faqat alohida eksponat sifatida namoyish etish yetarli emas. Chunki etnografik ashyo o'zining asl mazmunini ko'pincha muayyan madaniy muhit, foydalanilish jarayoni, marosimiy vazifa va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog'liq holda ochadi. Masalan, metall idishlar oshxona, dasturxon va mehmon kutish madaniyati bilan; gilam va kashtalar an'anaviy uy interyeri va oilaviy marosimlar bilan; kiyim-kechaklar va zargarlik buyumlari esa yosh, jins, oilaviy maqom va ijtimoiy mavqe bilan bog'liq holda talqin qilingandagina ularning ilmiy va ma'rifiy qiymati to'liq namoyon bo'ladi.

Maqolaning dolzarbligi Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tizimidagi etnografik kolleksiyalarni zamonaviy ekspozitsion talqin mezonlari asosida qayta ko'rib chiqish zaruriyati bilan belgilanadi. Mavjud amaliyotda ayrim buyumlar material turi, bezagi yoki san'at namunasi sifatida ko'rsatiladi, biroq ularning kundalik hayot, mahalliy muhit, ishlab chiqarish jarayoni va marosimiy vazifasi yetarlicha ochilmaydi. Bu esa ekspozitsiyaning ilmiy-talqin imkoniyatlarini cheklaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi va uning tarkibidagi hududiy muzeylarda saqlanayotgan etnografik kolleksiyalarni ekspozitsion talqin qilishning mavjud holatini tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, maqolada etnografik buyumlarni funksional va madaniy kontekst asosida guruhlash, interyer rekonstruksiylari, hunarmandchilik burchaklari, marosimiy sahnalar, manikenli kompozitsiyalar va multimedia vositalaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Metodlar. Maqolada Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi etnografik kolleksiyalarini ekspozitsion talqin qilish masalasi muzeyshunoslik, kontekstual tahlil, qiyosiy-tipologik, funksional va amaliy-tahliliy metodlar asosida o'rganildi.

Muzeyshunoslik tahlili metodi yordamida etnografik buyumlarning fond predmetidan ekspozitsion mazmunga ega ilmiy-ma'rifiy obyektga aylanish jarayoni ko'rib chiqildi. Bunda buyumlarni ekspozitsiyada joylashtirish, izohlash, tematik bloklarga ajratish, vizual kompozitsiya yaratish va tashrif buyuruvchiga mazmun yetkazish mexanizmlari tahlil qilindi.

Kontekstual tahlil metodi etnografik ashyolarning madaniy muhit bilan bog'liqligini aniqlashda qo'llanildi. Ushbu metod orqali metall idishlar, gilamlar va kashtachilik buyumlari, yozuv ashyolari, kiyim-kechaklar, zargarlik buyumlari, to'qimachilik vositalari, ot anjomlari va uy-ro'zg'or predmetlari turmush tarzi, marosim, xo'jalik, ta'lim, savdo va ijtimoiy munosabatlar tizimining tarkibiy qismi sifatida baholandi.

Qiyosiy-tipologik metod yordamida etnografik buyumlarni namoyish etishning turli ekspozitsion modellari o'zaro solishtirildi. Xususan, an'anaviy vitrina usuli, interyer rekonstruksiyasi, hunarmandchilik ustaxonasi, marosimiy sahna, manikenli kompozitsiya va multimedia asosidagi talqin shakllarining afzalliklari hamda cheklangan jihatlari tahlil qilindi.

Funksional tahlil metodi har bir buyum guruhining an'anaviy hayotdagi vazifasini aniqlashga xizmat qildi. Masalan, metall idishlarning oshxona va dasturxon madaniyatidagi o'rni, kashtachilik buyumlarining uy interyeri va marosimlardagi vazifasi, yozuv buyumlarining ta'lim va kotiblik faoliyati bilan bog'liqligi, kiyim-kechaklar va zargarlik buyumlarining ijtimoiy maqom belgisi sifatidagi ahamiyati shu asosda ko'rib chiqildi.

Amaliy-tahliliy yondashuv Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi yirik va hududiy muzeylar imkoniyatlarini baholashda qo'llanildi. Bunda yirik muzeylar uchun keng tematik ekspozitsiya modellarini, tuman va hududiy muzeylar uchun esa ixcham, lekin mazmunan yaxlit "mahalliy hayot fragmenti" tamoyiliga asoslangan ekspozitsion yechimlarni ishlab chiqish zarurligi asoslandi.

Tahlil va natijalar.

Mavjud ekspozitsiya amaliyotining asosiy muammolari. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tizimida etnografik buyumlar ko'p hollarda alohida predmet sifatida ko'rsatiladi. Masalan, metall buyumlar "Metallga badiiy ishlov berish" mazmunidagi ekspozitsiyada ko'proq bezak va kandakorlik nuqtai-nazardan talqin qilinadi. Bunday yondashuv idishlarning oshxona, dasturxon, marosim yoki kundalik xo'jalikdagi vazifasini ikkinchi darajaga suradi. Holbuki, metall idishlar va anjomlar ovqat tayyorlash, mehmon kutish, suv saqlash, uy-ro'zg'or hamda marosim amaliyotida faol ishlatilgan.

Gilamlar va kashtachilik buyumlari ham ko'pincha devorga osilgan yoki stendga joylashtirilgan dekorativ buyum sifatida namoyish etiladi. Natijada ularning an'anaviy uydagi joylashuvi, mehmonxona muhitidagi vazifasi, kelin sepiga aloqasi, to'y va oilaviy marosimlardagi ramziy roli yetarlicha ko'rinmaydi. Kashtachilik buyumlari uy ichki bezagi, marosimiy to'qimachilik va ayollar mehnati bilan bog'liq madaniy hodisa sifatida talqin qilinishi lozim.

Yozuv buyumlari, qalamdonlar va siyohdonlar ayrim hollarda dekorativ-amaliy san'at namunasi sifatida taqdim qilinadi. Biroq ularning madrasa, maktab, kotiblik, diniy-ma'muriy ish yuritish va savodxonlik madaniyati bilan bog'liqligi ochib berilmasa, bu ashyolarning tarixiy mazmuni torayib qoladi.

An'anaviy kiyim-kechak va zargarlik buyumlarida ham shunga o'xshash holat kuzatiladi. Kiyimlar alohida libos sifatida, zargarlik buyumlari esa bezak sifatida namoyish etilganda ularning yosh, jins, oilaviy maqom, ijtimoiy mavqe va marosimiy vazifani bildiruvchi belgilar tizimi sifatidagi ahamiyati to'liq ochilmaydi.

Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi ekspozitsiyalari uchun tavsiya etiladigan tematik modellar. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi etnografik kolleksiyalarini zamonaviy talqin qilish uchun ekspozitsiyani turmush jarayonlari asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bunda "An'anaviy uy", "Hunarmandchilik va ishlab chiqarish", "To'y va oilaviy marosim", "Bozor va savdo", "Maktab va yozuv madaniyati" kabi tematik bloklar asosiy model bo'lib xizmat qilishi mumkin.

"An'anaviy uy" modeli me'moriy-dekorativ elementlar, gilamlar, kashtalar, mebellar, yotoq anjomlari, metall, sopol, chinni va uy-ro'zg'or buyumlarini yagona interyerda birlashtiradi [1.B-224/156]. Bu model mehmonxona, oshxona, ichki hovli yoki taxmonli xona rekonstruksiya shaklida amalga oshirilsa, buyumlarning o'zaro aloqasi va kundalik hayotdagi vazifasi aniq ko'rinadi. Me'moriy detallarni interyer rekonstruksiya bilan namoyish qilish an'anaviy muhitni yaxlit tushunishga xizmat qiladi.

"Hunarmandchilik va ishlab chiqarish" modeli to'qimachilik dastgohlari, ip yigirish charxlari, bosma mato qoliplari, bo'yoqlar, kalava iplar, charmchilik buyumlari, metallga ishlov berish asboblari va tayyor mahsulotlarni bir tizimda ko'rsatishga asoslanadi [2.B-432/214]. Bunda tashrif buyuruvchi mahsulotning yaratilish bosqichlarini ham ko'radi. Paxtachi tumani tarixi muzeyida to'quv dastgohi va ayol manikeni asosida kichik rekonstruksiya mavjud bo'lsa-da, texnologik ketma-ketlik va asboblarning o'rtasidagi bog'liqlik yetarli darajada ochilmagan. Ustaxona modelini bosqichma-bosqich jarayon, grafik izoh va multimedia bilan boyitish zarur.

"To'y va oilaviy marosim" modeli kiyim-kechak, zargarlik buyumlari, kashtalar, gilamlar, chinnilar, dasturxon buyumlari va musiqa asboblari yagona sahnada birlashtirish imkonini beradi

[3.B-176/84]. Kelin liboslari, zargarlik buyumlari, so'zana, to'y dasturxonasi, cholg'u asboblari va marosimiy ro'mol kabi buyumlar bir kompozitsiyada joylashtirilsa, ularning ramziy va ijtimoiy ma'nosi kuchayadi. Bunda kiyimlar va zargarlik buyumlari manikenlarda, kashtalar esa uy yoki marosim sahnasi fonida ko'rsatilishi lozim.

"Maktab va yozuv madaniyati" modeli qalamdon, siyohdon, qalam, kitob, hujjat va yozuv namunalari asosida shakllantirilishi mumkin [4.B-256/94]. Bu model madrasadagi hujra, maktab burchagi yoki kotib idorasi rekonstruksiya orqali namoyish etilsa, yozuv buyumlarining ijtimoiy va ma'rifiy funksiyasi ochiladi.

Hududiy va tuman muzeylari uchun ixcham ekspozitsiya tamoyillari. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi Paxtachi va Ishtixon tumanlari muzeylari, Kattaqo'rg'on shahar O'lkashunoslik muzeyi va Ergash Jumanbulbul o'g'li memorial muzeyida etnografik buyumlar soni hamda texnik imkoniyatlar yirik muzeylarga nisbatan cheklangan. Shuning uchun bunday muzeylarda katta ekspozitsiya zali emas, kichik, ammo mazmunan yaxlit tematik burchaklar yaratish maqsadga muvofiqdir.

Tuman muzeylari uchun eng samarali model – "mahalliy hayot fragmenti" tamoyilidir. Bunda 15–20 ta buyumdan iborat kichik to'plam ham an'anaviy xona, hunarmand ustaxonasi, qishloq xo'jaligi burchagi yoki to'y sahnasida joylashtirilsa, katta talqin imkoniyatiga ega bo'ladi [5.B-216/57]. Masalan, Paxtachi tumani tarixi muzeyidagi uy-ro'zg'or buyumlari, qishloq xo'jaligi asboblari, kiyim-kechaklar, zargarlik buyumlari va mebel-interyer ashyolari alohida vitrina o'rniga qishloq xonadoni, dehqonchilik va hunarmandchilik hayoti sifatida guruhlanishi mumkin.

Kichik muzeylarda buyumlarni material turi bo'yicha ajratishdan ko'ra, "an'anaviy uy", "dehqonchilik va hunarmandchilik", "xalq liboslari", "to'y marosimi", "mahalliy ustalar merosi" kabi mavzular asosida birlashtirish samaraliroqdir. Bu usul kolleksiya kichik bo'lsa ham, mahalliy madaniyatni yaxlit ko'rsatadi. Skandinaviya mamlakatlari mahalliy tarixiy va etnografik muzeylarida kundalik buyumlarning kichik to'plamlari rekonstruksiya qilingan xona interyerlarida joylashtirilishi bunday yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi.

Hududiy muzeylarda zamonaviy texnologiyalarni ko'p xarajat talab qilmaydigan shaklda joriy etish ham mumkin. QR-kodli izohlar, qisqa audio sharhlar, fotosuratlar bilan solishtirish, mahalliy ustalar haqidagi video lavhalar, buyumning ishlatilish jarayonini ko'rsatuvchi qisqa roliklar ekspozitsiyaning talqin salohiyatini oshiradi. Samarqand viloyati O'lkashunoslik muzeyi, Paxtachi tumani tarixi muzeyi va Kattaqo'rg'on shahar O'lkashunoslik muzeyidagi mavjud interyer rekonstruksiyaalarini aynan shunday vositalar bilan boyitish lozim.

Tadqiqot natijalari Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tizimidagi etnografik kolleksiyalarni ekspozitsion talqin qilishda bir qator muhim ilmiy-amaliy masalalar mavjudligini ko'rsatadi.

Birinchi natija shundan iboratki, mavjud ekspozitsiya amaliyotida etnografik buyumlar ko'pincha material turi, bezak xususiyati yoki badiiy qiymati asosida ko'rsatiladi. Bu yondashuv buyumning madaniy konteksti, funksional vazifasi va ijtimoiy ma'nosini to'liq ochib bermaydi. Ayniqsa, metall buyumlar, gilamlar va kashtachilik mahsulotlari, yozuv ashyolari, kiyim-kechaklar va zargarlik buyumlari kundalik hayot, marosimiy, ta'limiy, oilaviy maqom va mahalliy turmush tizimi bilan bog'liq holda talqin qilinishi zarur.

Ikkinchi natija – xetnografik kolleksiyalarni turmush jarayonlari asosida guruhlash samaraliroq ekanligini ko'rsatadi. "An'anaviy uy", "Hunarmandchilik va ishlab chiqarish", "To'y va oilaviy marosim", "Maktab va yozuv madaniyati" kabi tematik bloklar buyumlar orasidagi funksional va ramziy aloqalarni ko'rsatish imkonini beradi.

Uchinchi natija – interyer rekonstruksiyaalarining muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi. Me'moriy-dekorativ elementlar, gilamlar, kashtalar, mebellar, metall, sopol, chinni va uy-ro'zg'or buyumlarini yagona an'anaviy xona, mehmonxona, oshxona yoki ichki hovli muhitida ko'rsatish tashrif buyuruvchida tarixiy hayot manzarasini yaxlit tasavvur qilish imkonini yaratadi.

To'rtinchi natija – hunarmandchilik va ishlab chiqarish jarayonlarini ekspozitsiyada tiklash zarurati bilan bog'liq. To'qimachilik dastgohlari, ip yigirish charxlari, bosma mato qoliplari, charmchilik buyumlari, metallga ishlov berish asboblari va tayyor mahsulotlar birgalikda ko'rsatilsa,

tashrif buyuruvchi buyumning, shu bilan birga uning yaratilish bosqichlarini ham anglaydi. Bu esa ekspozitsiyaning ilmiy-ma'rifiy qiymatini oshiradi.

Beshinchi natija – marosimiy sahna va manikenli kompozitsiyalar kiyim-kechaklar, zargarlik, kashtachilik, musiqa asboblari va dasturxon buyumlarini talqin qilishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, to'y, mehmon kutish, oilaviy marosim va mahalliy bayram sahnalari orqali buyumlarning ramziy, ijtimoiy va estetik ma'nosi kuchaytiriladi.

Oltinchi natija – tumanlar va hududiy muzeylar uchun ixcham, lekin mazmunan yaxlit tematik burchaklar samaraliroq ekanligini ko'rsatadi. Paxtachi, Ishtixon, Kattaqo'rg'on va boshqa hududiy muzeylarda mavjud buyumlar soni cheklangan bo'lsa-da, ularni "mahalliy hayot fragmenti" tamoyili asosida joylashtirish orqali kuchli talqin imkoniyatiga erishish mumkin.

Muhokama. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi etnografik kolleksiyalarini ekspozitsion talqin qilish masalasi ilmiy izohlash, madaniy xotira va mahalliy merosni anglash bilan bevosita bog'liqdir. Etnografik buyumlar o'z mohiyatiga ko'ra muayyan xalq yoki hudud hayotining moddiy ifodasi bo'lib, ularni faqat chiroyli bezatilgan predmet sifatida namoyish etish ularning ilmiy imkoniyatlarini cheklaydi.

Mavjud ekspozitsiyalardagi asosiy muammo – buyumning muhitdan ajratilgan holda ko'rsatilishidir. Masalan, gilam yoki so'zana devorga osilgan holda badiiy buyum sifatida ko'rsatilganda uning kelin sepi, mehmonxona bezagi, oilaviy marosim yoki ayollar mehnati bilan bog'liq mazmuni to'liq ochilmaydi. Xuddi shuningdek, qalamdon va siyohdonning badiiy jihati talqin qilinsa, ularning madrasa, maktab, kotiblik va savodxonlik madaniyatidagi o'rni chetda qoladi. Shu sababli etnografik ekspozitsiya buyumni o'zining tabiiy-madaniy muhitiga qaytarishga intilishi kerak.

Maqolada taklif etilgan tematik modellar aynan shu muammoni bartaraf etishga qaratilgan. "An'anaviy uy" modeli buyumlarning kundalik hayotdagi o'zaro aloqasini ko'rsatadi. "Hunarmandchilik va ishlab chiqarish" modeli tayyor mahsulot ortidagi texnologik jarayonni yoritadi. "To'y va oilaviy marosim" modeli kiyim-kechaklar, zargarlik, kashtalar, gilamlar, dasturxon va musiqa asboblari orqali marosim madaniyatini ochadi. "Maktab va yozuv madaniyati" modeli esa ta'lim, savodxonlik va diniy-ma'muriy ish yuritish tarixini yoritishga xizmat qiladi.

Hududiy va tumanlar muzeylari uchun "mahalliy hayot fragmenti" tamoyili alohida ahamiyatga ega. Chunki kichik muzeylarda eksponatlar soni, texnik imkoniyatlari va ekspozitsiya maydoni cheklangan bo'ladi. Biroq puxta tanlangan 15–20 ta buyum ham to'g'ri ssenariy, aniq izoh, tarixiy fotosurat, maniken yoki kichik rekonstruksiya orqali mahalliy madaniyatni ifodalovchi to'laqonli ekspozitsion blokka aylanishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham muhim. QR-kodlar, qisqa audio izohlar, tarixiy fotosuratlar, video lavhalar va virtual rekonstruksiya yirik xarajat talab qilmasdan ekspozitsiyaning mazmunini boyitadi. Ayniqsa, tumanlar muzeylarida buyumning ishlatilish jarayonini ko'rsatuvchi qisqa videolar, mahalliy ustalar haqidagi ma'lumotlar va og'zaki tarix materiallari etnografik kolleksiyalarni jonli madaniy meros bilan bog'laydi.

Shu bilan birga, rekonstruksiya va sahnalashtirish jarayonida ilmiy aniqlik muhim ahamiyatga ega. Har bir interyer, marosimiy sahna yoki hunarmandchilik burchagi fond hujjatlari, etnografik ma'lumotlar, hududiy xususiyatlar va tarixiy manbalarga asoslanishi kerak. Aks holda ekspozitsiya ilmiy asoslangan talqindan ko'ra dekorativ kompozitsiyaga aylanib qolishi mumkin.

Umuman olganda, Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi etnografik kolleksiyalarini takomillashtirishda asosiy vazifa – buyumlarni xalq hayoti, mahalliy xotira, hunarmandchilik an'anasi va marosim madaniyatining tarkibiy qismi sifatida talqin qilishdan iboratdir.

Xulosa. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tizimidagi etnografik kolleksiyalar Samarqand vohasi va unga tutash hududlarning an'anaviy turmush tarzi, hunarmandchiligi, oilaviy marosimlari, moddiy madaniyati va ijtimoiy hayotini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ushbu kolleksiyalarni zamonaviy muzeyshunoslik talablari asosida talqin qilish ularning ilmiy-ma'rifiy qiymatini oshiradi.

Maqola tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud ekspozitsiya amaliyotida etnografik buyumlarni material turi yoki badiiy bezak asosida namoyish etish ularning mazmunini to'liq ochib bermaydi.

Bunday yondashuv buyumning kundalik hayotdagi vazifasi, marosimiy roli, ijtimoiy belgisi va mahalliy madaniy muhit bilan bog'liqligini ikkinchi darajaga tushirib qo'yimoqda.

Shu sababli Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi va uning tarkibidagi hududiy muzeylarda etnografik kolleksiyalarni “buyum – muhit – jarayon – ma'no” tamoyili asosida talqin qilish zarur. Bu tamoyil buyumning moddiy shakli bilan birga uning ishlatilish joyi, ishlab chiqarilish jarayoni, ramziy vazifasi va ijtimoiy mazmunini ham ochib beradi.

Tadqiqot asosida “An'anaviy uy”, “Hunarmandchilik va ishlab chiqarish”, “To'y va oilaviy marosim”, “Maktab va yozuv madaniyati”, “Ot va transport madaniyati” kabi tematik modellar Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi etnografik kolleksiyalarini namoyish etishda samarali bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Tumanlar muzeylari uchun esa “mahalliy hayot fragmenti” tamoyiliga asoslangan ixcham tematik burchaklar eng maqbul yechim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, etnografik kolleksiyalarni ekspozitsion talqin qilishda interyer rekonstruksiylari, hunarmandchilik ustaxonalari, marosimiy sahnalar, manikenli kompozitsiyalar, QR-kodlar, audio-vizual izohlar va multimedia vositalaridan foydalanish Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi muzeylarida etnografik merosni zamonaviy, tushunarli va ilmiy asoslangan shaklda namoyish etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Азимова Р.А. «Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана». Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1987. 224 с. С.156.
2. Каулен М.Е. «Музеефикация историко-культурного наследия». М.: РГГУ, 2012. 432 с. С.214.
3. Козлов В.И. «Этнографический музей». М.: Высшая школа, 1991. 176 с. С.84.
4. Сухарева О.А. «Одежда народов Средней Азии XIX – начала XX века». М.: Наука, 1979. 256 с. С.94.
5. Фельдман Б.Я. «Сюэзане Средней Азии». Л.: Художник РСФСР, 1985. 216 с. С.57.
6. Чепелевский И.А. «Художественные ремёсла Средней Азии». Л.: Художник РСФСР, 1986. 240 с. С.133.
7. <https://mia.org.qa>
8. <https://nationalmuseum.mn>
9. <https://www.deutschestextilmuseum.de>

UO'K 930.2:77(575.1)

XOTIN-QIZLAR VIZUAL QIYOFASINING SHAXSIY FOTOARXIVLAR VA IJTIMOYIY XOTIRADAGI IFODASI

L.B.Qodirova, PhD, dots., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi Akademiyasi “Yangi O'zbekiston” maktabi, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada xotin-qizlar vizual qiyofasining shaxsiy fotoarxivlar va ijtimoiy xotiradagi ifodasi tahlil qilinadi. Unda rasmiy mafkura va kundalik hayot o'rtasida vositachi vazifasini bajargan fotosuratlardan tarixiy tadqiqotlarda foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan hamda shaxsiy fotokolleksiylar va xotira narrativlari asosida ayollar obrazining shakllanishi, saqlanishi va avloddan-avlodga uzatilish mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: vizual manbalar, rasmiy mafkura, kundalik hayot, ijtimoiy xotira, shaxsiy fotoarxiv, fotosurat, fotoalbom, ego-hujjatlar.

Аннотация. В статье анализируется репрезентация визуального образа женщин в личных фотоархивах и социальной памяти. В ней рассматриваются особенности использования фотографий, выступающих посредником между официальной идеологией и повседневной жизнью, в исторических исследованиях. На основе личных фотоколлекций и нарративов памяти раскрываются механизмы формирования, сохранения и трансляции образа женщин из поколения в поколение.

Ключевые слова: визуальные источники, официальная идеология, повседневная жизнь, социальная память, личный фотоархив, фотография, фотоальбом, эго-документы.

Abstract. The article analyzes the representation of women's visual image in personal photo archives and social memory. It examines the specific features of using photographs, which act as mediators between official ideology and everyday life, in historical research. Based on personal photographic collections, and memory narratives, the study reveals the mechanisms of formation, preservation, and intergenerational transmission of women's images.

Key words: *visual sources, official ideology, everyday life, social memory, personal photo archives, photographs, photo albums, ego-documents.*

Kirish. Muhim vizual manbalardan biri bo'lgan fotosuratlar nafaqat axborot yetkazish va targ'ibot vositasi, balkim rasmiy mafkura hamda kundalik hayot o'rtasidagi vositachi hamdir. Shu jihatdan shaxsiy arxivlarda, oilaviy albomlarda saqlanib qolgan fotosuratlar insonlar kundalik hayotining boshqa tarixiy manbalar orqali yetarlicha yoritilmaydigan ijtimoiy jihatlarini hujjatlashtiruvchi muhim bilimlarning manbai sifatida mustaqil ilmiy qiymatga ega.

Biroq, shaxsiy fotosuratlar tizimlashtirish va tasniflash murakkab bo'lgan, bir-biriga o'xshamagan, qiziqish tug'dirmaydigan tasvirlar to'plami sifatida uzoq vaqtga qadar tadqiqotchilar nazaridan chetda qolib kelgan. Ko'p hollarda insonlarning kundalik hayotini aks ettiruvchi bu kabi suratlarning badiiy ahamiyatga ega emasligi, unda aks etgan ma'lumotlarning esa cheklangan miqdordagi tomoshabinlar uchun qiziqarli bo'lganligi ham bunga sabab bo'lgan.

Shaxsiy fotosuratlarini tadqiq etishda yana bir mavjud muammo – ushbu manbani anglatuvchi aniq bir atamaning yo'qligi sanaladi. Turli sohalariga oid tadqiqotlarda fotografiyaning bu ko'rinishini belgilaydigan atamalar mavjud bo'lib, ularning ko'lami muayyan kundalik amaliyot yoki qo'llash sohasi bilan cheklangan. Ingliz tilidagi adabiyotlarda “shaxsiy” (private, personal), “ko'cha” (streets), “oilaviy” (family), “anonim” (anonymous), “ommaviy” (popular), “maishiy” (domestic), “xonaki” (home), “lahzalik” (snapshot) [1], vernakulyar (vernacular) [2], rus tilidagi tadqiqotlarda “maishiy” [3], “havaskor” [4], “kundalik” [5] surat atamalari uchraydi. Ammo, hujjatli, yuqori badiiy va tarixiy qiymatga ega fotosuratlar hamda shaxsiy fotosuratlar o'rtasida aniq chegara o'rnatish mushkul, chunki bu sohalar ko'pincha o'zaro kesishadi.

Vizual tadqiqotlar ko'paygan XX-XXI asrlar chegarasiga kelib, etnografik, sotsiologik, falsafiy va tarixiy tadqiqotlarda shaxsiy fotoarxivlarga murojaat qilina boshlandi. Biroq, O'zbekistonda oilaviy fotosuratlarini ilmiy tadqiqotga tortish hanuz oqsamoqda.

Tahlil va natijalar. Oilaviy arxivlarda saqlanuvchi shaxsiy fotosuratlar rasmiy matbuot va davlat targ'ibotida qo'llanilgan fotosuratlardan farqli ravishda, insonlarning kundalik hayotini tiklash, o'tmishni mikrotarix va subyektivlik nuqtai nazaridan tahlil qilishga xizmat qiluvchi muhim vizual tarkibiy qismni tashkil qiladi. Bunday manbalar ayolning subyektiv tajribasini, uning o'z-o'zini qay tarzda idrok etganligi hamda ularning oila va ijtimoiy tuzilmalardagi o'rnini o'rganishga imkon beradi.

Oilaviy fotosuratlarda aks etgan hodisalar tarixiy ahamiyatga molik hodisalarni aniqlashtirishga xizmat qiladi, chunki ijtimoiy miqyosdagi voqealar insonlar taqdiriga ta'sir ko'rsatadi va individul xotira tarixiy xotiraning bir qismiga aylanadi. Shu tariqa, fotosuratlar xotin-qizlarning jamiyatdagi roli haqida jamoaviy va oilaviy xotirani shakllantiradi, ularni avlodlarga yetkazadi. Ayniqsa, rasmiy manbalar sovet hukumatining mafkuraviy ko'rsatmalariga bo'ysundirilgan 1946–1991 yillar sharoitida shaxsiy fotoarxivlar O'zbekiston ayollari tarixini o'rganishda yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Siyosiy va mafkuraviy inqirozlar tufayli jamoaviy xotiraga zarar yetgan vaqtda, ijtimoiy xotira tarixni saqlab qolishda muhim o'rin egallaydi, shu munosabat bilan, ko'p hollarda fotosuratlar biografik tarixning o'rnini bosuvchi vositalardan biriga aylanadi.

Dastlab shaxsiy fotoarxivlardan biror bir muhim voqea (bayram, to'y, motam va h.k.) munosabati bilan sahnalashtirilgan studiya fotosuratlari o'rin olgan. XX asrda ixcham, qulay va qimmat bo'lmagan kameralarning yaratilishi tufayli havaskor fotografiya rivojlana boshladi va aynan u oilaviy suratlar yaratish janrida eng keng qo'llanildi. Reportaj janridagi suratlar paydo bo'lishi bilan, fotosuratchilar oilaviy fotosuratlardan ijtimoiy muammolarni yoritishda foydalana boshladilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, sovet davridagi rasmiy fotografiya mafkuraviy g'oyalarni ifodalash vositasi bo'lib, ularda xotin-qizlar obrazi “sovet ayoli” – mehnatkash, partiya ko'rsatmalariga sadoqatli, an'anaviy stereotiplardan xalos bo'lgan modelga muvofiq qurilgan. Shaxsiy fotoarxivlar, aksincha, ayollarni ko'pincha rasmiy ritorikaga mos kelmaydigan tabiiy muhitda ko'rishga imkon beradi – kundalik hayotda, oila davrasida, norasmiy ijtimoiy faoliyatda. Jumladan, oilaviy bayramlar, to'ylar, qishloq xotin-qizlarining kundalik hayoti matbuotda har doim

ham yoritilavermagan, shu sababdan bu kabi mavzudagi fotosuratlar an'anaviy rollar va targ'ibot qamrab olmagan turmush shakllarining barqarorligini namoyish etadi.

Shaxsiy fotosuratlardan tarjimai holni yaratish usuli sifatida foydalanish mumkin. Odatda fotosuratlarda ko'pchiligimizga tanish bo'lgan oilaviy hayot bosqichlari aks etadi, ushbu hodisalarni aks ettiruvchi fotosuratlar qog'ozda va uni tomosha qilgan insonlar ongida tarjimai holni yaratadigan obrazlar majmuidir. Shu jihatdan, oilaviy albomlardagi fotosuratlar xotin-qizlar hayotiga oid turli ma'lumotlarni taqdim etadi: ularning shaxsiy va ijtimoiy hayotiga doir ma'lumotlar, oila a'zolari orasida tutgan mavqei, uning tashqi qiyofasi, mehnat faoliyati, turli rasmiy va oilaviy tadbirlardagi ishtiroki.

Xususan, yozuvchi, tarjimon, fotosuratchi, geograf, etnograf va noshir M.A. Krukovskiyning (1856/1865-1936) qizi, o'zbekistonlik tarixchi-san'atshunos S.M. Krukovskayaning shaxsiy fondidan ikkita fotoalbom joy olgan. Fotoalbomlardan biri uning ota-onasi hamda qarindosh-urug'larining 1590-1952 yillarga oid suratlaridan tashkil topgan bo'lib, ushbu albomni o'ziga xos oilaviy shajara deb atash mumkin [6]. Albomdan joy olgan har bir suratga izoh keltirilgan, ushbu vizual va yozma matn birgalikda bir oila tarixini bir necha avlod umri davomida kuzatish imkonini beradi. Ushbu shaxsiy fondan joy olgan S.M. Krukovskayaning kundaligi va undagi suratlar [7] ham ushbu oilaviy tarixni to'ldirishga xizmat qiladi.

Ko'rib turganimizdek, shaxsiy arxivlarda saqlanuvchi fotosuratlar ma'lum shaxslarning oilaviy tarixiga oid ma'lumotlarning norasmiy manbasi sifatida xizmat qiladi: oilaning tarkibi va ijtimoiy ahvoli, oila a'zolarining mavqei, ular o'rtasidagi munosabatlar, turli avlodlarning odatlari hamda qadriyatlari va h.k. Turli avlod vakillari oilaviy fotosuratlarni yaratish, tanlash va albomga joylashtirish orqali, aslida, o'zlari va oilalarining hayotini hujjatlashtiradi va uning vizual tarixini yozadi.

Shaxsiy arxivlardagi fotosuratlarda aks etgan hodisalar nafaqat shaxs yoki oila tarixini, balki keng miqyosda ahamiyatga molik bo'lgan hodisalarni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Chunki ijtimoiy miqyosdagi voqealar insonlar taqdiriga ta'sir ko'rsatadi va individul xotira tarixiy xotiraning bir qismiga aylanadi. Xususan geologiya-minerologiya fanlari sohasida faoliyat yuritgan taniqli olim Yu.M. Golubkovaning shaxsiy fondidan joy olgan fotoalbomda uning geologik ekspeditsiyalar chog'idagi suratlari joy olgan. Bu suratlar alohida izohlar berilmagan bo'lsa-da, ular o'sha davrdagi geologik tadqiqotlarining holati, olimlar ish olib borgan sharoit haqida tasavvurni kengaytirishga yordam beradi [8]. Ushbu shaxsiy arxivdan joy olgan suratlardan birida O'rta Osiyo geologiya-qidiruv institutining birinchi bitiruvchilarining jamoaviy surati ham joy olgan [9]. Bu o'rinda shaxsiy va jamoaviy xotira bir-birini to'ldiradi va ayrim tafsilotlarni oydinlashtiradi.

O'zbekiston FA haqiqiy a'zosi (1979), O'z SSR xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1979), tarix fanlari doktori, 1965-1986 yillarda O'zR FA tarix instituti direktori lavozimida faoliyat yuritgan M.O. Oxunovanning shaxsiy fondidan olimaning tadqiqotlar jarayonida to'plagan fotosuratlari joy olgan. Olima o'z tadqiqotlarida o'zbek xotin-qizlarining ijtimoiy hayotda tutgan o'rniga alohida ahamiyat qaratgan [10], shu tufayli fondagi fotosuratlar orasida "Hujum" harakati ishtirokchilari, Toshkentdagi xotin-qizlar klubining a'zolari, san'at va adabiyot namoyondalari va boshqalarning suratlarini ko'rish mumkin [11].

Xotin-qizlarning kundalik hayotini yoritishda shaxsiy arxivdagi oilaviy fotosuratlar, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega, chunki ko'p hollarda xotin-qizlarning hayoti va faoliyati oila davrasida kechgan. Ijtimoiy faol bo'lmagan xotin-qizlarning kundalik hayotini o'rganishda ular ba'zan yagona norasmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Fotoarxivlar orqali milliy qadriyatlar, diniy urf-odatlar va zamonaviylik o'rtasidagi vizual muvozanatni ko'rish mumkin. Masalan, 1950–60-yillarga oid suratlar zamonaviy urfdagi yoki rasmiy liboslarda bo'lgan xotin-qizlar, shu bilan birga, paranji taqqan yoki ro'mol o'ragan, milliy libos kiygan xotin-qizlar zamonaviylik va milliylik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifoda etadi.

Ijtimoiy xotirada fotosuratlar faqat vizual emas, balki shaxsiy xotiralar bilan bog'langan multima'noli manba hisoblanadi (masalan: "bu mening onam orden bilan taqdirlangan paytdagi surat", "buvim partiya yig'ilishida" va hokazo). Shu jihatdan shaxsiy arxivlar – bu shunchaki vizual dalil emas, balki u bilan bog'liq og'zaki tarix, fotosuratlar egalarining sharhlari va oilaviy

hikoyalardir. Ular tarixdagi “ayollarning ovozi”ni, ularning sodir bo‘layotgan voqealarni shaxsiy munosabatini eshitish imkoniyatini beradi.

Shu o‘rinda shaxsiy fotoarxivlar bilan ishlash jarayonida duch kelinadigan yana bir jihatga ham e’tibor qaratish lozim. Ko‘p hollarda ulardagi suratlarda biror-bir izoh, sana yoki shaxs nomi keltirilmaydi. Bu o‘rinda, suratlarining kontekstini tushuntirib bera oladigan, ularning bevosita ko‘zga tashlanmaydigan mohiyatini ochib bera oladigan arxiv egalari bilan intervyular katta ahamiyatga ega. Jumladan, Sotsialistik Mehnat Qahramoni L. Erbo‘tayeveaning shaxsiy arxivi bilan tanishish chog‘ida uning qizi Farog‘at Xudoyberdiyevaning oilaviy arxivda saqlanayotgan va 1949 yilda “Ogonek” jurnalida ham chop etilgan suratga bergan izohidan unda aks etgan boshqa shaxslarning ham nomi ma’lum bo‘ladi. Suratda o‘sha vaqtda bitta zvenoda mehnat qilgan qizlar aks etgan – 16 yoshida paxta brigadasi zveno boshlig‘i bo‘lgan Lola Erbo‘tayeve, ikkinchi – keyinchalik taniqli pillakor sifatida tanilgan Izro Madumarova, keyinchalik o‘qituvchi bo‘lib faoliyat yuritgan – Nazokat Sultonova, keyinchalik pillachilik bilan shug‘ullangan Mukarram Jumayeve [12].

Shu bilan birga, tarixiy jarayonlar ishtirokchilariga tegishli bo‘lgan ego-hujjatlar⁴, ya’ni kundalik, avtobiografiya, xotira, memuar hamda xatlar vizual materiallarni to‘ldirib, kundalik hayot tafsilotlarini tiklashga yordam beradi. Bu ikki manba birgalikda shaxsiy tajriba orqali jamiyatdagi o‘zgarishlarni kuzatishga imkon yaratadi. Jumladan, 1944 yilda O‘zbekistonga majburiy ko‘chirilgan qrim tatar xalqining vakilasi bo‘lgan M.Menametovanning xotira daftari, uning oilaviy fotoarxivi bu borada misol bo‘la oladi [13]. Ushbu shaxsiy fotoarxiv va xotira daftaridan bir guruh mualliflar tomonidan chop etilgan “Qatag‘on qurbonlari” monografiyasida siyosiy qatag‘on shakllaridan biri – deportatsiya tufayli o‘z vatanlaridan ayrilgan qrim tatar xalqining O‘zbekistondagi hayotini yoritishda foydalanilgan [14].

Shaxsiy fotoarxivlarni o‘rganish xotin-qizlar muhim voqealarni qanday eslab qolishgani va qayd etganini, qaysi daqiqalarni saqlashga loyiq deb bilishlarini va o‘zlarining shaxsiyatlarini qanday vizual tarzda ifodalashlarini tushunishga imkon beradi. Bu kabi yondashuv tadqiqot obyektlari emas, balki tarix subyektlari bo‘lgan muqobil tarixiy xotirani shakllantirishga yordam beradi.

Shaxsiy arxivlardagi fotosuratlaridan tarjimai holni yaratish usuli sifatida foydalanish mumkin. Odatda fotosuratlarda ko‘pchiligimizga tanish bo‘lgan oilaviy hayot bosqichlari aks etadi: yangi tug‘ilgan chaqaloq, bog‘cha, birinchi sinf, maktabni bitirish, harbiy xizmat, talabalik davri, mehnat faoliyati, oila qurish, sayohatlar. Ushbu hodisalarni aks ettiruvchi fotosuratlar qog‘ozda va uni tomosha qilgan insonlar ongida tarjimai holni yaratadigan obrazlar majmuidir.

Shu bilan birgalikda, fotosuratlar inson yashab o‘tgan haqiqiy hayotiy vaziyatni aks ettirmasligi, hatto kundalik hayotda ular (ongsiz va zararsiz holatda) haqiqatni boshqacha talqin qilish yoki uni qayta yaratish uchun qo‘llanilishi mumkinligini ham hisobga olish lozim. Aytaylik, fotoalbom oila hayotining barcha tomonlarini emas, uning ayrim bosqichlarini aks ettiradi, ko‘p hollarda fotosuratlar qandaydir bayram yoki oilaviy marosim tufayli paydo bo‘lgan. Shu sababdan, tarixiy izlanishlarda fotosuratlardan foydalanishning o‘ziga xos kamchiliklari ham mavjud: suratlarda ma’lum maqsadda tanlab olingan hodisalar aks etadi, ularda aks etgan insonlarning holati ham alohida tayyorgarlik natijasidir. Oilaviy fotosuratlarda aks etgan voqealar tarixiy davr, texnologik taraqqiyot, hududiy va madaniy xususiyatlar bilan ham bog‘liq.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, shaxsiy arxivlardagi fotosuratlar shunchaki biror bir inson yoki oila tarixini emas, jamiyatda sodir bo‘lgan ma’lum o‘zgarishlarni aks ettiradi. Insonlarning shaxsiy va oilaviy hayoti, faoliyati, unga bog‘liq obyektlar, ular faoliyat ko‘rsatgan tashkilot, korxona, muassasa, ular ishtirok etgan ma’lum tarixiy davrga xos marosim, gender masalalar, oiladagi iyerarxiya va h.k. – bularning barchasi muhim tarixiy bilimlar uchun manba bo‘lib xizmat qiladi.

Shuni ham ta’kidlab o‘tish joizki, inson hayotini hujjatlashtirishning boshqa usullari kabi, fotosuratlar ham hayotni borligicha aks ettirmaydi, balkim o‘z davrining siyosiy, ijtimoiy va madaniy an’analaridan kelib chiqib o‘zgartiradi. Boshqa har qanday manba kabi, suratlarini ham “o‘qiy” olish, kerakli axborotni ajratib ola bilish lozim.

⁴ Ego-hujjatlar - muallif o‘zi, o‘z fikrlari, his-tuyg‘ulari, tajribalari va hayotidagi voqealar haqida bayon etadigan, birinchi shaxsda yozilgan shaxsiy matnlar. Ular kundaliklar, xatlar, avtobiografiyalar, xotiralar va boshqa shunga o‘xshash materiallarni o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, shaxsiy fotoarxivlar bilan ishlashda e'tibor qaratish lozim bo'lgan bir necha jihatlarni qayd etib o'tish lozim. Birinchidan, arxivlashtirish masalasiga yetarlicha e'tibor berilmaganligi tufayli, katta hajmdagi materiallar shaxsiy qo'llarda saqlanib kelmoqda. Ikkinchidan, vaqt va tarixiy jarayonlar ularning saqlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ayrim oilalarda fotoalbomlarni saqlanishiga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligi tufayli, qimmatli manba sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan suratlarning ko'pchiligi yo'qolib ketgan yoki sifatsiz holatga kelib qolgan. Uchinchidan, sodir bo'lgan siyosiy o'zgarishlar ham ularning saqlanishiga ta'sir ko'rsatgan: qatag'onlar davrida "nomaqbul" kishilarning suratlari, 1990 yillarda partiya timsollari bo'lgan ayrim fotosuratlar yo'q qilingan. To'rtinchidan, islomdagi inson tasviri bilan bog'liq cheklovlar o'z vaqtida katta yoshli kishilarning fotosuratga tushishni istamasligiga sabab bo'lgan. Bu xususiyat, ayniqsa, gender cheklovlar bilan ham bog'liq holda, xotin-qizlar masalasida yaqqolroq namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Photography: A Critical Introduction / Edited by Liz Wells. – New-York: Routledge, 2001. – P.117-164.
2. Batchen G. Each Wild Idea: Writing, Photography, History. – Cambridge, London: MIT Press, 2002. – P.57.
3. Круткин В. Л. Антропологический смысл фотографий семейного альбома // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8, № 1. – С. 171-178.
4. Бойцова О. Структура фотографического сообщения (на примере любительской фотографии) // Русская антропологическая школа. – М., 2005. Вып. 3. – С. 409–415.
5. Гурьева М.М. Повседневная фотография как объект научного исследования // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – 2009. – №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnyaya-fotografiya-kak-obekt-nauchnogo-issledovaniya> (murojaat sanasi: 20.06.2025).
6. O'zMA. R-2665, 3-ro'yxat, 14-yig'majild.
7. O'zMA. R-2665, 2-ro'yxat, 26,27-yig'majildlar.
8. O'zMA. R-2667, 1-ro'yxat, 221-yig'majild.
9. O'zMA. R-2667, 1-ro'yxat, 215-yig'majild.
10. Ахунова М. Ратные и трудовые подвиги женщин советского Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. – 1975. – №5. – С.41-44; Ахунова М., Убайдуллаева Р. Женщины Узбекистана навстречу международному году женщины // Общественные науки в Узбекистане. – 1975. – №8. – С. 3-8.
11. O'zMA. R-2800, 1-ro'yxat, 184, 186, 187-yig'majildlar.
12. Xudoyberdieva Farog'at. Shaxsiy suhbat. 2025.15.05.
13. М. Менаметованинг шахсий фотоархиви ва кундалиги; Кодирова Л.Б. Месултан онанинг хотиралари. – Тошкент: ИННОВАЦИЯ-ЗИЁ, 2025. – 84 б.
14. Эрбўтаева Ў., Сангирова Д., Алибеков У., Ўрмонов Х. Катагон курбонлари. Сирдарё вилояти мисолида. – Гулистон, Зиё нашр матбаа, 2022. – Б. 118-123.

UO'K 94(575.1)

SO'NGI O'RTA ASRLARDA SURXON VOHASINING TARIXIY GEOGRAFIYASIDA DENOV BEKLIIGINING TUTGAN O'RNI

M.N.Qurbonov, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, mustaqil tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqola so'nggi o'rta asrlarda Surxon vohasining tarixiy geografiyasi, ma'muriy-hududiy tuzilishi hamda unda Denov bekligining tutgan o'rni va mavqeyini yoritishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Denov bekligining geografik joylashuvi, uning voha iqtisodiyoti, savdo yo'llari hamda harbiy-strategik tizimidagi ahamiyati arxiv hujjatlari, sayyohlarning esdaliklari va tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Surxon vohasi, so'ngi o'rta asrlar, tarixiy geografiya, manbashunoslik, Denov, yozma manbalar, topografiya, karvon yo'llari.

Аннотация. Данная статья посвящена историко-географическому, административно-территориальному устройству Сурханского оазиса в позднем Средневековье, а также роли и статусу Деновского княжества в нем. В исследовании анализируется географическое положение Деновского княжества, его значение в экономике оазиса, торговые пути и военно-стратегическая система на основе архивных документов, туристических воспоминаний и исторических источников.

Ключевые слова: Сурханский оазис, позднее Средневековье, историческая география, источниковедение, Денов, письменные источники, топография, караванные пути.

Abstract. This article is devoted to the historical geography, administrative-territorial structure of the Surkhan oasis in the late Middle Ages, and the role and status of the Denov principality in it. The study analyzes the geographical location of the Denov principality, its importance in the oasis economy, trade routes, and military-strategic system based on archival documents, tourists' memoirs, and historical sources.

Keywords: Surkhan oasis, late Middle Ages, historical geography, source studies, Denov, written sources, topography, caravan routes.

Dolzarbliigi: So'nggi o'rta asrlarda Surxon vohasining janubiy va markaziy hududlari ko'proq o'rganilgan bo'lsa-da, Denov bekligining yaxlit tarixiy-geografik manzarasi ko'pincha Hisor bekligi soyasida qolib kelgan. Ushbu tadqiqot hududning mustaqil ma'muriy va iqtisodiy markaz sifatidagi o'rnini ko'rsatib berish orqali voha tarixshunosligidagi bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi: Mavzuni yoritishda tarixiy haqqoniylik, xolislik va tizimlilik prinsiplariga tayanilgan holda, quyidagi zamonaviy va an'anaviy metodlardan foydalaniladi:

- **Tarixiy-qiyosiy (komparativ) metod:** So'nggi o'rta asrlarda Denov bekligining ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy holati vohaning boshqa beklilari (Sherobod, Termiz, Hisor) bilan qiyosiy tahlil qilinadi.

- **Tarixiy-geografik va kartografik metod:** Tarixiy manbalarda keltirilgan joy nomlari (toponimlar), karvon yo'llari va chegaralarni zamonaviy xaritalar va joylashuvlar bilan solishtirish, Denovning strategik joylashuvini xaritalashtirish uchun qo'llaniladi.

- **Tizimli yondashuv:** Denov bekligi Buxoro amirligining yaxlit ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimining ajralmas qismi (subtizimi) sifatida o'rganiladi.

- **Manbashunoslik va matnshunoslik tahlili:** Davrga oid qo'lyozmalar, arxiv hujjatlari va sayyohlarning kundaliklaridagi ma'lumotlarni qiyosiy o'rganish va tanqidiy baholash.

Surxon vohasi va xususan Denov bekligining so'nggi o'rta asrlar tarixi va geografiyasini o'rganish darajasini shartli ravishda uchta guruhga bo'lish mumkin:

A) Davriy manbalar va mahalliy mualliflar asarlari

Mavzuning poydevorini bevosita o'sha davrda yashagan mualliflarning asarlari tashkil etadi.

- Hofiz Tanish Buxoriyning "*Abdullanoma*" (Sharafnomayi shohiy) asarida hududning XVI asrdagi harbiy-siyosiy ahamiyati;

- Muhammad Amin Buxoriyning "*Ubaydullanoma*" hamda Mirzo Salimbekning "*Tarixi Salimiy*" asarlarida Buxoro amirligi davridagi Denov va Hisor bekliliklarining ma'muriy holati, soliq tizimi va beklarning o'zaro munosabatlari bayon etilgan.

B) Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi va sovet davri tadqiqotlari

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida voha geografiyasini o'rgangan rus harbiylari va sharqshunoslarining asarlari muhim o'rin tutadi.

- D. N. Logofet, N. A. Mayev kabi mualliflarning safar xotiralari va harbiy-statistik ocherklarida Denovning iqtisodiyoti, aholi soni va savdo dokonlari haqida aniq raqamlar keltirilgan.

- Sovet davrida akademik V. V. Bartold, O. I. Chexovich, B. A. Ahmedov kabi yirik olimlar o'z asarlarida Buxoro xonligining soliq tizimi va er-suv munosabatlarini tahlil qilganda, qisman Surxon vohasidagi bekliliklar iqtisodiga ham to'xtalib o'tishgan.

V) Mustaqillik davri O'zbekiston tarixshunosligi

Surxon vohasi, xususan Denov tarixini tizimli va xolis o'rganish aynan mustaqillik yillarida yangi bosqichga chiqdi.

- S. Tursunov, E. Qobilov, T. Pardayev kabi vohalik etakchi tarixchi olimlarning fundamental tadqiqotlari va monografiyalarida ("*Surxondaryo tarixi*", "*Denov*" kitob-albomlari) beklilikning kelib chiqishi, hunarmandchiligi va etnik tarkibi keng yoritilgan.

- Shuningdek, N. Tursunov va boshqa tadqiqotchilarning so'nggi oylarda va yillarda chop etilgan ilmiy maqolalarida Buxoro amirligining sharqiy beklilari, xususan, Denovning ijtimoiy-

siyosiy va diplomatik aloqalardagi o'rni arxiv materiallari (masalan, O'zbekiston Milliy standarti va Markaziy davlat arvisi fondlari) asosida chuqurlashtirib o'rganilmoqda.

Tadqiqot natijalari: Denovning XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-madaniy hayoti murakkab hamda ziddiyatli tarixiy voqea-hodisalar bilan bog'liq bo'lib, uning Buxoro amirligi hududiga qo'shib olinishi, tarixiy voqea-hodisalar bilan bog'liq ekanini quyidagi tarixiy manbalarda aks etganidan bilish mumkin. Denovdagi XVI-XVII asrdagi siyosiy ahvol juda murakkab bo'lib, Shayboniylar istilosi arafasida Chog'oniyonga qo'shni bo'lgan Balxda Sulton Husayn o'g'li Badiuzzamon hokimlik qilib, xuddi shu davrda Hisor va Badaxshon viloyati hokimi Xusravshoh juda kuchli va boy bo'lgan o'z viloyatining kuchiga etarli baho bera olmaydi. Shayboniixon vafotidan so'ng, 1511-yilning yanvar 1512-yilning fevral oylarida Shayboniy sultonlar Vaxshdagi Puli Sanginda Bobur tomonidan mag'lubiyatga uchraydi. Buning natijasida Chog'oniyon, Hisor Shodmon va Qubodiyon Bobur qo'l ostiga o'tadi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tmay, 1513-yilda Bobur lashkari Shayboniylar sulolasidan bo'lmish Ubaydullo xon tomonidan quvib chiqariladi. O'z davri siyosiy maydonida yirik mavqe va maqomga ega Abdullaxon 1584-yili Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi erlarni in'om etadi. Buxoro taxtini 1601-yili egallagan Joniy (Ashtarxoniy)lar Chog'oniyon yurtida o'z hukmronligini o'rnatib, unga Jonibek Sulton avlodi Muhammad Salim Sulton hokim etib tayinlanib, u Chog'oniyondagi qarshiliklarni bostirib, bu erlarni Joniylar davlatiga tobe qiladi. 1602-yil bahorida Boqi Muhammad Chog'oniyonni tobe qildi.

Dehnav XVII-XVIII asrlarda Buxoro amirligi tarkibidagi rivojlangan shaharlar ichida karvon savdosining markazlaridan biri bo'lgan. Shaharda hunarmandchilikning yuzdan ortiq turi, ayniqsa, ko'n-charm tayyorlash, etikdo'zlik, to'quvchilik, zardo'zlik, qandolatchilik, o'yinchoqsozlik va boshqalar yaxshi rivojlangan edi. Denov Surxondaryo vohasidagi eng qulay geografik hududda joylashgan bo'lib, aholisi o'ta mehnatkash, tuprog'i hosildor, iqlimi dehqonchilik qilish uchun eng qulay, buloqlari va daryolari suvlarga serob edi, bu mintaqa sarhadlari Hisor tog' ko'ltiqlarigacha cho'zilgan iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan maskan edi.

Topograf olim L.F. Kostenkoning yozishicha, Denov Hisor o'lkasining mahalliy aholi markazlari bilan bog'lanadigan qulay hududda joylashib, Surxon vohasining yuqori oqimidagi butun aholi yashaydigan markazlarni bog'laydigan boy madaniy taraqqiyotga ega bo'lgan hosildor tuproqli joy edi. Sharqshunos olim D.N. Logofetning yozishicha, Denov Hisor o'lkasidagi eng yirik, muhim ahamiyatga ega bo'lgan mashhur shaharlardan biridir. Eng muhimi u chegara qal'asi sifatida butun vohaning janubdagi himoya tayanchi bo'lsa, ikkinchidan, savdo shahri sifatida ulug'vor ahamiyat kasb etar edi. Uchinchidan, Denov shahri ayni zamonda Hisor o'lkasining beklik markazi sifatida faoliyat ko'rsatar edi. XVI asrda Denov boshqaruv va madaniy markaz sifatida tanilib, bir qator me'moriy inshootlar, bir qator muhtasham binolar, masjid va xonaqohga oid qurilishlar amalga oshirilib, ta'limu tahsil markazi o'laroq, xos madrasalar faoliyat ko'rsata boshlagani tarixdan ma'lum. Denov begi qal'adagi maxsus qo'rg'onda yashab, shaharni idora qilgan. Mazkur qo'rg'on XV asrda qurilib, XIX asrga kelib Qizilsuv uning kun botish tarafi qismini yuvib ketishi tufayli emirilib ketgan. Denov qo'rg'oni asosan xalqni boshqarish va turli soliqlarni yig'ish markazi hisoblanib, xalq boshiga ko'plab kulfatlar keltirgan bekning boshqaruv idorasi hisoblangan. Qal'aning diametri (umumiy aylanasi) 110 m bo'lib, u qalin devorlar bilan o'ralgan bularning barchasini qal'a qoldiqlari o'rnida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar to'kis isbotlaydi. XVII asr yozma manbalarida Denov mustahkam qal'adan iborat, gavjum bozorli, katta madrasa va xonaqohli shahar tusi olganligi qayd etiladi. Navandak, shahri Safo, Javzi, To'falon, Vaxshivor, Basand (XVII asrdan Boysun), Mirshodi Denovning yirik manzilgohlari hisoblangan. Yuqoridagilardan xulosa shuki, Denov XVI–XVII asr o'rtalarida Buxoro amirligining Hisor hokimligi mulki hisoblanib, 1869-yil Buxoro amirligi va Hisor hokimligi o'rtasida qonli jangdan keyin Denov qal'asi hujum bilan amir qo'shinlari tomonidan bosib olinadi. Denov Buxoro amirligining eng chekka o'lkasi va bekligi edi, sharqshunos N.A. Maevning yozishicha, Denov endilikda Buxoro xonligining chegara shahri bo'lib, uni Buxoro amirining eng yaqin qarindoshi boshqaradigan bo'ladi. Buxoro qo'shinlari tomonidan Denovning istilo qilinishi va uni talon-toraj qilinganligi haqida N.A. Maev quyidagicha yozadi: "Yirik katta mudofaa devori bilan o'rab olingan Denov yarim xaroba vayrona bo'lgan shaharga aylangan. Biroq Denovda Buxoro

amirligi katta qo'shin yo'qotgan. Shahar aholisi Buxoro qo'shinlari shaharga bostirib kirgandan keyin ham bir kun qattiq qarshilik ko'rsatishgan."

Denovga sayohatga kelgan kishilarning ta'kidlashicha, Denov Osiyoga xos arxitektura qurilishlari va bozori sharqona usulda bo'lib, ko'chalarida kichik choyxonalar joylashgan, har qadamda go'sht sotilgan. Shaharda Abdulkarim tomonidan qurilgan ikkita madrasa faoliyat ko'rsatgan. Sharqshunos D.N. Logofetning yozishicha: "Denov Hisor o'lkasidagi eng yirik shahar bo'lib, u asta-sekin o'z qaddini tiklab borgan. Denov qal'asi qayta tiklanmay, baland devorlar bilan to'silgan shahar aholisi daryo bo'ylab, Qizilsuv yoqalab Surxondaryo tomonga qarab siljib borgan".

Sharqshunos B.N. Litvinovning yozishicha: "Denov aholi ko'p yashaydigan yirik shahar bo'lib, unda katta madrasa va masjid faoliyat ko'rsatgan, bu madrasalarga Samarqanddan kelib ta'lim olishgan". Surxon vohasidagi siyosiy hayot XVIII asrning birinchi yarmidan boshlab, mang'itlar sulolasi bilan bog'liq holda kechadi. Bu davr tarixchisi Muhammad Vafo ma'lumotlariga qaraganda, mang'itlar sulolasi asoschisi Muhammad Rahimxon Denovga 1757-yilning ramazon oyida yurish qildi. Bu yurish Denov aholisining xon zulmiga qarshi ko'tarilgan isyoni sabab bo'lgan edi. Qo'zg'olonni Rahimxon 40 ming kishilik qo'shin bilan shafqatsizlar Ushbu 145-sahifadagi matn Buxoro amirligi davridagi Denov bekligining boshqaruv tizimi, mansabdor shaxslarning vazifalari va soliq tizimi haqida juda muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. XIX asr boshlarida Denov hududi ham o'zaro ichki nizolar va qonli urushlar tez-tez uchraydigan hodisalarga aylanib qolgan edi. Ahmad Donishning yozishicha, "Amir Haydar hukmronligi davrida har 3–6 oyda uzluksiz o'zaro urushlar bo'lib turardi". XIX asrning boshlarida Denov bekligidagi shahar va qishloqlar talanib, vayron etilar, chorva mollar va odamlar haydab olib ketilar, suv va qishloq xo'jaligi vayron qilinib, izdan chiqarilar edi. Bu nizo-janjallar bek va amaldorlar o'rtasidagi kelishmovchilikka borib, katta janjallarga aylanib ketardi. Denov bekligida erga egalik haqi boshqa bekliliklar kabi amir yorliqlarida ko'rsatilgan hujjat asosida olib borilish bilan birga, ushbu bekliliklardagi erlar hosildor, geografik hududi qulay iqlim sharoitiga ega bo'lganligi uchun ham amirning nazorat vakillari soliq olish jarayoniga jiddiy e'tibor bilan qarar edilar. Amirlik nazoratida bo'lgan tanho er egaligi (o'rta asrlarda iqta, suyorg'ol deb atalgan)ga karvonsaroilar, tegirmonlardan keladigan daromadlar kirgan. XVIII asr oxiri va XIX asr mobaynida Buxoro amirligining sharqida joylashgan Denov bekligida o'ziga xos soliqlar tartiboti shakllangan bo'lib, Buxoro amiriga muntazam tarzda soliq to'lovlarini to'lash bilan bir qatorda o'z zimmalaridagi boshqa majburiyatlarini ham ado etganlar. Beklik yig'ib olingan soliqlarni pul va mahsulot hisobida amir xazinasiga topshirgan. Tovar pul munosabatlarining rivojlanishi amirlikda soliq tizimini tez-tez o'zgarishiga olib kelgan. Bekliklar ixtiyoridagi erning eng katta qismi bekka, qoziga, amlodkor va yirik boylarga hamda ish boshqaruvchilarga qarashli mulk erlaridan iborat bo'lgan. Bundan tashqari bekliliklarda amirga tegishli erlar ham mavjud bo'lgan.

Denov XVI-XVIII asrlardagi ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy madaniy hayotida murakkab ziddiyatli tarixiy voqea xodisalar bilan bog'liq bo'lib uning Buxoro amirligi xududiga qo'shib olinishi, tarixiy voqea xodisalar bilan bog'liq ekanlini quyidagi tarixiy manbalarda aks etganidan bilish mumkin. Denovdagi XVI-XVIII asrdagi siyosiy ahvol juda murakkab bo'lib, Shayboniylar istelosi arafasida Chag'aniyonga qo'shni bo'lgan Balxda Sulton Xusayn o'g'li Baddiuzzamon hokimlik qilgan. [1] Arxeologik topilmalar Dexnav (xalq tilida Denov goho Deynov) qal'asining XVI asrga oidligini, uning mustahkam qo'rg'ondan iborat bo'lganini tasdiqlaydi. Dehi nav (Yangi qishloq) qal'asi qurilishi jihatidan murakkab me'morlik obidasi hisoblanadi, uning chor atrofida himoya inshooti sifatida maxsus chuqur xandaklar qazilgan. qal'aning diametri (umumiy aylanasi) 110 m bo'lib, u qalin devorlar bilan o'ralgan, bularning barchasini qal'a qoldiklari o'rnida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar isbotlaydi.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, Dehnav XVIII-XVIII asrlarda Buxoro amirligi tarkibidagi rivojlangan shaharlar ichida karvon savdosining markazlaridan biri bo'lgan. Shaharda hunarmandchilikning yuzdan ortiq turi, ayniqsa ko'ncharm tayyorlash, etikdo'zlik, to'quvchilik, zardo'zlik, qandolatchilik, o'yinchoqsozlik va boshqalar yaxshi rivojlangan edi. Denov Surxondaryo vohasidagi eng qulay geografik hududda joylashgan bo'lib, aholisi o'ta mehnatkash, tuprog'i hosildor, iqlimi dehqonchilik qilish uchun qulay, buloqlari va daryolari suvlarga serob bu mintaq

sarhadlari Hisor tog' qo'ltiklarigacha cho'zilgan iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan maskan edi.

Denov XVI-XVIII asr o'rtalarida Buxoro amirligining Hisor hokimligi mulki hisoblangan. Denov Buxoro amirligining eng chekka o'lkasi va bekligi edi. D.N. Logofetning yana yozishicha: «Denov Hisor o'lkasidagi eng yirik shahar bo'lib, u astasekin o'z qaddini tiklab borgan. Denov qal'asi qayta tiklanmay, baland devorlar bilan to'silgan shahar aholisi daryo bo'ylab, qizilsuv yoqalab, Surxondaryo tomonga qarab siljib borgan». Sharqshunos B.N.Litvinovning yozishicha, «Denov aholi ko'p yashaydigan yirik shahar bo'lib, unda katta madrasa va masjid faoliyat ko'rsatgan, bu madrasalarda Samarqanddan kelib ta'lim olishgan». Denovning shakllanishi 2300-2400 yillik tarixga ega ekanligini taniqli olimlar, akademiklar G.A.Pugachenkova, E.V.Rtveladze va tarix fanlari nomzodi B.Turg'unovlar tomonidan ilmiy asoslab berildi. Eng muhimi qadimgi Baqtriya davlatining shakllanishi, Ahamoniylar sulolasining Chag'oniyonga munosabati va ilk Chag'oniyondagi moddiy-madaniyat asosi hisoblangan Xolchayon tarixiy arxeologik manzilgohning o'rganilishi va qadimshunos olimlar, akademiklar G.A.Pugachenkova, E.V.Rtveladze va taniqli olim tarix fanlari nomzodi B.Turg'unov hamda manbashunos olim Omonulla Bo'rievlarning ilmiy tadqiqotlarida asoslab berilgan. Denov hosildor tuprog'li er bo'lib tabiiy ma'danlarga to'yingan suv, etarli quyosh nuri va mo'tadil iqlimli manzil xisoblanadi. Denovdan Surxondaryo va Qizilsuv daryolari suvlari oqib o'tadi. Denovni mukammal o'rgangan taniqli olimlar akademiklar G.A.Pugachenkova, E.Retviladze va arxeolog olim B.Turg'unovlar Denovning o'tmish tarixini mukammal o'rganib, mavjud tarixiy manbalar milloddan avval III asrga oid bo'lib, Denov tarixi 2300 yillik manbalarga to'g'ri kelishini ilmiy asoslab berganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Yurchi bekligi tugatilib, Denov bekligi tarkibiga qo'shib yuborildi. Bu davrda Denov bekligida amlokliklar soni o'n bittaga etdi: Sangardak, Poshor, Chambuloq, O'rtaqo'ri, Yurchi, Sina, Qorliq, Po'stindara, Xidirsho, Do'rmon, Gardiqo'rg'on. [2] XIX asrning 70-yillarida Denov bekligi tarkibida yana o'zgarish yuz berib, O'rtaqo'ri, Poshor, Chambuloq va Yurchi amlokliklari Sarijo'y bekligiga o'tkazildi. Qisqa vaqt beklik sifatida faoliyat ko'rsatgan Sarijo'y bekligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.[3] Xususan, Sharqiy Buxoro bekliliklari XIX asrning 70-yillarida Buxoro amirligi tarkibiga qo'shib olingan vaqtda Sarijo'y beklik sifatida e'tirof etilgan. Haqiqatan, Buxoro amiri tomonidan Hisor begi Ostanakul qushbegiga otaliq unvonini berish bilan birga Sarijo'y, Sariosiyo, O'rtaqo'ri, Poshor, Chambuloq va Yurchi amlokliklarini tanxo sifatida beradi.[4].

Surxon vohasining asosiy savdo markazlaridan biri Denov bo'lib, bu erga temir, cho'yan, po'lat buyumlar, movut, charm-teri va ip gazlamalar keltirilgan. Bekliklar orqali bo'ladigan ichki savdo aloqalarida, har bir hudud uchun zarur bo'lgan mahsulotlar ayriboshlash muhim ahamiyat kasb etgan. Masalan, To'polang hovuzi orqali qo'y va echkilar Shahrisabz va Samarqandga olib borib sotilgan va uning bozorlaridan hunarmandchilik mahsulotlari xarid qilingan. Bog'dorchilik mahsulotlari, xususan, Hovuz, Sina, Vaxshuvor qishloqlaridan mayizni Ko'lobga olib borishgan va o'z navbatidan u erlardan, xususan, Qoratog'dan olacha matosi xarid qilishgan.[5] Surxon vohasi qishloq xo'jaligi va chorva mahsulotlari etishtirish bo'yicha Buxoro xonligida o'z o'rniga ega bo'lgan. Agarda xonlikda asosiy g'alla bozorlari Buxoro va Qarshi beklari hisoblansa, undan keyin G'uzor, Yurchi, Denov va Sherobod bekliliklari bozorlari turgan. Vohada etishtirilgan g'alla mahsulotlari Boysun shahri orqali Qarshiga, Sherobod shahri orqali Karki shahriga olib borilgan. [6]

Denov bekligining tor doirada ixtisoslashgan xo'jaliklari aholisi poliz ekinlari, xususan, piyoz, sabzi, qalampir, xushbo'y ko'katlar etishtirgan. Bunday qishloq xo'jalik mahsulotlarini asosan shaharlar atrofidagi va bozorga yaqin qishloqlar aholisi etishtirgan. Masalan, piyoz va sabzini asosan Denov shahri atrofida joylashgan Kutchali va Xo'jagi qishlog'i aholisi etishtirgan. Qorliq qishlog'i aholisi ham sabzi va piyoz etishtirishda ancha mashhur bo'lgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligining Denov va Sherobod beklik (1885-1886) yillarida yirik dehqonlar qo'zg'oloni bo'ladi. Dehqonlar zakot va chorvadan olinadigan soliqqa norozilik bildiradilar. 1868-yili Buxoro amiri Muzaffarxonga (1855-1885) qarshi Denovda yirik xalq harakati bo'lib o'tadi, natijada qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Turli xil soliqlar haddan ziyod kuchayib, mahalliy amaldorlarning xalqqa jabrzulm qilishi kuchayib boradi. Sherobod begi

Sodiqbekbiy va qozi mulla Abdurahimning tan olishicha, narxnavo nihoyat darajada yuqori edi. 1 mann bug'doy 18 tanga, 1 qo'y 12 tanga baholangani, oradan bir hafta o'tib 1 mann bug'doy 26 tangaga, 1 qo'y 21 tangaga narxi ko'tarilganligi tan olingan. Buxoro amirligi qushbegi maxkamasi hujjatlarida Denov bekligi soliq xarajatlari hosil yig'imiga nisbatan 15 foiz yuqori belgilanganligi, Sherobod bekligida 5 mann bug'doydan 1 mann beklik foydasiga olinib, hosilning 5 dan 1 qismi beklik xazinasiga topshirilgani, umumiy xarajatning 10 foizi beklik manfaatlariga yo'naltirilgani natijasida xalqning ahvoli nihoyatda qashshoklashib qolgani ta'kidlangan. Denov va Sherobod bekliliklarida XIX asrning 80-yillaridagi soliq turlari qushbegi hujjatlarida alohida belgilangan bo'lsada, soliqarga beklar tomonidan ma'lum o'zgartishlar kiritilgan. Bular bog' solig'i, meva solig'i bo'lib, 1 tanob yer 18 tanga miqdorida belgilab qo'yilgan. Sherobod bekligidan bog' va chorbog'lardan olinadigan soliq 1 tanob er uchun 13 tanga, 1 tanob beda uchun 6 tanga, 1 tanob poliz mahsulotlari uchun 12 tanga qilib belgilangan. Biroq amlakdorlar o'z huquqlaridan foydalanib, qushbegi hujjatlariga amal qilmasdan 1 tanob bog'dan 26 tanga, 1 tanob bedadan esa 12 tanga soliq olganlar. Soliklarning turi XIX asrning 50-80 yillarida haddan ziyod ko'payib, qo'sh puli, kapsan solig'i kabi soliqlar amadda bo'lgan. Har bir botmon hosil uchun 1 ming pud (32 funt) va chorak hisobidan soliq olingan. XIX asrning 80 yillarida Sherobod bekligida har 10 botmon hosildan 5 grabl bug'doy (er solig'ining bir turi ekin ekilishdan oldin olingan) solig'i olingan. 5 grabl bug'doy (5 pud bug'doy) har 10 botmon bug'doy hosildan olingan. Eng achinarlisi shuki, belgilangan soliqsan 10 barobar ko'p soliq olinganligi o'sha davr hujjat va manbalarida tasdiqlangan.

Buxoro amirligining sharqiy bekliliklarida va qishloklarida XIX-asr oxirida darug'ona, ya'ni mahalliy beklik va uning atrofidagi amaldorlar uchun yig'ib olinadigan soliqlar xisobidan zakot olingan. Bu soliq Sherobod bekligida 100 ming tanga, Denov bekligida 75 ming tanga, Sho'rchida 50 ming tanga hisobidan yig'ib olingan. Sherobod, Boysun va Denov bekliliklarida XIX-asrning ikkinchi yarmida o'tin puli, qamish puli, suv puli, cho'p puli, to'y puli, dallol puli, murob puli, amina puli kabi turli xilda soliq turlari bo'lgan. Bundan tashqari so'yish puli, ya'ni 1 qo'y 20 tanga, 2 echki 28 tanga hajmida belgilangan. Shuningdek, mahalliy boy oqsoqollar mehmon ramzi uchun mushtak solig'i har bir dehqon olgan hosildan 1 chora (2 kg) hosil solig'i berganlar.

Sharqiy Buxoro bekliliklarida maktab puli alohida ajratilib, otaonalar farzandlarining o'qishi uchun o'qituvchilarga qushbegi hujjatlari asosida 1520 tanga to'lashi qayd etilgan. Sherobod begining maktablar bo'yicha boshlig'i mulla Mansur maktab pulini har oyga 20 tanga hisobiga belgilagan. Bu esa o'sha davrda faqatgina amaldor boy yoki faqat oqsoqollarning bolalarini o'qitish uchun imkoniyat yaratgan edi. O'z navbatida bekliliklarning ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy mudofaa qobiliyatlarini mustahkamlash uchun turli xil soliklar yig'ib olingan. Masalan, ariq puli, tegirmon puli, maysa puli, andoz puli va hashar yig'imi bularga misol bo'la oladi. Sherobod bekligi mullasi Imomiddin amirga yozgan arznomasida Sherobod begi va amlakdorlar xalqqa haddan tashqari zulm o'tkazayotganligi va hashar nihoyat darajada ko'payib ketganligini qayd etadi. Soliqlar ichida xarajat puli amirlik va beklik ishlariga jalb qilingan, ya'ni sug'orish inshootlarini qayta ta'mirlash ishiga 12 tanga hisobida soliq to'langan. Yo'llarni ta'mirlash, suv qirg'oklarini ta'mirlash uchun 11 tanga hisobida soliq olingan. Bekliklar har bir hovli yo'ldan foydalanganligi, yuk tashiganligi, ko'mir yoqqanligi, un tashiganligi va boshqa xil ishlar uchun belgilangan soliklar to'lab borgan. 1885-1886 yillarda Sherobod begining qozisi mulla Imomiddin Buxoro amiriga yozgan xisobotida Sherobod begi Sodiqbek o'zining o'g'illari va akaulariga amlakdorlik mansablarini bo'lib berib, bog'larni va ekin maydonlarini o'z ixtiyorlariga olib qolayotganligini yozgan edi. Soliqlar hisobidan yig'ilgan molmulkni Sodiqbek o'z ixtiyoriga o'tkazganligi hodisalari ham hisobotda qayd etilgan. Shuningdek, qozi mulla Imomiddin axborotida 4 mann bug'doy solig'i o'rniga Sherobod begi Sodiqbek mutlaqo tap tortmasdan o'zboshimchalarcha 8 mann bug'doy soliq olishni qo'llayotganligi ham o'z aksini topgan. Bundan tashqari qushbegi hujjatlarida qayd etilgan boshqa soliq turlari ham belgilanganidan ko'p olinishi axborotda aytib o'tilgan edi. Ushbu arznomani tasdiqlaydiganlar: Do'styor hoji, Ne'mat oqsoqol, Muhammadqul, Began oqsoqol, Abdurahmon, Said Muhammadboy va boshqalar. Axborotnomaning natijalari qushbegi nazorat tekshiruv davrida soliq olish va yuritish ishlari buzilganligi, belgilangan har bir tanob erdan olinadigan soliq yuqori bo'lganligi, amlakdorliklar tomonidan xalqni talash kuchayganligi tasdiqlangan.

Denov bekligi Dashnobodda etishtirilgan anorlari bilan nafaqat Buxoro amirligida, balki O'rta Osiyoda ham mashhur bo'lgan. Dashnobod anorlari haqida Mayev shunday yozadi: «Dashnobod katta va boy qishloq, u o'zining shirin ta'mli anorlari bilan mashhur. Dashnobod anorlari butun Buxoro xonligi bo'ylab tarqaladi. U bilan faqat yirik va shirin Shahrisabz anorlari tenglasha oladi» [7]

Buxoro amirligidagi bog'dorchilikning muhim tarmoqlaridan biri uzumchilikdir. Buxoroda bog' termini uzumzorni anglatadi. Uzumzorlarda uzumning xalimi, xalimi safid, xusayni, shakar angur, kishmish, jaus, masko, anguri safid, bihishti, saxibi, toypi, shibirg'oni, anguri siyoh kabi 13 turi parvarishlanadi. [8] Surxon vohasi bekliklarining tog' va tog'oldi qishloqlarida ham uzumchilikka alohida e'tibor berilgan. Hisor tog' etaklaridagi Denov bekligining Hovuz, Sina, Vaxshuvor, Boysun bekligidagi Pasurxi, Sherobod bekligidagi Qorabog', Zarabog', Novbog' qishloqlari uzumchilikning markazi sifatida mashhur bo'lgan. Bu erlarning barchasida asosiy suv manbai kichik-kichik daryo va soylar edi, ular yoz oylarida qurib qolgan. Shunga qaramay, uzumzorlar qishki sug'orish va bahordagi bir marta sug'orish evaziga yaxshi hosil bergan.

Tog'li aholi bog'-rog'larni xush ko'rgani sababli ularning qishloqlari nomiga bog' ham qo'shib ishlatilgan: Qorabog', Zarabog', Novbog' va h.k. Bu qishloqlarda uzumning voqa iqlimiga mos turlari etishtirilgan. Xusayni, oq kishmishi, qora kishmishi, naxol, qora baxtiyori, allaki, toypi, sulmoni, avak, shuvurg'oni, kampir uzum, beshqadoq, sopidak, qizil surxon, gov surxon, oq gov surxon, chilgi, ot bag'ri surxak, mildir uzum, dil kaptar, eshvoy, sabzak, qanyorug', tuyatish, oboki, kelinbarmoq va hokazo. Voqa bekliklarida uzumning yigirmadan ortiq navlari etishtirilgan.[9] Uzumchilik bilan shug'ullangan bog'bonlar uzumlarini asosan yaqin-atrofdagi bozorlarda sotishgan, ammo ba'zi tadbirkorlar uni o'z qishloqlaridan ancha uzoqqa olib borib yarim ko'chmanchi aholiga sotishgan yoki don, jun, qo'y, quritilgan pishloqqa almashishgan. Ammo uzumni asosan quritilgan holda (mayiz) sotishgan. Hovuz, Vaxshuvor va Sina qishloqlari dehqonlari mayizlarni Qorliq, Denov va Yurchidan tashqari, Boysunga, hatto Ko'lobga, gazarakliklar esa Qorabog', Hisor, Qorateginga olib borib sotishgan.

Rossiya bozorlarida ham mayiz o'z xaridorlariga ega bo'lgan. Mayizdan kiyim-kechaklar va chorva mollari qatori kelin qalini sifatida ham foydalanilgan. Buxoro amirligi, xususan, Surxon vohasining Bobotog' ekinlarida archa va pistazor o'rmonlar bir necha kilometr cho'zilgan. Pista tog' xalqining asosiy daromad manbalaridan biri sanalgan, pista hosili yaxshi bo'lgan yillari 4–5 pudgacha pista terish mumkin edi. Savdogarlar pistaning har funtini 7 tiyindan sotib olib, chet davlatlarga, xususan, Rossiya bozorlariga olib borib katta foyda ko'rishgan. Odessada 1 funt pista 60 tiyin – 1 rublgacha sotilgan.[10] Umuman, Buxoro amirligi qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i sanalgan bog'dorchilik mahsulotlari eksportda alohida o'ringa tutgan. N.Xanikov bu haqda yozadi: «Abrikos quritilib, o'rik nomi bilan Rossiyaga jo'natiladi. 1-nav o'rikning bozor bahosi boshida 8 tanga, keyin har botmoni 4 tangadan sotiladi. Rossiyaga o'rik boshida har botmoni 15 tangadan, keyin 1 tillagacha sotiladi» [11]

Xullas, kichik tog' irmoqlari, soy, koriz suvlari yordamida dehqonchilik qilinadigan erlarda don-sabzavot mahsulotlari etishtirilgan, bog'dorchilik sohasida katta tajriba to'plangan. Tog' voqa obikor erlaridan foydalanishning umumiy xususiyatlari quyidagilar: chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarda erning asosiy qismi em-xashak ekinlari (beda va makkajo'xori), bog'dorchilik va uzumchilik, bog' va tokzorlar bilan band. Tog' vohalari sharoitida em-xashak ekinlaridan yuqori hosil olinadi. Sabzavot, poliz ekinlari, kartoshka sug'oriladigan erlarda juda kam ekiladi. Chunki tog' voqa obikor erlarida sabzavot, poliz ekinlari, kartoshka mahsulotlari etishtirish ahamiyatli tarmoq hisoblanmaydi. Sabzavot va poliz ekinlari maydonlari butun obikor erlarning 2 – 5 foizini tashkil etadi, xolos.

Yem-xashak ekinlari obikor erlarning asosiy qismini egallaydi. Makkajo'xori, beda tog' xo'jaliklari chorvachiligi ozuqa bazasini yaratishda katta o'rin tutadi. Yem-xashak ekinlari tarkibida ozuqabop lavlagi va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari juda kam salmoqqa ega. Tog' chorvachiligining mustahkam em-xashak bazasini yaratish bunday ekinlar hosildorligini oshirish va ekin maydonlarini kengaytirish bilan bog'liq. Suv manbalarining juda kamligi, sug'orish uchun yaroqli erlar maydonining kichikligi, suv resurslarining katta maydonlarda tarqalib yotgani tog' voqa

obikor dehqonchiligidining asosiy kamchiligidir. Tog' sharoitida har bir qarich erni o'zlashtirish katta mehnat talab qiladi. Yonbag'ir erlarni pillapoyalash), tekislash, toshlardan tozalash, ularni sel va tosh ko'chkilarining emuruvchi ta'siridan saqlash choralari ko'rish zarur. Tog' vohalarida ekinlar agrotexnikasi asosan an'anaviy usullarda amalga oshiriladi, masalan, tog' soylari, jilg'alari, buloqlari suvlaridan to'laroq foydalanish uchun sug'oriladigan ekin maydonlari ular boshlanadigan joylarga yaqin erlarga joylashtiriladi. Suv bilan yaxshi ta'minlangan bunday tomorqalarga sabzavot, poliz ekinlari ekiladi. Bog' va uzumzorlar barpo etiladi.

Tog' soylarining sug'orish tarmoqlariga ega uzoqroq uchastkalaridan ham keng miqyosda foydalanishgan. Bunday erlarga soy suvlari faqat bahorda va yozning birinchi o'n kunligida suv toshqinlari davrida etib keladi. Asosan makkajo'xori, beda, tezpishar don ekinlari etishtiriladi. Ana shu tariqa mahalliy tog' soylari suv oqimi xususiyatlaridan foydalaniladi. Sug'orma dehqonchilikning ikkinchi turi asosan qor va yomg'ir suvlaridan to'yinadigan katta daryo bo'ylaridadir, undan murakkab irrigatsiya shaxobchalari orqali dalalarga suv chiqarilgan. Bu butun sug'oriladigan erlarning 97,5 foizini tashkil etib, suvli, obi va tiramoi deb ataladi. [12] Surxon vohasining daryo suvlari bilan dehqonchilik qilinadigan hududlariga Sherobod havzasining o'rta, quyi qismi, Denov va Sariosiyoning janubi-sharqiy qismlari, Surxondaryo bo'ylari kiradi. Obikor erlarda donli ekinlardan bug'doy, arpa, sholi, jo'xori, makka, dukkakli ekinlardan mosh, loviya, no'xat, moyli ekinlardan kunjut, zig'ir etishtirilgan. Sabzavot ekinlaridan piyoz, sabzi, sholg'om, oshqovoq (kadi), poliz ekinlaridan qovun, tarvuz, bodring, texnik ekinlardan tamaki, pahta etishtirilgan. [13] Dehqonlar katta paykallarni, ochiq erlarini «dala» deb yuritganlar va u erlarda bug'doy, sholi, moyli ekinlar, paxta va poliz ekinlari ekanlar.[14]

To'rt tomoni paxsa devor bilan o'ralib, bitta darvoza yoki eshik qo'yilgan, tomorqaga o'rik, olma, gilos, shaftoli va boshqa mevali daraxtlar ekilgan erlar chorbog' deb atalgan. Ko'pchilik qishloqlarda uzum ekilgan, bu tokzorlarni «bog'» deb yuritganlar. Qishloq ichidagi sabzavot, bedazor erlar hayot deb nomlangan.[15] Hayot yoki hovli erlari alohida bir shaxsga tegishli mulkdir. Shu sababli bu erga alohida e'tibor qaratilgan. [16] Sug'orma dehqonchilik erlarida jamoa mulkiga paykal tizimi ham keng qo'llangan. Jamoa erlaridan balog'at yoshiga etgan, oilali har bir fuqaro o'z ulushini, paykalini olish huquqiga ega edi. Qarshi cho'llarida asosan bug'doy va arpa, Sherobod vohasida paxta, kunjut, tariq ekilgan. Surxon vohasida dasht erlari asosan uchta yoz chorakligiga bo'lingan. Kattaroq maydonga bug'doy, arpa, tariq, kunjut, mosh, zig'ir ekishgan, bu ekinlar oz suv talab qilgan, 2-3 marta sug'orish bilan chegaralangan. May, iyun oylarida yig'ib-terib olingan. Yig'ishtirib olganlaridan so'ng jo'xori, makka, kechki qovun, tarvuz va boshqa ekinlar ekanlar. Voha hududlarining hamma erida paykal birdek bo'lmagan. Shaharga, daryo va ariq suvlariga yaqin qulay erlarga dam berish hollari kam uchragan.

Xulosa qilib aytganda Surxon vohasining so'nggi o'rta asrlar tarixiy geografiyasiga oid manbalarni o'rganish, mintaqaning lokal tarixiy jarayonlarini umumiy Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi kontekstida tushunishga yordam beradi. Manbalardagi ma'lumotlar voha tabiatining o'zgarishi, aholining joylashuv tartibi va iqtisodiy-siyosiy markazlarning ko'chishi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ilmiy asoslab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. С.Турсунов, Т.Турдиев “Денов” Тошкент “Фан” нашриёти 2009-йил 142-б.
2. Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-дари // Сборник геогр. топогр. и статис. материал. по Азии. Вип. 57. – СПб., 1894. – С. 268.
3. Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата (Восточная Бухара и Западный Памир в конце XIX века). – М.: Восточная литература, 1958. – С. 7.
4. Туркестанские ведомости. 1916. №95; Кап. Лилиентал Гиссарской и Кабадианские бекства // Сборник геогр. топограф. и статис. материалов по Азии. Вип. 57. – СПб., 1894. – С. 315.
5. Кармышева Б.Х. О торговле в Восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. В связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – Москва.: Наука, 1979. – С.117, 119.
6. Полк. Галкин. Краткий военно-статистический очерк в Бухарском ханстве и в южной части Самаркандской области // Сб.геог.топогр. и статист. Мат.по Азии.Вип. 57.- СПб.,1894. -С.19.
7. Маев Н. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. Вип. В. – СПб., 1879. – С.186 – 187.

8. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. Т.1. – Ташкент: Фан, 1966. – С.222.
9. Кармишева Б.Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией. – М.: Наука, 1979. – С.119.
10. Туркестанские ведомости. 1910. №230; Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар. – Тошкент, 2008. – Б.101.
11. Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.128.
12. Рассудова Р.Я. О видах поливных и неполивных земель в Средней Азии // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С.130.
13. Турсунов С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – Б.87.
14. Басов Д. Пайкали Шерабадской долины // За реконструкцию сельского хозяйства. – Самарканд, 1929. №2. – С.112–116.
15. Кубаков К. XIX аср охири – XX аср бошларида Юқори Қашқадарё қишлоқ аҳолисининг этник состави. Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент, 1973. – Б.36.
16. Полозов В.А. Узбекское общинное землепользование в Шерабадской долине и Каршинской степи УзССР // Народное Хозяйство Средней Азии. №7. 1925. – С.70.

UO'K 351.853.1:72.025

TARIXIY MEROSNI ASRAB-AVAYLASH: QAROVSIQZ QOLGAN DABUSQAL'A

M.K.Ravshanova, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Mazkur maqolada Samarqand viloyati Paxtachi tumanida joylashgan qadimiy yodgorlik — *Dabusqal'a* tarixi va uning bugungi holati yoritiladi. Qal'aning hududiy joylashuvi, tarixiy ahamiyati hamda mahalliy aholining xotirasida tutgan o'rni haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, yodgorlikning qarovsiz qolishi, tabiiy va inson omillari ta'sirida yemirilishi natijasida yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi. Maqolada madaniy merosni asrab-avaylash zarurati, yodgorlikni ilmiy jihatdan o'rganish va saqlash bo'yicha takliflar ilgari suriladi. Ushbu tadqiqot natijalari *Dabusqal'*ani nafaqat mahalliy, balki milliy tarixiy meros sifatida qadrlash va uni kelajak avlodlarga yetkazish masalalariga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zi: *Dabusqal'a, Turon, Abulfaraj Qudama va Ibn Xurdodbeh, Buyuk Ipak yo'li, Eftalitlar, Amir Haydar, Imom Bahra Ota, Qarnob Ota, Qal'ai Ziyovuddin, Iskandar Maqduniy, temir gurzi, to'qmoq.*

Аннотация. В данной статье рассматривается история древнего памятника - *Дабускал* в *Пахтачинском* районе Самаркандской области и его современное состояние. Обсуждаются территориальное расположение крепости, ее историческое значение и место, которое она занимает в памяти населения. Нет, проблемы, возникающие на пути, под влиянием природного и человеческого анализа. В статье даются предложения по сохранению культурного наследия, научному изучению и консервации памятника. Исследование сосредоточено на вопросах материальной помощи, а также признания *Дабускал* как национального исторического наследия и передачи его будущим поколениям.

Ключевые слова: *Дабускала, Туран, Абулфараж Кудам и Ибн Хурдадбе, Великий шелковый путь, эфталиты, Амир Хайдар, Имам Бахра Ота, Карнаб Ота, Калай Зиёвуддин, Искандар Макдуни, железный молот, колотушка.*

Abstract. This article covers the history and current status of the ancient monument - *Dabusqala* in the *Pakhtachi* district of *Samarkand* region. The territorial location of the fortress, its historical significance and its place in the memory of the population are discussed. No, the problems arising from the problems on the way, under the influence of natural and human analysis. The article makes proposals for the preservation of cultural heritage, scientific study and preservation of the monument. The research focuses on the issues of appreciating *Dabusqala* as a national historical heritage and passing it on to future generations.

Key words: *Dabusqala, Turan, Abulfaraj Qudama and Ibn Khurdadbeh, Great Silk Road, Hephthalites, Amir Haydar, Imam Bahra Ota, Qarnab Ota, Qal'ai Ziyovuddin, Iskandar Makduni, iron hammer, mallet.*

Kirish. Har bir xalqning o'z tarixiy xotirasi va madaniy merosi mavjud bo'lib, ular milliy o'zlikni anglashda muhim o'rin tutadi. O'zbekiston hududida qadimdan ko'plab shaharlar, qal'alar va arxeologik yodgorliklar vujudga kelgan. Afsuski, ularning bir qismi bugungi kunda qarovsiz qolib, yemirilish xavfi ostida turibdi. Samarqand viloyati Paxtachi tumanida joylashgan qadimiy Dabusqal'a shunday yodgorliklardan biridir. Ushbu qal'a o'z vaqtida harbiy-strategik hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyat kasb etgan bo'lsa-da, hozirgi kunda yetarlicha o'rganilmagan va saqlanmagan holda qolmoqda. Dabusqal'a buyuk Turon zaminida o'ziga xos o'rin egallagan bo'lib Paxtachi tumanidagi Zarafshon daryosining sohilida joylashgan. Bu qal'aning tarixi uch ming yilga borib taqaladi [1].

Dabusqal'a eramizdan oldingi 329-323-yillar orasida bunyod etilganligi to'g'risida buyuk arab tarixchisi va geografi Abulfaraj Qudama va Ibn Xurdodbehning ma'lumotlarida uchraydi. Uch ming yillik tarixga ega bo'lgan, Buyuk Ipak yo'lida joylashgan shahar obodonlashtirilib, Zarafshon bo'yidagi so'lim bir maskanga aylangan. Natijada eftalitlar davrida, ya'ni V-VI asrlarda Dabus mamlakatning poytaxti bo'lgan va bu qal'ada turgan oliy hukmdorni dabusshoh deb atashgan. Tarixga aylangan bir necha asrlar davomida mustahkam qal'a hisoblangan Dabus dahshatli urushlarga qalqon bo'lib xizmat qilgan. XVIII asrning oxirlari va XIX asrning boshlarida ham qal'a qo'rg'on ko'rinishida saqlangan. Buxoro hukmdori Amir Haydar 1817 yilda Dabusqal'a viloyatida bo'lgan. Amirning tashabbusi va rahnamoligida bu yerda yagona yodgorlik – Imom Bahra ota obidasi ta'mirlangan. Keng cho'l bag'ridagi Qarnob ota qishlog'ida ulkan alloma, tabarruk zot, cho'l buzurgi Ibrohim shayx – Qarnob ota dafn etilgan joyda dahma tiklanib, marmartosh o'rnatiladi. XIX asrning birinchi choragi oxirlarida voha Ziyovuddin nomi bilan atala boshlagan. Dastlab goh Qal'ai Dabus, goh Qal'ai Ziyovuddin shaklida, sal keyin birgalikda Ziyovuddin-Dabus holatida qo'llangan. O'tgan XIX asrning 30– yillari oxirlaridan esa rasmiy hujjatlarda voha Ziyovuddin nomi bilan yuritilgan. Dabusqal'aning vayronalari yonida Ziyovuddin begining qarorgohi bo'lgan. Bek arkda turib ish yuritgan, fuqarolarni qabul qilgan. Chunki Ziyovuddin viloyati Buxoro amirligiga qarashli eng katta viloyatlardan biri hisoblangan [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dabusqal'a tarixiy obidasi haqidagi ma'lumotlar tarixchilar I.Geyer tomonidan keng o'rganilgan. Ayniqsa, buyuk arab tarixchisi va geografi Abulfaraj Qudama va Ibn Xurdodbehning ma'lumotlarida Dabusqal'aning siyosiy va madaniy ahamiyati haqidagi ma'lumotlar keng yoritilgan. Biroq bu tadqiqotlarda obidaning to'liq tarixiy shakllanishi va turli davrdagi tarixiy vazifalari haqidagi batafsil ma'lumotlar mavjud emas [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada obektivlik, tarixiylik, xolislik, izchillik, qiyosiy tahlil etish metodlaridan foydalanib, mavzu ochib berilgan va tegishli xulosalar keltiriladi. Maqola mavzusiga doir adabiyotlarni chuqur tahlil etgan holda obida to'g'risidagi dastlabki tarixiy ma'lumotlar Abulfaraj Qudama va Ibn Xurdodbeh ma'lumotlari keltiriladi. Bir qator tarixchi olimlar tarixiy manbalarga tayangan holda obidaning tarixini o'rganishga oid ilmiy ishlar olib borgan, Abul-Fidon singari o'rta asr allomalari Dabusiya bilan bog'liq ma'lumotlarni o'z asarlarida keltirib o'tadilar.

Asosiy qism: Samarqand va Buxoro oralig'idagi bu qadimiy qal'a haqida o'tmishdagi tarixnavis olimlar qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirganlar. Jumladan, X asrda yashab ijod qilgan geograf olim Abdulfaraj Basriyning yozishicha, Dabusiya shahriga Iskandar Maqduniy asos solgan emish. Tarixchi Narshaxiy esa uning yoshi hatto Buxorodan ham qadimiyroq ekanini ta'kidlaydi. "Dabus" so'zi arab tilidan tarjima qilinganda temir gurzi, to'qmoq, degan ma'nolarni bildiradi. Qal'a o'z davrida temirday mustahkam qilib qurilgani bois, ana shunday atalgan bo'lishi mumkin. To'qqizinchi asrda yashagan arab tarixchisi Al-Ya'qubiy ham bu qal'ani "dushman tig'i o'tmaydigan, mustahkam va mashhur shahar" deya ta'kidlagan edi. Yana bir mashhur tarixchi Abu Ja'far at-Tabariy Dabusiya haqida to'xtalib, bu yerni 10 ming nafar sarboz qo'riqlaganini yozadi. Shuningdek, Al-Muqaddasiy, Yoqut Hamaviy, Ibn Havqal, Ibn Xurdobeh, As-Sam'oniyy, Abu Rayhon Beruniy, Abul-Fidon singari o'rta asr allomalari Dabusiya bilan bog'liq ma'lumotlarni o'z asarlarida keltirib o'tadilar [4].

Rivoyatlarga ko'ra, Dabusqal'a devorlarida payg'ambarimizning amakivachchalari, Hazrati Ali (r.a.)ning barmoq izlari saqlanib qolgan ekan. Dabusiya tug'ilgan allomalar ichida eng

mashhuri faqih, qozi Abu Zayd Ubaydullo ibn Umar ad-Dabusiyydir. Ul zot Buxoroning yetti mashhur qozisidan biri, hanafiy mazhabining yirik vakili va peshvosi bo'lganlar. Abu Zayd ad-Dabusiyy 978 yili Dabusiyyada tavallud topgan va shu yerda ulg'ayib mashhur allomalardan ta'lim olib, fiqh ilmining bilimdoni bo'lib yetishgan. Tarixiy manbalarda Dabusiyyada juda katta bozorlar, masjid va madrasalar faoliyat ko'rsatgani, oltin, kumush va mis tangalar zarb etiladigan zarbxonalar bo'lgani o'z aksini topgan. Bir zamonlar Dabusiyyada to'qitilgan "vadoriy" deb nomlangan matolarning G'arbu sharqda bozori chaqqon bo'lgan. Shuningdek, Dabusiyyada jundan to'qilgan matolar va teridan yasalgan mahsulotlar ham ko'p miqdorda ishlab chiqarilgan va savdogarlar tomonidan dunyoning turli burchaklariga olib ketilgan. Bularning bari Dabusiyy o'z davrida ham siyosiy, ham iqtisodiy, ham harbiy jihatdan katta mavqega ega bo'lganidan dalolat beradi [5].

Dabusiya asrlar davomida barqaror, mustahkam qal'a sifatida mavjud bo'lgan. Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar singari sulolalar davrida ham Dabusiya o'z strategik ahamiyatini yo'qotmay kelgan. Tarixiy manbalarni varaqlar ekanmiz, bir paytlar bu ko'hna kent ne-ne fotihu jahongirlarni ko'rganiga amin bo'lamiz. Sohibqiron Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur singari buyuk ajdodlarimiz bu maskanga qadam ranjida qilishgan. Ehtimolki Samarqandda umrining eng navqiron damlarini kechirgan Hazrat Navoiy ham bir muddat Dabusiyyada to'xtab o'tgan, balki mana shu kengliklarda turib, o'zining malohat va nazokatga boy baytlarini bitgandir [11].

YUNESKO tarixiy yodgorliklari ro'yxatiga kirgan bo'lsa-da, Dabusiya qal'asini o'rganish sovet davrida nomigagina olib borildi. Keng jamoatchilik murojaatidan keyin 1985 yilda qal'ani o'rganish uchun Toshkent tarixiy madaniy yodgorliklarni ta'mirlash ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan qiymati 66,7 ming so'mlik loyiha-smeta hujjatlari tayyorlandi. 1989 yilda esa shu asosda O'zbekiston madaniyat vazirligining madaniy yodgorliklarni ta'mirlash ilmiy-ishlab chiqarish bosh boshqarmasi 25 ming so'm mablag' ajratdi. Nazorat sustligi uchun ham bu mablag'ning 15 ming so'mi o'zlashtirildi, xolos. Achinarlisi shundaki, mablag' ko'zlangan maqsadlar yo'lida foydalanilmagani yetmaganidek, qal'a tarixini o'rganish va qazish ishlarini olib borish aro yo'lda qolib ketdi. 1998-1999 yillarga kelib Dabusiya tarixini o'rganishni O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya ilmiy-tadqiqot instituti yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi Amriddin Berdimurodov o'z zimmasiga oldi. Olim qiyin sharoitda katta qazishma ishlarini olib bordi. Jamoatchilik, qishloq aholisi, o'quvchilar olimga qazish ishlarini olib borishda baholi qudrat ko'mak berishdi. Shahar xarobalari o'rnidan ko'pgina tarixiy buyumlar topildi. A.Berdimurodovning o'zi uchun ish og'irlik qildi va bir muddat amaliy yordam so'rab turli tashkilotlarga murojaat qildi. Oxiri

olim maqsadiga yetdi: Yaponiyalik olimlarni Dabusiya qal'asi tarixi bilan qiziqtirib qo'ydi. Nihoyat, 2007 yilning 1 iyunida O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va Yaponiyaning Kioto shahridagi Ipak yo'lini o'rganish xalqaro ilmiy markazi olimlari ishtirokidagi ilmiy ekspeditsiya Dabusiya qal'asida qazish ishlarini boshlab yubordilar. Ekspeditsiyaga Yaponiya tomonidan professor Uno Takao va O'zbekiston tomonidan muzeysunos olim A.Berdimurodov rahbarlik qilishdi. Qazishmalar Shahristonning sharqiy burchagi va Rabotning o'rtasidan boshlandi. Qazishmalar chog'ida sifatli sopol quvurlar, eramizning VII-XI asrlariga taalluqli uy-joylar qoldiqlari, tandirlar, o'choqlar, mis va bronza tangalar chiqdi. Sopoldan sifatli qilib yasalgan quvurlarning topilishi, ayniqsa, ahamiyatli bo'ldi. Bu esa shaharga ichimlik suvi maxsus quvurlar orqali kiritilganidan dalolatdir. Olimlar bu yerdan 2300 yillik arxeologik topilmalarni, shuningdek, Qoraxoniylar davridan so'ng IX asrga taalluqli buyumlar bo'lgan qatlamni ham aniqlashdi. Bu safar mis tangalar, quvur, qozon-o'choqlar, ko'zalardan tashqari, turli bezaklar berilgan maxsus tamg'alar bosilgan g'ishtlar chiqdi. G'ishtlardagi 9-10 xil tamg'alar esa har bir sulolaning o'z tamg'asi bo'lganini ko'rsatadi. Topilgan sopol idishlar esa jarangdor, gullari nafis chizilgan. 2009-yil sentyabr boshida yapon professori Uno Takao boshliq arxeologlar yana Dabusiya qal'asidagi ishlarni davom ettirdilar. Ular orasida Nara universitetidan arxeolog Yamaguchi Xiroshi, Kioto universitetidan Fukuxara Kaysuki, Murokomi Tomomi, bor edi. Bu safar ko'hna qal'aning zodagonlar istiqomat qilgan Ark qismi tanlab olindi. 10x10 metr joy qazilganda hammom, o'choq, 3 xil hajmdagi pishiq g'ishtlar, moychiroq, qadah, mis tangalar va lagan, shisha idishlar siniqlari, pilla qoldig'i chiqdi. 2008 yilning mart oyida Shahar qal'a nomi bilan ataluvchi mahallada yashovchi tajribali dehqon Yaxshiboy Eshmurodov qishloqdoshlarini Dabusiya qabriston atrofini tozalash, yo'llarini tekislash ishlariga chorladi. 1500 metr masofadagi yo'lga shag'altosh to'kildi. Muhiddin Norberdiev, Ravshan Po'latov, To'xtamurod Yorqulov, Zoyir Yoqubov, fermer Eshniyoz Haydarov, Olim Bahromov singari turli kasb egalarining saxovatpeshaligi natijasida yo'llar tartibga keltirilib, suv o'tkazish uchun quvurlar yotqizildi. Imom Bahri ota maqbarasi yonida muzey tashkil etilib, ziyoratga keluvchilar uchun shart-sharoitlar yaratildi. Shu o'rinda Dabusiyaning chuqur o'rganishga harakat qilgan, olimlarni qazish ishlariga jalb eta olgan "Oltin meros" Xalqaro xayriya jamg'armasi Paxtachi tumani rahbari Yaxshiboy Husanov, yapon va o'zbek olimlariga xonadonidan joy bergan Boboniyoz bobo Qilichev, aka-uka Toshtemir va Kamol Karimovlarning nomlarini alohida tilga olib o'tmoq joizdir.

Bugungi kunda Dabusqal'a shahrining qoldiqlari qisman yo'qolgani rost. Bu esa tabiiy jarayon. Yillar silsilasi qal'aning tashqi ko'rinishini yemirmoqda. Ostida esa hali topilmagan buyumlar,

jismlar, ajoyibotlar mo'l. Asrlar osha Zarafshon daryosiga tutashib, hozirgacha yetib kelgan qal'a devorlari hali mustahkam. Uni na urushlar, na daryo suvi, na sho'rxok yengib o'tolmagan. Pishiq qurilgani uchun nurashi juda sekin kechgan. Yodgorlikda olib borilgan keng ko'lamli qazishmalar natijasida ushbu shaharchaga bundan 2600 yillar ilgari asos solinganligi isbotlandi. Ushbu isbot shaharni Zarafshon vohasida Samarqanddan keyingi ikkinchi qadimiy shahar ekanligini ko'rsatdi [12].

Xulosa: Xulosa qilib shuni aytamizki, Bugungi kunda tumanimizda joylashgan qadimiy Dobusiya yodgorligi yaxshi saqlanib kelinmoqda. Bu yerda yaqin atrofda yashovchi aholi yiliga kamida ikki marta, Qurbon va Ramazon hayitlarida bu yerga kelib, namoz o'qishib sayillar o'tkazishib, ziyorat qilishga odatlanganlar. Bu shaharning bag'rida xalqimizning qariyb uch ming yillik tarixi, madaniyati va ma'naviyati uxlab yotibdi. Agar arxeologik qazishmalar davom ettirilsa, bu yerlar bizga yana uzoq va qadimiy o'tmishimizning yangi sir-sinoatlaridan xabar beradi. Biz esa ajdodlarimiz xoki saqlanib kelinayotgan tarixiy obidalarni, muqaddas joylarni kelgusi avlodlar uchun ko'z qorachig'idek avaylashimiz lozim.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston tarixi. 2 t. – Toshkent: 1971-yil. 94-bet.
2. "O'z Milliy Ensiklopediyasi" 1-jild. Toshkent: 2000-yil.
3. I.Geyer. Turkestan. – 1909. – str. 207-208.
4. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". 7-jildi 24-25 sahifalari.
5. "Dabusiya" O'ZME. 1-jild. Toshkent: 2000-yil.
6. Ya.G'. G'ulomov. Qadimgi sug'orish inshootlari tarixi. – Toshkent: Fan, 1957-yil.
7. S.P. Tolstov. Drevniy Khorezm. – Moskva: 1948-yil.
8. O'zbekiston Fanlar akademiyasi. O'zbekiston arxeologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1983-yil.
9. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent: Fan, 1990-yil.
10. UNESCO. Madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya. – Parij: 1972-yil.
11. Ziyonet. Dabusiqa'l'a va qadimgi shaharlar haqida maqolalar. – www.ziyonet.uz
12. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish dasturlari. – Toshkent, 2019-yil.
13. O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi. – Toshkent: Fan, 2001-yil.
14. O'zbekiston davlat tarix muzeyi. Qadimgi yodgorliklar katalogi. – Toshkent, 2005-yil.

UO'K 908

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA UMUMTA'LIM MAKTABLARIDAGI ISLOHOTLAR

S.Rizvonova, talaba, Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqola Yangi O'zbekiston sharoitida umumta'lim maktablarida amalga oshirilayotgan islohotlarning dolzarb masalalarini o'rganadi. Tadqiqot jarayonida ta'lim tizimidagi fundamental o'zgarishlar, axali pedagogik usullar, raqamli texnologiyalarning integratsiyasi hamda o'quvchilarning ijodiy va kritik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ta'lim islohotlari, umumta'lim maktablari, raqamli transformatsiya, o'qituvchi tayyorgarigi, ta'lim sifati, kritik fikrlash, ijodiy qobiliyatlar, pedagogik innovatsiyalar, o'quv jarayoni, maktab boshqaruvi

Аннотация. Данная статья исследует актуальные вопросы реформ в общеобразовательных школах Нового Узбекистана. В ходе работы рассмотрены фундаментальные изменения в системе образования, новые педагогические методы, интеграция цифровых технологий и способы развития творческого и критического мышления учащихся.

Ключевые слова: Образовательные реформы, общеобразовательные школы, цифровая трансформация, подготовка учителей, качество образования, критическое мышление, творческие способности, педагогические инновации, учебный процесс, управление школой.

Abstract. This article examines pressing issues of educational reforms in general education schools in the context of New Uzbekistan. The research covers fundamental changes in the education system, innovative pedagogical methods, integration of digital technologies, and approaches to developing students' creative and critical thinking skills.

Keywords: *Educational reforms, general education schools, digital transformation, teacher training, educational quality, critical thinking, creative abilities, pedagogical innovations, learning process, school management*

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligiga erishganidan keyin davlatimiz ta'lim va tarbiya sohasiga yanada katta ehtiyot bilan munosabat qila boshladi. Ta'lim tizimi hozirgi davrda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotining asosiy stulini tashkil etadi. Yangi O'zbekiston sharoitida ta'lim islohotlari nafaqat ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, balki o'quvchilarning jismoniy, ruhiy va axloqiy rivojlanishiga kompleks yondashuv bo'lmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'zining ko'plab nutqlarida ta'kidlaganidek, "Ta'lim – bu avvalo insan sarmoyasiga investitsiya, o'z millattan talaba va kelajak uchun poydevor". Bu fikr O'zbek ta'lim siyosatining asosini tashkil etmoqda.

Umumta'lim maktablarida amalga oshirilayotgan islohotlar haligi vaqtda faqat nazariy masala emas, balki amaliy xarakter kasb etmoqda. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim sifati davlatning iqtisodiy nufuziga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun O'zbekiston taraqqiyotining asosiy vositasi sifatida ta'lim tizimini yanada ishonchli va samarali qilish juda muhimdir.

Yangi O'zbekiston ta'lim siyosati bir nechta asosiy prinsip asosida qurilgan. Birinchidan, davlat ta'lim dasturining sifat va samaradorligini oshirish. Ikkinchidan, o'quvchilar uchun o'z fikrini ifodalash va mustaqil qaror qabul qilish erkinligini ta'minlash. Uchinchidan, o'qituvchilar kadrlarini yuqori kasb darajasida tayyorlash va ularga doimiy rivojlanish imkonini berish. To'rtinchidan, maktablarda demokratik va o'zaro hurmatga asoslangan muhit yaratish.

Eski ta'lim modelida o'qituvchi asosiy manba bo'lib, o'quvchi uni o'z qadam bilan kuzatuvchi roll o'ynardi. Bugungi kunning yangi dasturida esa vaziyat o'zgarib ketdi. Endi o'quvchi o'quv jarayonning markaziy sub'ektiga aylanib, o'z bilim va ko'nikmalarini shu o'z qilish maqsadiga erishmoqda. O'qituvchi bo'lsa uning ushbu yo'lda raxbari va sheriki sifatida harakat qila boshladi.

2021-2025 yillar oraligida ta'lim tarmoqida katta islohotlar dasturi qabul qilinib ijro etilmoqda. Ushbu dastur maktab dasturining tarkibini qayta tuzish, ta'lim sifatini nazorat qilish choralarini kuchaytrish, o'qituvchilar tayyorgarligi tizimini modernizatsiya qilish hamda ta'lim muassasalarini amaliy materyal va texnika bilan ta'minlashni o'z ichiga oladi. Hozirgacha bu dastur doirasida:

- ❖ O'qituvchilar uchun 10 mingdan ortiq ilmiy va metodik qo'llanma tayyorlandi
- 1. Raqamli ta'lim platformalari ishga tushurildi va samaralilik tekshirildi
- 2. Ta'lim standarti xalqaro qoidalar asosida tuzib, qo'llanildi boshlandi

Texnologiyalar dunyo ishlab chiqarish tizimini asosiy asosdan o'zgartirib yubordi. Shu sababli ta'lim tizimi xam ushbu yangi reallikka muvofiq bo'lishi kerak. Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga to'g'ri kiritish O'zbekiston ummta'lim maktablariga juda zichlikon masala.

Barcha o'quvchi va o'qituvchilar modemga kirish imkoniyatiga ega bo'lishi, zarur texnika - kompyuter, smartfon va boshqalardan foydalanishi ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismidir. Hozirgi vaqtda O'zbekistonning ko'p maktablarida foydalanadigan asosiy raqamli vositalar:

- Miliy ta'lim portal va UZTEST kabi o'quv-axborot tizimlari.
- Masofa ta'limi uchun maxsus platformalar.
- Interaktiv doskalar va multimedia qo'llanmalar.
- Suniy intellekt texnologiyasidan foydalanilgan o'quv yordamchilari.

Lekin o'zgarish mumkin bo'lgan asosiy narsa bu o'qituvchi va o'quvchilarning mindset'i. Texnologiya vosita hisoblanadi, maqsad emas. Agar o'qituvchi bu vositalarda o'z ishi qilishni o'rganmasa, hech qanday gadget ta'lim sifatini oshira olmaydi.

Ta'lim tizimning eng muhim transformatsiyasi shu borasida yotadiki, o'quvchining tarkibiy roli keskin o'zgarib ketdi. Eski tizimda o'quvchi – bu ma'lumot qabul qiluvchi haraka. Bugungi zamonada esa – u bilim yaratuvchi, jumboqlarni yechuvchi va o'z muammolarini hal qiluvchi shahsiyatga aylanmoqda.

O'quvchilarning kritik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish yangi ta'lim dasturining asosiy vazifalaridan biri. Bu degan ma'nosi shundaki, faqat kitobda yozilgan matnni o'zlashtirish emas, balki

uni tahlil qilish, ma'nosini chuqurlashtirib tushunish, turli nuqtai nazarlardan baholash va yangi xulosalar chiqarish kerak.

Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun maktablar yangi metodologiyalarni tatbiqi boshladi. Projekt-asosida o'quv, muammoli ta'lim, hamkorlik o'quvi, seminar va murojaatlar – buning barchasi o'quvchilarning o'z fikrini rivojlantirishi uchundir. Qo'shimcha sinfda, rasm buyimi, sport bo'imi, musiqiy klublarda bo'lish – bu o'quvchining o'z qiziqish sohalarida o'zini amalga oshirish imkoniyatidir.

Ta'lim sifati o'qituvchining kasbiy darajasiga to'g'ri nisbat qiladi. Yana bir gap – ta'lim tizimining muvaffaqiyyati, davlatlarni dunyo kartasida ta'sirlashini o'qituvchilar zaif bo'lsa imkonsiz. Shu sababli O'zbekistonning ta'lim siyosati o'qituvchilar tayyorgarligi tizimiga katta e'tibor qaratmoqda.

Pedagogik universitetlar va kollejlarda ta'lim dasturi qayta ko'rib chiqilmoqda. O'qituvchilar bo'lgan va bolgan shaxslar uchun mazmunli treninglar o'tkazilmoqda. Xalqaro sertifikatlash, qayta tayyorlash – bular barchasi o'qituvchi kadrlarini yangi darajaga ko'tarishga qaratilgan.

Lekin faqat ta'lim emas, axloqiy-psixologik qo'llab-quvvatlash ham muhim. O'qituvchi qalbi sokin bo'lsa, o'z ishiga sevib o'z qilsa, unda o'quvchi xam ko'proq xus yakuniyadilar.

Maktab – "uch oyoqli stul"ga o'xshaydi: uning oyoqlari – o'qituvchi, o'quvchi va ota-ona. Agar bu uch kuch bir-biri bilan hamkorlik qilmasa, maktabning asosi sust bo'ladi. Shuning uchun ta'lim tizimidagi islohotlar ota-onalarning o'quv jarayoniga faol qatnashuv bo'lmasdan to'liq bo'lmaydi.

Yangi O'zbekiston sharoitida ota-onalar maktab boshqaruvining turli darajasida – komissiyalarda, shuralarida, ishtiroki ko'tarilmoqda. Bolalarning o'quv jarayonini ko'rib chiqishda, maktaba material yordami va xizmatni ta'minlashda ota-onalar akvii rolla o'ynashni boshladi. Bu nafaqat maktabning tanqviy vazifasini yengillashtirir, balki ota-onalar xam shu qaror-qati'atlarini boshqa oila azolari orasida tarqatadi, jamiyatda ta'limga bo'lgan e'tibor yanada ortib boradi.

Ota-onalarning qatnashuvining shakllari quyidagicha:

3. Maktab boshqaruvining komissiya va kengashlarida ishtirok;
4. O'quv jarayonining muhim qismlari haqida ma'lumot olish va o'z fikrlarni bildirish;
5. Bolalarning o'quv muvaffaqiyatini kuzatish va uyda qo'shimcha dars berish;
6. Maktabga moddiy yordami va turli tadbir tadbirlashlashda yordam berish.

Yangi O'zbekiston sharoitida umumta'lim maktablaridagi islohotlar – faqat o'quv muassasalarini modernizatsiya emas, balki kelajak avlodni dunyo miqyosida raqobatdosh, ijodiy va o'z-o'ziga ishonchli shaxslar sifatida tarbiyalashning strategik vositasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. "Ta'lim – kelajakning investitsiyasi". Prezidentning federal suhbat, 2021 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim va fan vazirligi. "Ummta'lim maktablarining asosiy vazifalari va sharoitlari" (2021).
3. UNESCO. "Global Education Monitoring Report 2021: Non-state Actors in Education". Parij: UNESCO Publishing.
4. Bloom, B. S. (2001). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. New York: David McKay Company.
5. Shoshmurodova, Z. A. (2020). Ta'lim islohotlari: Nazariy va amaliy masalalar. Toshkent: Fan nashriyoti.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi "Chet tillarini o'rganish va ta'lim milliy strategiyasi" (2019-2025).
7. Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. London: Routledge.

UDC 94(575.1)

THE BASIS OF THE ASHTARKHANID DYNASTY'S RISE TO POWER

H.N. Saydaliev, PhD student, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqola Ashtarxoniylar sulolasining Buxoroda hokimiyat tepasiga kelishini (1599) o'rganadi. Unda Shayboniylarning tanazzulga uchrashi, Asharxoniylar kelib chiqishi, genealogik da'volar va siyosiy qonuniylashtirish strategiyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar sulolasi, Buxoro xonligi, Shayboniylarning tanazzulga uchrashi, Markaziy Osiyo tarixi, genealogik qonuniylik.

Аннотация. В данной статье рассматривается восхождение Аштарского ханства к власти в Бухаре (1599). Анализируется упадок Шайбанидов, происхождение Аштарского ханства, генеалогические притязания и стратегии политической легитимации.

Ключевые слова: Аштарское ханство, Бухарское ханство, упадок Шайбанидов, история Центральной Азии, генеалогическая легитимность.

Abstract. This article investigates the Ashtarxanid dynasty's accession to power in Bukhara (1599). It analyzes the decline of the Shaybanids, Ashtarxanids origins, genealogical claims, and strategies of political legitimization.

Keywords: Ashtarxanid dynasty, Bukhara Khanate, Shaybanid decline, Central Asian history, genealogical legitimacy.

Introduction. By the late sixteenth century, the Shaybanid dynasty, which had ruled the Bukhara Khanate since the early 1500s, was facing serious challenges. Internal succession disputes weakened the authority of the khans, as rival branches of the family competed for power. This fragmentation eroded the central administration and allowed tribal leaders to assert greater autonomy.

Externally, the khanate was pressured by powerful neighbors. The Safavid Empire in Persia posed a constant threat along the western frontier, while the Kazakhs raided northern territories. Meanwhile, the growing influence of Russia after its conquest of Astrakhan in 1556 introduced a new geopolitical factor, disrupting trade routes and shifting the balance of power in the region.

It was in this context of dynastic decline, tribal fragmentation, and external pressure that the Ashtarxanids emerged as contenders for the throne, offering both genealogical legitimacy and the promise of renewed stability.

Literature Review. The Ashtarxoniy dynasty period holds a special place in the historiography of Uzbekistan. A number of Uzbek scholars have conducted important research on the political, economic, and cultural processes of this era. For instance, B.Akhmedov, in his book “History of Balkh”, studied in depth the political relations between Balkh and Bukhara.

Similarly, A.Sagdullayev highlighted the political and cultural developments of the Ashtarxoniy era in his general studies on the history of Uzbekistan. In addition, A.Ziyo addressed the Ashtarxoniy period in his academic articles on the historiography of the Bukhara Khanate. The works of these scholars serve as key references for studying the political fragmentation, economic transformations, and cultural development processes of the Ashtarxoniy dynasty.

The period of the Ashtarxoniy dynasty was studied not only by Uzbek scholars but also by Western researchers. Their works serve as important supplementary sources in the historiography of Uzbekistan. In the nineteenth century, Arminiy Vamberry traveled through Bukhara and Transoxiana, and in his book “Bukhara: Its History and People” he described the political and social life of the Ashtarxoniy era.

In the twentieth century, Richard N.Frye examined the history of Central Asia on a broad scale, and in works such as “The History of Bukhara” he analyzed the role and significance of the Ashtarxoniy dynasty. Likewise, Yuri Bregel, in his “An Historical Atlas of Central Asia”, provided a scholarly account of the political geography and historical processes of the Ashtarxoniy period.

Furthermore, A.F.Negri, who traveled to Bukhara as a Russian envoy, recorded his observations, which became an important source in Western historiography. Among contemporary researchers, Paul Bergne also addressed the Ashtarxoniy period in his studies on the history of Central Asia.

Methodology. The historical-analytical method is used to reconstruct the sequence of events surrounding the decline of the Shaybanids and the rise of the Ashtarxanids, with particular attention to succession crises and tribal fragmentation. Additionally, a socio-cultural analysis examines the role of tribal elites, religious scholars, and cultural patronage in consolidating authority, while a geopolitical analysis situates the dynasty within broader Eurasian dynamics, including relations with the Safavid Empire, Boburid Empire, and expanding Russia.

Results. The collapse of Shaybanid authority in Bukhara created a political vacuum that the Ashtarxanids were quick to exploit. Their leader, Jani Muhammad, emerged as the central figure in

this transition. Having migrated from Astrakhan after the Russian conquest, the family had already integrated into Central Asian elite circles, forging alliances with tribal leaders and religious authorities [1;36].

In 1599, Jani Muhammad was invited to assume leadership in Bukhara, marking the formal beginning of Ashtarxanid rule. His accession was not merely a matter of military strength but also of legitimacy. By presenting themselves as heirs to Chinggisid and Shaybanid traditions, the Ashtarxanids appealed to the political culture of Central Asia, where dynastic lineage was a crucial source of authority [2; 326-366].

Religious scholars played a decisive role in endorsing the new dynasty. Their support provided spiritual legitimacy, reinforcing the perception that the Ashtarxanids were divinely sanctioned rulers. This alliance between tribal elites, religious leaders, and the Astrakhan émigrés ensured a relatively smooth transfer of power.

The rise of the Ashtarxanids thus represented both continuity and change: continuity in the reliance on genealogical legitimacy and Islamic authority, and change in the shifting balance of power toward tribal and religious elites. This foundation would shape the character of the Bukhara Khanate throughout the seventeenth century [3;28].

Once in power, the Ashtarxanids faced the challenge of consolidating their authority in a fragmented political landscape. Their success depended not only on military strength but also on carefully crafted strategies of legitimacy.

- **Genealogical claims.** The dynasty emphasized descent from Chinggisid and Shaybanid lines, appealing to Central Asian traditions that valued dynastic lineage as a source of political authority. This claim helped them gain acceptance among tribal elites who respected genealogical continuity.

- **Religious endorsement.** The Ashtarxanids cultivated strong ties with the ulamas. By sponsoring religious institutions and supporting Islamic scholarship, they positioned themselves as protectors of the faith, which reinforced their legitimacy in the eyes of the population.

- **Patronage of culture.** Early rulers invested in the construction of madrasas, mosques, and caravanserais in Bukhara. These public works not only demonstrated their wealth and power but also symbolized their role as benefactors of society.

Through these strategies, the Ashtarxanids transformed their initial accession into a durable rule, embedding themselves within the political and cultural fabric of Central Asia.

The accession of the Ashtarxanids to the throne of Bukhara in 1599 had profound implications for the political, social, and economic structures of Central Asia. Their rise marked a shift from the relatively centralized Shaybanid administration to a more fragmented system in which tribal elites and religious authorities played increasingly dominant roles.

Politically, the dynasty struggled to maintain strong central authority. The khans relied heavily on alliances with tribal leaders, which granted significant autonomy to regional powers. This decentralization weakened the khanate's ability to project unified control, contributing to recurrent instability.

Religiously, the Ashtarxanids reinforced the influence of the ulamas. By patronizing Islamic institutions and scholars, they legitimized their rule but also ceded considerable authority to religious figures. This development entrenched the role of spiritual leadership in governance, shaping the political culture of Bukhara for generations.

Economically, the dynasty inherited a declining Silk Road trade network. The rise of maritime routes diminished Bukhara's role as a commercial hub. Nevertheless, the Ashtarxanids attempted to sustain regional commerce through caravanserai construction and taxation reforms, though these measures proved insufficient to reverse long-term decline.

Diplomatically, their accession altered the khanate's foreign relations. The dynasty maintained cautious ties with the Safavids and the Boburids, while increasingly confronting Russian expansion. These interactions underscored Bukhara's strategic position at the crossroads of Eurasian powers.

Discussion. The accession of the Ashtarxonid dynasty to power in Bukhara at the beginning of the seventeenth century was the result of a complex interplay of political, social, and external factors. The decline of the Shaybanid dynasty created a vacuum in leadership, marked by internal strife,

succession disputes, and weakening central authority. This instability provided fertile ground for the emergence of a new ruling house [4; 335-336].

One of the decisive foundations of the Ashtarxonids' rise was their genealogical legitimacy. Originating from the Astrakhan branch of the Chinggisid lineage, they were able to claim descent from Genghis Khan, which was a crucial prerequisite for political authority in Central Asia [5;29].

Equally important was the role of external intervention. The Ashtarxonids were initially supported by the powerful Manghit and Uzbek tribal confederations, who saw in them a means to consolidate fragmented political structures. Their accession was also facilitated by the weakening of Safavid influence in the region, which reduced external pressure and enabled local actors to elevate the Ashtarxonids as a unifying force.

Socio-economic conditions further reinforced their legitimacy. The Ashtarxonid rulers promised to restore order in trade routes, stabilize agrarian relations, and strengthen the authority of Islamic institutions. By aligning themselves with the ulama and Sufi orders, they gained ideological support that legitimized their rule in the eyes of the population.

Conclusion. The Ashtarxonid dynasty, also known as the Janids, rose to power in Bukhara in 1599 following the decline of the Shaybanids. Their origins lay in Astrakhan, from which they migrated after the Russian conquest in 1556. The political vacuum created by Shaybanid fragmentation, combined with external pressures from the Safavids, Kazakhs, and expanding Russia, enabled Jani Muhammad and his family to secure the throne.

Their legitimacy rested on genealogical claims to Chinggisid and Shaybanid heritage, as well as strong alliances with tribal elites. By patronizing religious institutions and cultural projects, they consolidated authority, though their rule was marked by decentralization and growing influence of the ulama.

REFERENCES:

1. Bregel, Yuri. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003, – 122 p.
2. Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi. – T.: Bayoz, 2021. – 261 b.
3. Muhammed Bilal Çelik. Buhara Hanlığı ve Afganistan // Akademik Bakış, 2020. – 327-354 b.
4. R.D. Mc Chesney, Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of A Muslim Shrine, 1480-1889, Princeton University Press, 2014. – 378 p.
5. Arminiy Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: Info capital books, 2024. – 459 b.

UO'K 908

BUXORODA SUV TA'MINOTI TARIXI

Z.Sharipova, filial mudiri, Buxoro suv ta'minoti tarixi muzey, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro shahrida suv ta'minoti tizimining tarixiy rivojlanishini yoritishga bag'ishlangan. Qadimdan suv tanqis hudud hisoblangan Buxoroda aholini ichimlik va xo'jalik suvi bilan ta'minlash maqsadida turli muhandislik inshootlari barpo etilgani tahlil qilinadi. Unda mazkur hovuzlar, sardobalar, tarnovlar shahar hayotida muhim o'riniladi. Shuningdek, suv asosan Zarafshon daryosi va uning tarmoqlari orqali yetkazib berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, suv ta'minoti, hovuz, sardoba, mashkob, mirob, Zarafshon daryosi, tarixiy meros.

Аннотация. Данная статья посвящена освещению исторического развития системы водоснабжения в городе Бухара. Проанализировано, что в Бухаре, которая издревле считалась маловодным регионом, были построены различные инженерные сооружения с целью обеспечения населения питьевой и хозяйственной водой. Эти водоемы, сардобы и лотки играют важную роль в жизни города. Кроме того, вода подавалась в основном через реку Зарафшан и ее притоки.

Ключевые слова: Бухара, водоснабжение, бассейн, сардоба, машкоб, мираб, река Зарафшан, историческое наследие.

Abstract. This article is devoted to highlighting the historical development of the water supply system in the city of Bukhara. It is analyzed that in Bukhara, which since ancient times was considered a low-water region, various engineering structures were built to provide the population with drinking

and household water. These ponds, sardobas and trays play an important role in the life of the city. In addition, water was supplied mainly through the Zarafshan River and its tributaries.

Key words: Bukhara, water supply, swimming pool, sardoba, mashkob, mirab, Zarafshan river, historical heritage.

Kirish. Suv yer yuzidagi tirik mavjudotlar uchun eng muhim manba bo'lib, barcha tirik odamlar, o'simliklar va hayvonlarning hayoti, salomatligi suvga bog'liq. Suv har doim va hamma joyda muhimdir.

Zarafshon daryosi — Markaziy Osiyodagi yirik va tarixiy ahamiyatga ega daryolardan biri. U asosan Tojikiston va O'zbekiston hududlaridan oqib o'tadi.

Daryo Zarafshon tog'laridan boshlanadi. Uning uzunligi taxminan 800 km ga yaqin bo'lib, suvi asosan qor va muzliklar erishi hisobidan to'yinadi. Zarafshon daryosi tarixda "oltin sochuvchi daryo" ma'nosini anglatadi, chunki uning havzasida oltin konlari mavjud bo'lgan.

Asosiy qism: Zarafshon daryosi Samarqand va Buxoro kabi qadimiy shaharlar uchun muhim suv manbai hisoblanadi. Daryo suvi orqali ekinlar sug'oriladi, bu esa qishloq xo'jaligining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Qadim zamonlarda Zarafshon daryosi Amudaryoga quyilgan, ammo hozirgi kunda suvning ko'p qismi sug'orish ishlarida ishlatilgani uchun daryo Amudaryoga yetib bormaydi.

Shohrud arig'i (yoki Shoxrux arig'i)ga keladigan suv asosan Zarafshon daryosidan olinadi. Shohrud nomi fors va tojik tillaridan Shoh daryosi yoki Bosh daryo deb tarjima qilinadi. Bu ariq qadim zamonlarda qurilgan bo'lib, Zarafshon daryosidan maxsus tarmoqlar orqali suv burib olib kelingan. Shu suv orqali atrofdagi yerlar sug'orilgan va shahar aholisi suv bilan ta'minlangan. Ayniqsa, Buxoro shahrida Shohrud arig'i muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki bu hududda tabiiy daryolar kam, shuning uchun kanallar orqali suv keltirish juda zarur bo'lgan. Shohrud arig'idagi suv manbai — Zarafshon daryosidir.

X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiyning ma'lumoticha X asrda Buxoroda Zarafshon daryosining 12 ta yirik irmog'i bo'lgan. Ulardan biri "Rudi-zar" deb nomlanadi[3].

Shohrud Buxoroning ariqlari va ko'plab (80 dan ortiq) hovuzlarini suv bilan ta'minlagan, shaharning asosiy suv manbai bo'lgan. Kanal orqali shaharning turli joylariga ko'priklar qurildi. Hozirda kanalning katta qismi yer ostidan oqib o'tadi va faqat kichik qismlari hali ham ochiq osmondan oqib o'tadi. Buxoro shahristonining janubidan sharqdan g'arbga tomon oqib o'tadi.

Eski Buxoroning suv ta'minoti asosan sug'orish tarmog'ida bo'lganligi tufayli uni bosh mirob nazorat qilgan. Uning boshqaruvi Shohrud tizimining boshida, ya'ni Amir Shirbudin saroyi yaqinida (Toshko'prikda) joylashgan edi. Katta ariqdan shahar ichkarisiga suv kirgandan keyin uni mirob emas, rais o'rinbosari - xalfa boshqargan. U rais singari shahar obodonchiligi, bozorlar, ustaxonalarni kuzatib, suv ta'minotini nazorat qilgan. Uning kuzatuv punkti Shahrudning shahar ichkarisiga kiradigan Mozori Sharif darvozasi yaqinida edi. Bu yerdan shahar hududida joylashgan hovuz va bog'larga suv chiqarishni buyurgan.

Shohrud Mozor darvozasidan Bozori Xo'jagacha ochiq bo'lib, g'isht gumbaz bilan yopilgan katta ariqqa (tazarga) ketgan; oxirgi ariq qadimgi shahristonning janubiy chegaralaridan o'tib, yana Xo'ja Gavkushon masjidi yonidan tashqariga chiqqan; Nav bozorida u yana yo'l ostidagi tazarga kirgan, so'ngra yana tashqariga chiqqan va Tolipoch darvozasigacha ochiq bo'lgan[4].

Buxoro shahrida hovuzlar 100 dan ortiq bo'lib, uning atrofida esa 250 dan ortiq hovuzlar bo'lgan, ular yog'ochli, g'ishtli yog'och va tabiiy toshlarga bo'lingan. Hovuzlar yoz oylarida ikki haftada bir marotaba to'ldirilib, xonadonlarni meshkoblar hovuz suvi bilan ta'minlashgan. Hovuzlar asosan atrofi marmardan yoki toshlardan qilingan. Hovuz bo'ylari esa saylgoh bo'lgan. Hovuzlarda tarnov bo'lib, ulardan suv kelgan. Hovuzlar odatda to'rtburchak shaklda va 6-8 qirrali ko'rinishga ega. Buxoro hovuzlarining o'lchami turlicha bo'lib, barcha hovuzlarning suv sig'imi 82580 kub metr ga yetgan. Hovuzlarning nomlanishi uning quruvchisi yoki qurilgan joy nomi bilan atalgan[6].

Yog'och hovuzlar - qirg'oqlarni yog'och bilan pardozlash faqat qurilish o'rmonlari mavjud bo'lgan tog'li hududlarda uchraydi. Zarafshon tog' tizmasi etaklarida joylashgan Urgut shaharchasida

hovuzlar archa daraxti bilan pardoqlangan bo'lib, uning smolali yog'ochi chirishga yaxshi qarshilik ko'rsatadi.

Yog'och – g'isht hovuzlar - yog'och va tosh konstruksiyalar orasidagi oraliq bo'g'in Samarqand suv havzalariga xos bo'lgan karkas (ramka) konstruksiyasi hisoblanadi. U sof yog'ochdan shu bilan farq qiladiki, birinchi gultoq qo'yilgandan va birinchi qator "ankerlar" (bu qurilishda ishlatilgan maxsus mahkamlagich) o'yilgandan keyin navbatdagi gultoq ankerlar tekisligi ustiga 30-35 sm qalinlikda pog'ona qo'yib yotqiziladi, gultojlar orasidagi hosil bo'lgan tirqish esa qorishma bilan mahkamlanadigan qovurg'adagi g'ishtlarga qo'yiladi.

Tosh hovuzlar- yog'och va yog'och-g'ishtdan qurilgan hovuzlarning ko'rib chiqilgan konstruksiyalari bir qator konstruktiv va funksional vazifalarni hal qiladi, ammo ularning me'moriy roli faqat shahar ansambllarida ishtirok etishdan iborat. Ularning o'ziga xos me'moriy ifodaviyligi unchalik katta emas. Samarqand havzalari suvining baland gorizonti ularning hatto pog'onalgini ham yashiradi. Buxoro tosh hovuzlarining monumental konstruksiyalari va me'moriy ifodaviyligi ularni shaharning boshqa monumental inshootlari bilan bir qatarga qo'yadi.

Aholi suv bilan ta'minlanish maqsadida meshkoblar xizmatidan foydalangan. *Suvchi (mashkob)*. Buxoro aholisi doimo oqar suv tanqisligidan aziyat chekkan, shaharga vaqti-vaqti bilan oqib kelgan suv bilan ta'minlash muammosi doimo dolzarb bo'lib kelgan. O'rta Osiyoning boshqa shaharlari aholisidan farqli o'laroq, buxoroliklar doimiy oqar ariqlar suviga umid qila olmaganlar, shuning uchun bu yerda asosiy manba hovuz suvlari hisoblangan. Suv yetkazib berish juda mashaqqatli ish bo'lib, buxoroliklarning ko'pchiligi maxsus suv tashuvchi moshkob (tojikcha mashk-mesh, ob - suv) xizmatidan foydalanishgan.

Suvchilar jamoaga birlashgan bo'lib, ularning har biri bitta havzadan suv tashigan; faqat eng yirik havzalarda ikkitadan omma bo'lgan. Masalan, Devonbegi hovuzining mashkoblar ommasi janubiy tomondan, ikkinchisi shimoliy tomondan suv olgan. Har bir mashkoblar jamoasiga oqsoqollar boshchilik qilib, buyurtmachilarning suv tashuvchilar o'rtasida taqsimlanishi va tartibini kuzatib borganlar[2].

Mashqoblarning umumiy maoshi kam bo'lib, ularning ko'pchiligi o'z mahallasi yoki bozor rastalarida farroshlik vazifasini ham o'z zimmalariga olganlar. Mahalla ko'chalarini tozalash va sug'orish uchun ularga oyiga 3-4 tanga berilib, bu pulni, masxaraboz ayg'oqchilarining aytishicha, qozixona hisobidan to'lab turgan. Mirshab nog'orasining vahimali ovozi ovozidan mashqoblar meshlarini suvga to'ldirib, yong'inga yugurib borishardi.

Suv tashuvchilik ko'pincha nasldan naslga o'tgan: o'g'li tegishli yoshga yetgach, otasi bilan birga o'sha hovuzdan suv tashigan. Agar o'g'il bola yoshligidan o'qitila boshlansa, kichkina mashkobchi uchun kichikroq mesh sotib olingan. Mashkoblikka ko'pincha begona kishilar ham qabul qilingan. Buning uchun o'sha hovuz oqsoqolining ruxsati va vositachiligi bilan biror maktabga shogirdlikka kirishdan iborat edi. Shogirdlik uch-besh oy davom etib, shogird ustoz zimmasidagi vazifalarni bepul bajarib kelgan. Shundan so'ng bag'ishlov (fotiha) o'tkazilib, belbog' bog'lash marosimi o'tkazilgan: "belbog' bog'ladingiz - mana endi siz suv tashuvchisiz" Marosim oqsoqol boshchiligidagi butun omma uchun yangi suv tashuvchining mablag'iga an'anaviy ziyofat bilan o'tkazilgan.

Mashqoblarning yagona uyushmasi yo'q edi, har kim faqat o'z guruh a'zosi va o'z oqsoqolini bilardi. Lekin qo'shni hovuzlarning mashkoblari bir-birlari bilan aloqa bog'lab turishar va o'z to'ylariga faqat o'zlarining jamoalarigina emas, balki qo'shni hovuzlarning a'zolaridan ham bir necha kishini taklif qilishardi.

Har bir hunar ahli biror tarixiy yoki diniy afsonaviy shaxsni o'zlariga pir deb hisoblangani kabi, meshkoblar o'zlarining piri sifatida Abbos (payg'ambarning amakisi) hisoblangan. Mashkoblar har yili arvohi-pir marosimi o'tkazgan. Marosim uchun Xoja Bahovaddin Naqshband mozoriga borilgan[5].

Suvchilik kasbi og'ir hisoblanib, katta jismoniy kuch va chidamlilikni talab qilgan. "Mirob" mir (arabcha)- amir" istilohining qisqargani, ya'ni boshliq, rais, peshvo, bek ma'nolarini anglatadi; "ob" forscha suv- suv taqsimoti va sug'orish tizimi, shuningdek ariq-kanallar qazish ishlariga rahbarlik qiluvchi ma'muriy rahbar bo'lgan. Shuningdek, turkiy xalqlarda "mirob" so'zi bilan birga

“suv begi”ni ifodalash uchun tuzun, chatba, “suvboshi” singari bir qator atamalar ham qo‘llangan. Mirobchi sharqda pok va mo‘tabar kasbidir, chunki uning mehnati haloldir.

XI asrda yashab ijod qilgan ulug‘ tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarlarida suv taqsimlovchi (mirob) “tuzun” sifatida ifodalangan[1].

Xulosa Suv inson hayotining asosi bo‘lib, u turmush, qishloq xo‘jaligi va hunarmandchilikda muhim ahamiyatga ega. Ajdodlarimiz suvdan oqilona foydalanish uchun turli inshootlar barpo etganlar. Hovuzlar suvni to‘plash va saqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, sardobalar sayohatchilar va aholi uchun toza ichimlik suvini saqlash vazifasini bajargan. Tarnovlar esa suvni kerakli joylarga yetkazish va taqsimlashda muhim o‘rin tutgan. Bu inshootlar xalqimizning muhandislik mahorati va suvga bo‘lgan ehtiromini namoyon etadi. Shuning uchun suv, hovuz, sardoba va tarnovlar tarixiy-madaniy merosimizning ajralmas qismi hisoblangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devoni lug‘atit-turk. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1960.- B. 380.
2. Айний С. Асарлар 6 том. “Тошкент” Бадий Адабиёт нашриёти 1965 й. 175 Б
3. Мухаммад Наршахи. История Бухары / Перевод Лыкошина. Ташкент, 1897. С. 37.
4. Ремпель. Л. И. «Далёкое и близкое» Ташкент 1982 г. . Издательство литературы и искусства имени Гафура Галияма С-147
5. Сухарева О. А. Бухара XIX- начала XX в. Москва 1966 г. С-320
6. Хамраев И. Бухоро ховузлари. „Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни“ мавзусида Республика микёсида онлайн илмий-амалий анжумани тўплами, Бухоро, 2020 — 464-Б.

UO‘K: 9:902:902.3

TURKMENISTONNING GEOGRAFIK HOLATI, AHOLINING JOYLASHISH HUDUDI

M.A. Tilovboyeva, mustaqil izlanuvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat

Universiteti. Urganch

<https://orcid.org/0009-0009-7252-8342>

Annotatsiya. Maqolada O‘rta Osiyo mintaqasidagi Turkmaniston hududi aholisining joylashish xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Turkmaniston, O‘rta Osiyo, geografik holat, Qoraqum sahrosi, Kopetdog‘ tog‘lari, Sariqamishbo‘yi, Uzbo‘y, paleogeografiya, geomorfologiya, ibtidoiy manzilgohlar, aholi o‘zlashtirish tarixi, arxeologik tadqiqotlar.

Аннотация. В статье анализируются особенности размещения населения на территории Туркменистана как одной из стран Центральной Азии. Рассматриваются факторы, влияющие на расселение населения, включая природно-географические условия, водные ресурсы, уровень урбанизации и хозяйственное освоение территории.

Ключевые слова: Туркменистан, Средняя Азия, географическое положение, пустыня Каракумы, горы Копетдаг, Сарыкамыш, Узбой, палеогеография, геоморфология, первобытные стоянки, история освоения территории, археологические исследования.

Abstract. This article analyzes the characteristics of population distribution in Turkmenistan, one of the countries of Central Asia. The study examines the factors affecting population settlement, including natural-geographical conditions, water resources, the level of urbanization, and economic development of the territory.

Keywords: Turkmenistan, Central Asia, geographical location, Karakum Desert, Kopetdag Mountains, Sarykamysh Basin, Uzboy, paleogeography, geomorphology, prehistoric settlements, history of human occupation, archaeological research.

Kirish: O‘rta Osiyo mintaqasi jahon fizik-geografik xaritasida tabiiy sharoitlari, relyefi, iqlimi va landshaftlarining rang-barangligi bilan ajralib turadigan yirik tarixiy-geografik hududlardan biri hisoblanadi. Mintaqa tarkibiga kiruvchi hududlar tabiiy-geografik tuzilishi, suv resurslari, geologik shakllanish jarayonlari hamda xo‘jalik o‘zlashtirilishi darajasiga ko‘ra bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Ana shunday o‘ziga xos hududlardan biri Turkmaniston Respublikasi hududi bo‘lib, u O‘rta Osiyoning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan va mintaqqa tarixiy taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Turkmaniston hududi shimolda Qozog‘iston va O‘zbekiston, janubda

Eron va Afg'oniston, g'arbda Kaspiy dengizi bilan chegaradosh bo'lib, uning umumiy maydoni 491,2 ming kvadrat kilometrni tashkil etadi. Mamlakat hududining katta qismini Qoraqum cho'li egallagan bo'lib, bu cho'l Yevrosiyodagi eng yirik qumli cho'llardan biri sanaladi. Hududning tabiiy-geografik qiyofasi geologik taraqqiyotning uzoq davom etgan paleotektonik jarayonlari natijasida shakllangan. Turkmanistonning janubiy qismi tabiiy sharoitining qulayligi bilan qadimdan insonlar yashashi va xo'jalik faoliyatini rivojlantirishi uchun imkoniyat yaratgan. Kopetdog' tog' oldi hududlari, Murg'ob va Tajan daryolari vodiylari, unumdor allyuvial tekisliklar hamda yer osti suvlarining mavjudligi ushbu hududlarni qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining shakllanish markazlaridan biriga aylantirgan. Aynan shu hududlarda eneolit va bronza davrlariga oid yirik manzilgohlar, jumladan, Anov, Namozgohtepa, Oltintepa va Gonur kabi arxeologik yodgorliklar vujudga kelgan.

Hududning markaziy qismini egallagan Qoraqum cho'li esa tabiiy sharoitining murakkabligi bilan tavsiflanadi. Biroq qadimgi davrlardan boshlab bu yerlar chorvachilik xo'jaligi uchun foydalanilgan hamda vohalar va daryo vodiylari bilan bog'lovchi muhim kommunikatsion yo'llar vazifasini bajargan. Shimoliy Turkmaniston hududi esa Amudaryo quyi oqimi, Sariqamish havzasi va qadimgi O'zboy o'zani bilan bog'liq bo'lib, bu yerlarda turli tarixiy davrlarda aholi manzilgohlari shakllangan. Hududning gidrologik tizimi va suv manbalarining o'zgarishi aholining joylashuvi hamda xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Turkmaniston hududini tabiiy-geografik xususiyatlariga ko'ra shartli ravishda janubiy, markaziy va shimoliy tarixiy-geografik rayonlarga ajratish mumkin. Ushbu rayonlarning har biri o'zining relyefi, iqlim sharoiti, suv resurslari va tabiiy boyliklari bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, aholi tomonidan o'zlashtirilish jarayonlari ham hududlar kesimida turlicha kechgan. Janubiy vohalar qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining shakllanish markazi bo'lgan bo'lsa, markaziy va shimoliy hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xo'jalik shakllari ustunlik qilgan.

Maqolada Turkmaniston hududining tabiiy-geografik holati, uning tarixiy-geografik rayonlari, suv resurslari va iqlim xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, hududning qadimgi davrlardan boshlab aholi tomonidan o'zlashtirilish jarayonlari, tabiiy muhitning aholi joylashuvi va xo'jalik faoliyatiga ta'siri tarixiy-arxeologik hamda geografik manbalar asosida yoritiladi. Bu esa Turkmaniston hududining O'rta Osiyo tarixiy taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi asosiy arxeologik qidiruv ishlarini Turkmanistonning Markaziy Sariqamishbo'yi va Uzbo'y hududlarida olib borgan. A.S.Kess Uzbo'y, Sariqamishbo'yi havzasi hududlarida olib borgan geomorfologik tadqiqotlar natijasida geografik manzarasi oydinlashtirildi. Xususan, Turkmanistonning janubi-g'arbiy hududi Uzbo'y tarixiga oid yangi tarixiy ma'lumotlarni ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilgan. Bundan tashqari, Qoraqum to'liqsimon qum uyumlari oralig'ida maydon uzunligi 550 kmni tashkil qilgan, Amudaryo suvi Kaspiy dengiziga borishida o'rni katta. [1-P. 39; 2-C.5-40; 3-C.234; 4-C.25-32] Shu bilan birga, Xorazm ekspeditsiyasi Sariqamishbo'yi havzasi geomorfologik xususiyatini o'rganish ishlari olib borilgan. Jumladan, A.S.Kess Sariqamish havzasi yuzasi tuzilishida Qoraqum sahrosi sharoitida holatini tadqiq qilgan. [5-C. 159-204] S.P.Tolstov rahbarligida arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi Uzbo'y tarixiga oid xulosalarini qayd qilgan. [6-C. 34-35] Xorazm ekspeditsiyasi Sariqamish va Uzbo'y tarixiga oid maxsus nashr chop qilingan.

Turkmaniston hududida arxeologik izlanishlar Ittifoq Ilmiy Markazlari tomonidan arxeologiya guruhlarida hamda 1946-yilda M.E.Masson rahbarligida Janubiy Turkmaniston arxeologiya-kompleks ekspeditsiyasi tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etdi. Janubiy Turkmaniston hududi Kopetdog' oldi etaklarida 1904-yilda amerikalik geolog olim R.Pampelli hamda G.Shmidt arxeologik guruhi Anovtepada qazishma ishlarini olib borib, Anov I va Anov IV kabi tarixiy xronologiyani aks ettirgan ashyolarni olishga muvaffaq bo'lganlar. [7-C. 234] Biroq tadqiqotchilar asosan tepa yodgorligining madaniy qatlamlarini o'rganish bilan cheklanib, ibtidoiy davr manzilgohlarida maxsus qidiruv va qazishma ishlarini olib bormaganlar. Shu sababli Janubiy Turkmaniston hududida ilk tosh davriga oid yodgorliklarni o'rganish ishlari uzoq vaqt davomida sust kechib, XIX asr oxiri – XX asrning 40-yillarigacha bu yo'nalishda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar amalga oshirilmagan. XX asr 40-

yillari o'rtalaridan boshlab A.P.Okladnikov Turkmanistonning janubida Kopetdog' oldi etaklarida hamda Kaspiy dengizi sharqiy sohili hududida Yangaja va Qora-Tanger, Ashxabad-Krasnovodsk temiryo'li yaqinida Bekarslontog' markaziy hududida Tomchisuv-1,2 manzilgohlari ilk tosh davriga oid bo'lgan. [8-B. 24]

Tadqiqot metodologiyasi sifatida quyidagilar belgilab olindi: Obyektivlik, tarixiy-xronologik izchillik, nazariy-qiyosiy tahlil, munozara, umumlashtirish, yakuniy xulosa.

Tahlil va natijalar. Turkmaniston Respublikasi Toshhovuz viloyati hududida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi, Janubiy Turkmaniston arxeologiya-kompleks ekspeditsiyasi (1945) Kopetdog' oldi etaklari, Kaspiy dengizi sharqiy hududida olib borgan tadqiqotlar mazmun va mohiyatini qamrab olgan paleogeografiyasi, geomorfologik xususiyatlari hamda ibtidoiy odamlar ilk faoliyatlarini olib borishiga imkon bergan manzilgohlardan olingan ashyolar tahlil qilishdan quyidagi natijalar qayd qilindi.

1. Turkmaniston geografik joylashishini geografik xususiyatini asosan Qoraqum sahrosi aks ettirgan.

2. Uning geomorfologik xususiyatini Kopetdog', Kichik va Katta Balxan tog'lari, Tajan, Murg'ob va Atrek daryolari gidrologik xususiyatlarini namoyon qilgan.

3. Turkmanistonning Kopetdog' oldi etaklari, markaziy va Kaspiy dengizi sharqiy hududlarida ilk tosh davridan ibtidoiy odamlarjoylashib, etnografik chegaralarini hosil qilganlar.

Yuqorida qayd qilingan ma'lumotlar asosida quyidagi **xulosa va takliflar qayd qilinadi.**

1. Turkmanistonning janubiy hududi sharqning issiq mintaqasiga kirgan.

2. Hudud geografik manzarasini asosan Qoraqum sahrosi namoyon qilgan.

3. Ibtidoiy odamlarning notekis joylashishi kechgan.

Shu ma'nodan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari surildi:

1. Turkmaniston hududining boshqa tarixiy-geografik hududlardan farqlanish holatini o'rganish;

2. Turkmaniston Respublikasida daryolarining tarixiy o'rnini o'rganish;

3. Ilk tosh davri odamzotlarining manzilgohlari tarixini keng tarzda o'rganib, shu asnoda O'rta Osiyo ibtidoiy jamoa tuzimi tosh davri tarixi o'rnini yoritish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pampelly R. Explorations in Turkestan: Expedition of 1904. Vol. 1. – Washington: Carnegie Institution of Washington, 1908. – 344 p.

2. Массон М.Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении. До первой послевоенной пятилетки // Труды САГУ. – Ташкент, 1956. – Вып. LXXXI.

3. Кесь А.С. Русло Узбоя и его генезис // Труды Института географии АН СССР. – Москва: Наука, 1939. – Вып. 30.

4. Кесь А.С. Происхождение Узбоя // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1952. – № 1.

5. Кесь А.С. Развитие рельефа Сарыкамышской впадины // Труды Института географии АН СССР. – Москва, 1954. – Вып. 62.

6. Толстов С.П. Археологические исследования Хорезмской экспедиции в 1952 г. // Вестник АН СССР. – Москва: Наука, 1958. – № 8.

7. Толстов С.П., Кесь А.С. (отв. ред.) Низовья Амударьи, Сарыкамыш, Узбой: история датирования и заселения. – Москва: Наука, 1960. – № 3.

8. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.

UO'K 930.2:94(575.2)

TEMURIYLAR DAVRI YOZMA MANBALARIDA MARKAZIY OSIYO

D.N.Xayrullayeva, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoning XIV-XV asrlar, yani Temuriylar davridagi tarixiy geografiyasini yoritish maqsad qilib qo'yildi. Zero, bu davr Markaziy Osiyo, ayniqsa Movarounnahr xalqlari tarixida buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur va uning avlodlari Temuriylar sulolasi hukmronligi bilan bog'liq katta siyosiy va ma'muriy o'zgarishlar hamda iqtisodiyot, madaniyat va boshqa sohalarga daxldor rivojlanishlar davri bo'ldi. Shu sababdan, bu davr ilm-fanda Markaziy Osiyo tarixidagi buyuk yuksalish davri deb topilgan. Amir Temur Markaziy Osiyoda mo'g'ullar hukmronligini tugatib, markazlashgan qudratli davlat barpo

etdi, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy iqtidorini yuksaltirdi. Bu an'ana XV asrda uning avlodlari tomonidan davom ettirildi.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, Amir Temur, Markaziy Osiyo, tarixiy geografiya, Zafarnoma.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы исторической географии Центральной Азии в период правления Тимуридов в XIV–XV веках. На основе письменных источников, в частности «Зафарнаме» Шарафиддина Али Йазди и других исторических трудов, анализируются процессы политической централизации, территориального управления и формирования государственной системы, созданной Амиром Темуrom. Особое внимание уделяется отражению географических объектов морей, горных систем и городов в средневековых источниках. В работе также исследуются дипломатические связи Тимуридов с европейскими государствами на основе исторических писем. Делается вывод о том, что письменные источники эпохи Тимуридов являются важной научной основой для реконструкции исторической географии региона и подтверждают значимость данного периода как этапа политического и культурного подъёма.

Ключевые слова: Эпоха Тимуридов, Амир Темуr, Центральная Азия, историческая география, «Зафарнаме»

Abstract. This article examines the historical geography of Central Asia during the Timurid period in the 14th–15th centuries. Based on written sources, particularly Sharaf al-Din Ali Yazdi's Zafarnama and other historical works, the study analyzes the processes of political centralization, territorial administration, and the formation of the state established by Amir Temur. Special attention is paid to the representation of geographical features—such as seas, mountain systems, and cities—in medieval sources. The article also explores the diplomatic relations between the Timurids and European states based on historical correspondence. The study concludes that the written sources of the Timurid era serve as an important scholarly foundation for reconstructing the historical geography of the region and confirm the significance of this period as a stage of political and cultural development.

Key words: Timurid period, Amir Temur, Central Asia, historical geography, Zafarnama.

Kirish. Markaziy Osiyoning Temuriylar davri tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar asosan o'sha davrda yaratilgan tarixiy-geografik, tarixiy va boshqa turdagi yozma manbalarda mujassam bo'lgan. Jumladan, turli hujjatlar, tazkiralar, insho va yozishmalar ushbu ma'lumotlarning muhim manbalari hisoblanadi. Yaxlit yozma manbalar sirasiga Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, Muiniddin Natanzining “Muntaxab at-tavorix”, Hofizi Abruning “Geografiya” va “Zubdat at-tavorixi Boysung'uriy”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Fasih Ahmad Xavofiyning “Mujmali Fasihiy”, Ibn Arabshohning arab tilida yozilgan “Ajoyib al-maqdurfi navoib Temur”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa'dayn”, Mirxondning “Ravzat as-safo”, shuningdek, Xondamirning “Habib as-siyar” asarlari kiradi. Bundan tashqari, Temuriylar davrida Samarqandga Ispaniyadan elchi sifatida tashrif buyurgan Rui Gonzales de Klavixoning kundaligida ham mazkur davrga oid qimmatli tarixiy-geografik ma'lumotlar uchraydi. Bu asarlarda Markaziy Osiyoning tarixiy-geografiyasi haqida batafsil malumotlar berilgan. Asosan Markaziy Osiyo xalqi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lga Orol dengizi va Kaspiy haqida batafsil malumotlarni berib o'tadi. Kaspiy dengizi temuriylar davri yozma manbalarida ichki suv havzasi shaklida, Xazar dengizi nomi bilan tilga olingan. Shu bilan birga, uning Obiskun dengizi, Gurgon dengizi, Darband dengizi nomlari bilan atalishi qayd etilgan. Kaspiy dengizi bilan bir qatorda Orol dengizi ham muhim hisoblangan. Orol dengizi hozirgi vaqtda Orol dengizi masalasi jahon miqyosida katta ekologik muammoga aylanganligi sababli, u haqida yozma malumotlarga birmuncha kengroq to'xtalib o'tamiz. Orol dengiziga bag'ishlangan hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlari XIX asrdan boshlangan bo'lib, shu kunga qadar davom etib kelmoqda. Yozma manbalarga asoslangan asosiy tadqiqotlar sirasiga golland olimi de Gue, rus olimlari V.V.Bartold asarlarini kiritishimiz mumkin Yunon olimlari Aleksandr Makedonskiyning yurishlari munosabati bilangina Markaziy Osiyo, jumladan, Kaspiy dengizi haqida birmuncha aniq ma'lumotlarga ega bo'lganlar. Ko'pchilik yunon olimlari Kaspiy dengizini dunyo

okeanining qo'ltig'i deb bilganlar. Temuriylar davri yozma manbalarida O'rta Osiyo tog'lari haqida ma'lumot nisbatan kam uchraydi.[1]

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda davrning bevosita yozma yodgorliklari va ularning ilmiy tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar fundamental ahamiyatga ega. Xususan, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari va Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"si nafaqat siyosiy voqealar, balki mintaqaning geografik manzarasi va etnomadaniy hayoti haqida birlamchi ma'lumotlarni taqdim etuvchi nodir manbalar hisoblanadi. Shuningdek, Abdurazzoq Samarqandiy va G'iyosiddin Naqqoshlarning safarnomalari Temuriylar davlatining tashqi aloqalari va hududiy tavsifini yoritishda muhim o'rin tutadi. Hamdalloh Mustavfiy Qazviniyning "Nuzhat al-qulub" asari esa mintaqaning iqtisodiy va topografik holatini o'rganishda tahliliy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston tarixshunosligida ushbu manbalarni tizimlashtirish va ilmiy nuqtai nazardan talqin qilish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilgan. O.Bo'riyev va B.Ahmedovning tadqiqotlarida Temuriylar davri manbashunosligining nazariy masalalari, xususan, yozma manbalarda Markaziy Osiyo tavsifi chuqur tahlil etilgan. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, jumladan, bog'chilik xo'jaligi tarixi O. Alimov tomonidan o'rganilgan bo'lsa, H.Hasanov hamda Sh.Kamaliddinovning ishlari joy nomlari (toponimika) va genealogik ma'lumotlarni aniqlashtirishda metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Ushbu adabiyotlar majmuasi Temuriylar davri Markaziy Osiyosining ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy qiyofasini yaxlit holda tasavvur qilish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotda tarixiy bilishning ob'yektivlik va tarixiylik tamoyillariga tayanilgan holda, mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy tahlil, manbashunoslik tahlili va tizimlilik usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida o'rta asr mualliflarining asarlaridagi ma'lumotlar o'zaro solishtirilib, ularning ishonchlilik darajasi retrospektiv tahlil orqali tekshirildi. Shuningdek, birlamchi forsiy manbalardagi (masalan, "Zafarnoma", "Nuzhat al-qulub") geografik va ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarni zamonaviy tarixshunoslik kontseptsionalari bilan sintez qilish maqsadida mantiqiy umumlashtirish usuli qo'llanildi. Toponimik ma'lumotlarni o'rganishda esa lingvistik tahlil va kartografik solishtirish metodlariga murojaat etildi, bu esa Temuriylar davri Markaziy Osiyo hududiy qiyofasini aniqroq rekonstruktsiya qilish imkonini berdi.

Asosiy qism: Temuriylar davrida yozilgan kitoblarda Markaziy Osiyo toponimiyasi muammolariga bag'ishlangan maxsus asar bo'lmasa-da, lekin geografik, tarixiy va boshqa manbalarda talaygina joy nomlari qayd etilgan. Ularni yig'lsa, toponimik tadqiqotlar uchun foydali, zarur material bera oladi. XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda joy nomlari son jihatdan ko'p va mazmunan xilma-xil ekanligi ma'lum bo'ladi. Joy nomlarining bir qismi turli tarixiy voqealar bayoni, jumladan, harbiy yurishlar munosabati bilan eslatiladi. Bir guruh nomlar esa, o'sha paytda mavjud devon daftarlari, ya'ni podsho'h devonida soliqlar qayd etilgan daftarlar asosida keltirilgan. Masalan, Hofizi Abru «Geografiya»sida Xuroson o'lkasining viloyat, tuman (buluk) va qishloqlari mufassal ro'yxat qilib berilgan va bu ma'lumotlar devon daftarlaridan olinganligi ta'kidlab o'tilgan Temuriylar davrida Markaziy Osiyo hududiga joylashgan yirik aholi maskanlari tarixiy-geografik nuqtai nazardan yirikroq shaharlar shahar qurg'onlardan iborat bo'lgan. Yozma manbalarda ham, ayrim aholi maskani nomidan so'ng "xisor" atamasi keladi. Temuriylar davrida Markaziy Osiyoning eng yirik shahri, siyosiy-mamuriy, iqtisodiy-madaniy, markazi Samarqand edi. Samarqand Amir Temur davlatining poytaxti bo'lgan. Shu sababdan yozma manbalarda ham Samarqand haqida, ayniqsa, undagi madaniy obidalar to'g'risida birmuncha kengroq ma'lumotlar mavjud. Miloddan avvalgi qadimgi yunon mualliflari asarlarida bu shahar Marokand nomi bilan tilga olinadi va Sug'diyona davlatining poytaxti deb qayd etiladi.

Natija va muhokamalar: Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlari saltanat yuritgan davr haqida ko'plab tarixiy asarlar yaratilgan. Ular mualliflarning nuqtai nazari, Amir Temur hayoti va faoliyatiga munosabati jihatidan bir-birlaridan farq qiladi. XV asr arab tarixchisi Ibn Arabshohning ushbu asari esa muallif guvoh bo'lgan, o'zi bevosita ishtirok etgan hamda zamondoshlaridan eshitgan voqealarni qamrab olgan. Amir Temur va Temuriylar davriga oid muhim manba sifatida asar fransuz, lotin, turk va ingliz tillariga ham tarjima qilingan. Asarning o'zbek tiliga tarjimasi 1992 yilda ikki

jildda nashr etilgan edi. Ushbu nashr o'tgan yigirma to'rt yil mobaynida Sohibqironning hayoti va faoliyatiga doir amalga oshirilgan ishlar inobatga olingan holda chop etilmoqda. [5]

Xulosa: XIV–XV asrlarda Temuriylar davrida Markaziy Osiyoning tarixiy geografiyasi siyosiy markazlashuv va hududiy boshqaruvning mustahkamlanishi bilan xarakterlanadi. Amir Temur tomonidan barpo etilgan markazlashgan davlat mintaqaning siyosiy xaritasi, shaharlar tizimi va hududiy tuzilishida muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Davr yozma manbalarida Kaspiy dengizi Xazar, Obiskun va Gurgon dengizi nomlari bilan, Orol dengizi esa mintaqa hayotida muhim ichki suv havzasi sifatida tilga olingan. Hofizi Abru asarlarida Markaziy Osiyo tog'lari yirik tizmalarga ajratilib tasvirlangan bo'lib, Farg'ona, Ustrushona, Samarqand va Badaxshon hududlari geografik jihatdan aniq ko'rsatib berilgan. Samarqand Temuriylar davlatining siyosiy, ma'muriy va madaniy markazi, Buxoro esa islomiy ilm-fan va ma'rifat markazi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. Toshkent, 1997
2. Alimov O. O'rta asrlarda Movarounnahrda bog'chilik xo'jaligi tarixi. Toshkent, 1984.
3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma (Amir Temur ajdodlari). Fors tilidan tarjima qildi Omonullo Bo'riyev. Toshkent, 1992.
4. Ahmadov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari (Qadimgi va o'rta asrlar). Toshkent, 1992.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1989.
6. Kamaliddinov Sh.S. «Kitab al-ansab Abu Sa'da Abdalkarima ibn Muhammad as-Sam'ani kak istochnik po istorii i istoriografii Sredney Azii.» Toshkent, 1993.
7. Urinboev A. Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarnomasi. Toshkent, 1960.
8. Urinboev A., Bo'riyev O. G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi. Toshkent, 1991.
9. Hamdalloh Mustavfiy Qazvinii. Nuzhat al-qulub. Bombay nashri, 1893 (fors tilida).
10. Hamdalloh Mustavfiy Qazvinii. Nuzhat al-qulub. Le Stranj nashri, Leyden, 1915 (fors tilida).
11. Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. Toshkent, 1965.

UO'K 94(575.2)

AMIR TEMURNING DINIY BAG'RIKENGLIK SIYOSATI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI

O.Sh.Xurramova, magistrant, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati va uning tarixiy ahamiyati tarixiy manbalar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda Sohibqironning turli din va konfessiya vakillariga nisbatan olib borgan siyosati, diniy bag'rikenglik tamoyillarining davlat boshqaruvidagi o'rni hamda uning ichki va tashqi siyosatga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, Amir Temur davrida diniy bag'rikenglikning siyosiy barqarorlikni ta'minlash, xalqaro diplomatik aloqalarni rivojlantirish va jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, diniy bag'rikenglik, Temuriylar davlati, davlat boshqaruvi, islom, diplomatik aloqalar, konfessiyalararo munosabatlar, siyosiy barqarorlik, Movarounnahr, tarixiy meros.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и современных научных исследований анализируется политика религиозной веротерпимости Амира Темура и её историческое значение. Рассматриваются отношение правителя к представителям различных религий и конфессий, роль принципов веротерпимости в государственном управлении, а также их влияние на внутреннюю и внешнюю политику. Особое внимание уделено значению данной политики для укрепления политической стабильности, развития международных дипломатических отношений и обеспечения общественного согласия.

Ключевые слова: Амир Темура, религиозная веротерпимость, государство Тимуридов, государственное управление, ислам, дипломатические отношения, межконфессиональные отношения, политическая стабильность, Мавераннахр, историческое наследие.

Abstract. This article analyzes Amir Timur's policy of religious tolerance and its historical significance based on historical sources and contemporary scholarly research. The study examines his attitude toward followers of different religions and denominations, the role of religious tolerance in state governance, and its influence on domestic and foreign policy. It also highlights the

contribution of this policy to political stability, the development of international diplomatic relations, and the strengthening of social cohesion within the Timurid State.

Keywords: *Amir Timur, religious tolerance, Timurid State, state governance, Islam, diplomatic relations, interfaith relations, political stability, Transoxiana, historical heritage.*

Kirish. XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlar Amir Temur tomonidan markazlashgan va qudratli davlatning barpo etilishi bilan tarixda yangi bosqichni boshlab berdi. Sohibqiron nafaqat yirik sarkarda va davlat arbobi, balki o'z davrining mohir siyosatchisi sifatida ham davlat boshqaruvi, tashqi siyosat, iqtisodiyot, ilm-fan va madaniyat rivojiga katta e'tibor qaratgan. Uning davlat boshqaruvidagi muhim tamoyillaridan biri diniy bag'rikenglik va konfessiyalararo totuvlikni ta'minlashga qaratilgan siyosat hisoblanadi. Bu siyosat Temuriylar davlatining siyosiy barqarorligini mustahkamlash, turli xalqlar va diniy jamoalar o'rtasida hamjihatlikni ta'minlash hamda xalqaro munosabatlarni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Amir Temur hukmronlik qilgan hududlar etnik, madaniy va diniy jihatdan nihoyatda rang-barang edi. Uning saltanati tarkibiga Movarounnahr, Xuroson, Eron, Iroq, Ozarbayjon, Kavkaz, Afg'oniston, Hindistonning shimoliy hududlari va Kichik Osiyoning ayrim qismlari kirgan bo'lib, bu yerda islomning turli mazhablari bilan bir qatorda nasroniylar, yahudiylar, zardushtiylar hamda boshqa diniy e'tiqod vakillari istiqomat qilgan. Bunday murakkab ijtimoiy muhitda davlatning barqarorligini ta'minlash diniy bag'rikenglikka asoslangan oqilona siyosatni amalga oshirishni talab etardi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Amir Temur islom diniga sodiq hukmdor bo'lishiga qaramay, boshqa din vakillariga nisbatan mutaassiblik siyosatini yuritmagan. U davlat manfaatlari va jamiyat barqarorligini ustuvor deb bilgan holda turli diniy jamoalarning faoliyat yuritishiga imkon yaratgan. Sohibqiron o'z saltanatidagi masjid, madrasa va maqbaralar bilan bir qatorda nasroniy va boshqa diniy jamoalarning ayrim ibodat maskanlariga ham homiylik qilganligi, xorijiy elchilar va ruhoniylarga hurmat bilan munosabatda bo'lganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bu holat Amir Temur siyosatining diniy bag'rikenglik tamoyillariga asoslanganligini ko'rsatadi.

Amir Temurning diniy siyosati faqat ichki boshqaruv bilan cheklanib qolmagan. U Misr mamluklari, Usmoniylar davlati, Xitoy, Hindiston hamda Yevropa davlatlari bilan olib borgan diplomatik aloqalarda ham diniy omildan mohirona foydalangan. Ayniqsa, Kastiliya elchisi Ruy Gonsales de Klavixo va boshqa xorijiy elchilarning xotiralarida Sohibqiron saroyida turli din va millat vakillarining erkin faoliyat yuritgani hamda ularga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lingani haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Bu esa Temuriylar davlatining xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga xizmat qilgan omillardan biri bo'lgan. Zamonaviy tarixshunoslikda Amir Temurning diniy siyosati turlicha baholanadi. Ayrim tadqiqotchilar uni islom sivilizatsiyasining himoyachisi sifatida e'tirof etsalar, boshqa olimlar uning diniy bag'rikenglik siyosatini ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlatni boshqarishning muhim vositasi sifatida izohlaydilar. Shu bois mazkur masalani tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida xolisona tahlil qilish bugungi tarixshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Amir Temur tomonidan barpo etilgan davlat o'zining hududiy ko'lami, etnik tarkibi va diniy xilma-xilligi bilan o'rta asrlarning eng yirik saltanatlaridan biri hisoblangan. Davlat tarkibiga Movarounnahr, Xuroson, Eron, Iroq, Ozarbayjon, Kavkaz, Afg'oniston, Suriyaning ayrim hududlari hamda Kichik Osiyoning bir qismi kirgan bo'lib, ushbu hududlarda turli millat va din vakillari istiqomat qilgan. Bunday murakkab siyosiy va ijtimoiy muhitda davlatning barqarorligini ta'minlash hukmdordan oqilona va muvozanatli siyosat yuritishni talab etgan. Shu nuqtai nazardan Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan diniy bag'rikenglik siyosati davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan [1:25-b].

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Amir Temur islom diniga e'tiqod qilgan va hanafiylik mazhabini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, davlat manfaatlarini diniy mutaassiblikdan ustun qo'ygan. Sohibqiron islom ulamolari, shayxlar va sayyidlarni e'zozlash bilan bir qatorda, saltanat hududida yashovchi boshqa din vakillarining ham diniy e'tiqodiga hurmat bilan munosabatda bo'lgan. Bu

siyosat, avvalo, davlat ichida tinchlik va osoyishtalikni saqlash, turli diniy jamoalar o'rtasida o'zaro ishonchni mustahkamlash hamda markaziy hokimiyat nufuzini kuchaytirishga xizmat qilgan [2:48-b]. Amir Temur hukmronligi davrida diniy bag'rikenglik siyosati mamlakatning ijtimoiy hayotida ham yaqqol namoyon bo'lgan. Turli din vakillariga o'z diniy marosimlarini bajarish imkoniyati yaratilgan, ularning ibodat maskanlari va diniy jamoalari davlat tomonidan muayyan darajada himoya qilingan. Ayrim tarixiy manbalarda nasroniy ruhoniylari va boshqa diniy jamoalar vakillarining Temur saroyida erkin faoliyat olib borgan hamda ularga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lingani qayd etiladi. Bu holat Sohibqiron siyosatining diniy bag'rikenglik tamoyillariga asoslanganligini tasdiqlaydi [3:112-b].

Sohibqironning diniy siyosati tashqi diplomatik faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etgan. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Temuriylar davlati Sharq va G'arb o'rtasidagi xalqaro munosabatlarning muhim ishtirokchisiga aylangan. Kastiliya, Fransiya, Angliya, Vizantiya, Misr mamluklari va boshqa davlatlardan kelgan elchilar Samarqand saroyida qabul qilingan. Xususan, Kastiliya qiroli Genrix III tomonidan yuborilgan elchi Ruy Gonsales de Klavixo o'z safarnomasida Amir Temur saroyida turli millat va din vakillarining faoliyat yuritgani, xorijiy elchilarga nisbatan yuksak hurmat ko'rsatilgani hamda ularning diniy e'tiqodiga to'sqinlik qilinmaganini alohida ta'kidlaydi [4:167-b].

Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan bunyodkorlik siyosatida ham diniy bag'rikenglik tamoyillarini kuzatish mumkin. Sohibqiron Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarda ko'plab masjid, madrasa, maqbara va xonaqohlar qurdirgan bo'lsa-da, zabt etilgan hududlarda mavjud tarixiy-madaniy yodgorliklarning muhim qismini saqlab qolishga ham e'tibor qaratgan. Uning bunyodkorlik siyosati diniy inshootlarni qurish bilan bir qatorda ilm-fan va madaniyat rivojiga xizmat qiluvchi markazlarni tashkil etishga yo'naltirilgan edi. Natijada turli din va madaniyat vakillari yashaydigan shaharlar iqtisodiy va madaniy jihatdan ravnaq topgan [5:91-b]. Temuriylar davlatida diniy bag'rikenglikning muhim natijalaridan biri xalqaro savdo va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi bo'ldi. Turli din va millat vakillaridan iborat savdogarlar davlat hududida erkin faoliyat yuritganlar. Xitoy, Hindiston, Eron, Arab mamlakatlari hamda Yevropa davlatlaridan kelgan savdogarlar Samarqand, Buxoro va Hirot kabi shaharlarda savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Savdo aloqalarining rivojlanishi esa iqtisodiy taraqqiyot bilan birga madaniy va ilmiy almashinuvni ham kuchaytirgan [6:135-b].

Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati ilm-fan va ma'rifat rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Sohibqiron o'z saroyiga turli mamlakatlardan olimlar, faqihlar, tarixchilar, tabiblar va me'morlarni taklif etgan. Ularning aksariyati turli hududlar va madaniy muhit vakillari bo'lishiga qaramay, ilmiy faoliyat olib borishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Bu esa Samarqand va boshqa yirik shaharlarning o'rta asr Sharqining yirik ilmiy markazlariga aylanishiga xizmat qilgan [1:147-b]. Tarixiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati diniy erkinlikni mutlaq shaklda joriy etishga emas, balki davlat manfaatlari, siyosiy barqarorlik va ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlashga qaratilgan pragmatik boshqaruv tamoyillariga asoslangan edi. Aynan shu siyosat orqali Sohibqiron ko'p millatli va ko'p konfessiyali ulkan saltanatni samarali boshqarishga muvaffaq bo'lgan. Bu tajriba o'rta asrlar davlat boshqaruvi tarixida muhim siyosiy model sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati Temuriylar davlatining siyosiy barqarorligi va ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlagan muhim omillardan biri bo'lgan. Sohibqiron islom diniga sodiq hukmdor sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa-da, davlat boshqaruvida diniy mutaassiblikka emas, balki bag'rikenglik, adolat va oqilona siyosat tamoyillariga tayangan. Bu esa ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlatni samarali boshqarish imkonini yaratgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Amir Temur turli din va e'tiqod vakillarining huquqlarini ma'lum darajada himoya qilish, ularning diniy marosimlarini erkin amalga oshirishiga sharoit yaratish hamda davlat manfaatlari yo'lida ularning salohiyatidan samarali foydalanishga intilgan. Bunday yondashuv mamlakat ichida tinchlik va osoyishtalikni mustahkamlash, turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasida o'zaro ishonch va hamjihatlikni qaror toptirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shuningdek, Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati uning tashqi siyosati va diplomatik faoliyatida ham muhim

o'rin egallagan. Turli davlatlardan kelgan elchilar, savdogarlar va ruhoniylarga nisbatan ko'rsatilgan hurmat xalqaro munosabatlarning rivojlanishiga, savdo aloqalarining kengayishiga hamda Temuriylar davlatining xalqaro maydondagi nufuzining ortishiga xizmat qilgan. Bu esa Sohibqiron diplomatiyasining muhim xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati o'rta asrlar davlat boshqaruvi tarixida muhim o'rin tutadi. Sohibqiron tomonidan amalga oshirilgan bag'rikenglik tamoyillari turli din va millat vakillarining tinch-totuv yashashiga, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga hamda davlatning siyosiy va iqtisodiy qudratini mustahkamlashga xizmat qilgan. Ushbu tarixiy tajriba bugungi kunda ham millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim tarixiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, zamonaviy jamiyat taraqqiyoti uchun dolzarb ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedov B. Amir Temur. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1996.
2. Yazdiy, Sharafiddin Ali. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1997.
3. Shomiy, Nizomiddin. Zafarnoma. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
4. Klavix, Ruy Gonsales de. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406). – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
5. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. – Toshkent: Fan, 1993.
6. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.

UO'K: 28(575.172):2-67

OROL BO'YI XALQLARIDA ISLOMGACHA BO'LGAN E'TIQODLAR VA ISLOMNING TARQALISHI: DINIY SINKRETIZM MUAMMOLARI

A.K.Yakupov, o'qituvchi, Muhammad al-Beruniy o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi, Nukus

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada Orol bo'yi xalqlarining islomgacha bo'lgan diniy e'tiqodlari – zardushtiylik, animizm, shamanizm va totemizm – hamda ushbu an'analarning islom dini bilan uyg'unlashuvi diniy sinkretizm nuqtai nazaridan tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Orol bo'yi, Kardar viloyati, islomgacha bo'lgan e'tiqodlar, diniy sinkretizm, zardushtiylik, shamanizm, totemizm, hayvonot uslubi, Buyuk ipak yo'li.

Abstract. This article examines the pre-Islamic religious beliefs of the Aral Sea peoples – including Zoroastrianism, animism, shamanism and totemism – and their synthesis with Islam from the perspective of religious syncretism.

Keywords: Aral Sea region, Kardar province, pre-Islamic beliefs, religious syncretism, Zoroastrianism, shamanism, totemism, animal style, Great Silk Road.

Аннотация. В данной научной статье с позиций религиозного синкретизма анализируются доисламские религиозные верования народов Приаралья — зороастризм, анимизм, шаманизм и тотемизм, а также процесс их взаимодействия и синтеза с исламом.

Ключевые слова: Приаралье, Кардарская область, доисламские верования, религиозный синкретизм, зороастризм, шаманизм, тотемизм, звериный стиль, Великий шёлковый путь.

Kirish. Har qanday sivilizatsiyaning ma'naviy qiyofasini anglash uchun uning diniy tarixi – e'tiqodlar vujudga kelgan, o'zgargan va boshqa diniy tizimlar bilan uyg'unlashgan jarayonlarni – chuqur o'rganish zarurdir. Bu nuqtai nazardan Orol bo'yi mintaqasi dinshunoslik ilmi uchun alohida tadqiqot maydonini tashkil etadi: bu yerda islomgacha bo'lgan ibtidoiy, animistik va zardushtiy e'tiqodlar, keyinchalik buddizm va nasroniylilik, nihoyat islom bir-biri bilan yuzlashgan, to'qnashgan va o'zaro singlishgan[1]

Mintaqaning diniy xaritasi oddiy bo'lmagan: turli etnik guruhlar – turkiy ko'chmanchilar, fin-ugor qabilalari va o'troq xorazmliklar – o'zlarining xilma-xil ibodat shakllari va mifologik dunyoqarashlarini birga olib kelganlar. Natijada Orol bo'yida diniy sinkretizmning o'ziga xos ko'rinishlari paydo bo'lgan, ya'ni turli diniy tizimlarning unsurlari birlashib, yangi, aralash ibodat an'analari hosil qilgan.

Ushbu maqola dinshunoslik metodologiyasi doirasida Orol bo'yi xalqlarining islomgacha bo'lgan diniy tasavvurlari, ularning arxeologik izlari va islom dini bilan uyg'unlashuv jarayonini

ilmiy jihatdan o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot nafaqat o'lkashunoslik uchun, balki O'rta Osiyo xalqlarida diniy ongning tarixiy shakllanishi kabi keng masalani yoritishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishda qiyosiy-tarixiy, fenomenologik (diniy hodisalarni o'z mohiyatida o'rganuvchi), manbashunoslik va arxeologik-tipologik metodlar qo'llanildi. Manba bazasi sifatida Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi hisobotlari, o'rta asrlar arab-fors geografik asarlari va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar xizmat qildi.

Ilk o'rta asrlarda Janubiy Ural hamda G'arbiy Sibir mintaqalaridan O'rta Osiyo daryolari oralig'iga yo'nalgan turkiy va fin-ugor qabilalarining ommaviy ko'chishi Orol bo'yi etnik va diniy xaritasini tubdan o'zgartirdi. Shimoliy Xorazm, So'g'd, Choch va Farg'ona vodiysida aholi tarkibining tez sur'atda yangilanishi kuzatildi. Janubi-Sharqiy Orol bo'yida hind-eron tillardagi ko'chmanchilarning o'rnini ketma-ket turkiy, so'ngra mo'g'ul tilli qabilalar egalladi.

Manbalarda qayd etilishicha, Orol dengizi havzasida eftalit, Kardar, Xorazm va O'g'uz etnik guruhlarining fin-ugor substratlar bilan qo'shilishi Sirdaryo va Amudaryo deltalarida murakkab etnodiniy birlashmalarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi[2]. Ushbu jarayonning tilshunoslik dalili sifatida Xorazm va Orol bo'yi toponimikasida saqlanib qolgan "ostyak, samat, tersyak, Kardar" singari turkiy bo'lmagan so'zlar xizmat qiladi – bu leksik qatlam qadimgi etnik va, albatta, diniy aloqalarning izlaridir.

O'rta asrlar arab va fors geograflari Shimoliy Xorazmda "al-Kardaliyya" deb atalgan, turkiy bo'lmagan aholining mavjudligini yozib qoldirgan. Qoraqalpoqlarning etnik tarixini o'rgangan S.P. Tolstov, T.A. Jdanko, V.N. Yagodin, M. Mambetullayev va T. Xo'jayev bu aholi qatlamini qoraqalpoqlar shakllanishining muhim bosqichi deb baholaganlar. Dinshunoslik nuqtai nazaridan bu aholining din tarixi mintaqaviy e'tiqodlar sintezini o'rganishda markaziy o'rin tutadi.

Miloddan avvalgi VII–V asrlar oralig'ida Janubiy Orol bo'yida ro'y bergan iqtisodiy va texnologik siljishlar – sug'orma dehqonchilikning kengayishi, temirni qayta ishlash texnologiyasining joriy etilishi va qurollar turining yangilanishi – aholi turmush tarzini o'zgartirdi va bu o'zgarishlar bevosita diniy tasavvurlarning yangilanishida ham o'z aksini topdi.

Tok qal'a (Nukusdan 14 km shimoli-g'arbda, 8 gektar) miloddan avvalgi IV asrda bunyod etilgan bo'lib, S.P. Tolstov (1946) va A.V. Gudkova (1959) tomonidan arxeologik jihatdan o'rganilgan[3]. Qal'a ichidan topilgan marosim buyumlari va ibodatxona izlari islomgacha bo'lgan diniy amaliyotning faol bo'lganligidan dalolat beradi. Katta Aybuyir qal'asi (Sho'manoy tumanidan 41 km shimoli-g'arbda) esa M. Mambetullayev tomonidan mil.av. V–III asrlar, milodiy I–IV asrlar va XI asr kabi uch tarixiy bosqichga ajratilgan.

Ellikqala tumanidagi Tuproq qal'a – eramizning III asrida Xorazm shahlar davlatining poytaxti bo'lgan bu yodgorlik – diniy hayot to'g'risida ayniqsa boy ma'lumot beradi. Qazishma paytida g'ishtlarda 70 ga yaqin tamg'a topilgan; ular orasida qoraqalpoq qabilalariga mansub belgilar ham aniqlangan. Devoriy rasmlar, sopol hayvon haykalchalari va marosim idishlari o'sha davr e'tiqodlarining murakkab qatlamli tizimga ega ekanligini tasdiqlamoqda.

Dinshunoslik nuqtai nazaridan eng muhim topilmalar orasida zardushtiylikka xos atashxonalar (olov ibodatxonalari) alohida o'rin egallaydi: ularning izlari Yonboshqal'a va Katta Aybuyir qal'asida aniqlangan[4]. Bundan tashqari, Sulton Uvays tog'i yonbag'irlarida, Mizdaxkanda, Tok qal'a va boshqa yodgorliklarda o'likni ossuariyga – suyak qutisiga joylab dafn qilish udumi keng tarqalgan. Bu marosim zardushtiylikdagi nopok deb hisoblangan jasadni yerga ko'mmasdan maxsus saqlash g'oyasidan kelib chiqqan bo'lib, e'tiqodning kuchli va izchil ekanligini ko'rsatadi.

Miloddan avvalgi VIII asrdan boshlab Orol bo'yi sak va massaget qabilalari orasida hayvonot uslubi deb ataladigan tasviriy san'at turi keng yoyildi. Bu uslub – qo'chqor, tuya, yo'lbars, burgut, arxar, lochin va ot tasvirlarining temir, bronza, oltin va suyakka o'yib ishlangan ko'rinishi – oddiy bezak emas, balki chuqur diniy ma'noga ega ramzlar tizimi edi. Sak mifologiyasi va kosmologiyasi bo'yicha ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu xalq olamni uch qatlamga: yer osti dunyosi, o'rta dunyo va samoga bo'lgan. Mitra va Indra singari quyosh va urush xudolari bilan bog'liq bu kosmologik tizimda har bir hayvon o'ziga xos ramziy vazifani o'tagan: sudraluvchilar va baliqlar yer osti kuchlarini, otlar va kiyiklar o'rta olamni, burgut va qushlar esa samoviy dunyoni ifodalagan.

Shunday qilib, hayvonot uslubi san'ati din tarixi manba sifatida qaraganda – arxeologik buyum emas, balki diniy dunyoqarashning vizual tili hisoblanadi. Uygaraq qabristonidan (miloddan avvalgi VI–V asrlar) topilgan oltin buyumlar – tog' qo'chqori boshi, bo'ri, leopard va kiyik nishonlari – sak ruhoniyligi va harbiy elitasining diniy tasavvurlari bilan bevosita bog'liq. Issiq qo'rg'on topilmalari ham shu xulosani mustahkamlaydi: oltin pardoz buyumlar, ot va arxar tasvirlari harbiy aristokratiyaning o'limdan keyingi hayotga ishonchini va totemistik e'tiqodlarini aks ettiradi.

Dinshunoslik nuqtai nazaridan ayniqsa qimmatli jihat shundaki, sak-massaget mifologiyasida mavjud bo'lgan turna qushiga sig'inish – totemizm hodisasi sifatida – keyinchalik qoraqalpoq xalq eposi Alpomish va Qoblonda hamda Ahmad ibn Fadlan (922-yil) tasvirlagan bajanak marosimlarida o'z izini qoldirgan[5]. Bu esa ibtidoiy e'tiqodlarning islomlashtirish jarayonidan keyin ham xalq ongida qanday uzoq saqlanib qolganini ko'rsatuvchi ajoyib diniy-tarixiy hodisadir.

1937-yildan boshlab to'plangan Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi materiallari Buyuk ipak yo'lining Orol bo'yi orqali o'tganligini aniq tasdiqlaydi. Kaspiy va Orol havzalarini Sharqiy Yevropa bilan tutashtirgan bu yo'l nafaqat tovar, balki din, falsafa va marosim an'analari ham ko'chish arteriyasi bo'lgan. Tuproq qal'a va Gavr shaharlaridan topilgan xitoy ipaklari, hind zargarlik namunalari va turli diniy belgilar ushbu xalqaro aloqaning moddiy izlaridir. Buyuk ipak yo'li sharofati bilan Orol bo'yida zardushtiylik, buddizm, nasroniylik (nestorianlik) va islom deyarli ketma-ket emas, balki qisman parallel ravishda tarqaldi. Ustyurt tekisligidagi karvon maskanlari – Uchlarquduq, Ajigeldi, Qo'shlarbuloq – bu diniy va madaniy oqimlar bir joyda kesishgan tugunlar bo'lgan[6]. Dinshunoslik istilohida bunday holat “diniy bozor” deb ataladi: aholi turli diniy takliflar orasidan o'ziga yaqinini tanlagan yoki ularning unsurlarini birlashtirib qo'llagan.

Islom VIII–IX asrlarda mintaqaga yetib kelganida butunlay bo'sh bir diniy maydonga emas, balki boy va murakkab e'tiqodlar tizimiga duch keldi. Shu sababli islomlashtirish mahalliy an'analarni mexanik siqib chiqarish yo'li bilan emas, balki uzoq muddatli sinkretik jarayon orqali amalga oshdi. Buning yaqqol dalili – Orol bo'yi ilohiyotshunoslari orasida o'ndan ortiq olimning al-Kardariy taxallusini qo'llashi: bu esa yangi din vakillari o'zlarini hali ham mahalliy madaniy ildizlar bilan bog'liq deb his qilganini anglatadi.

Orol bo'yi xalqlarining diniy tarixi – bu bir dinda boshqasiga keskin o'tish emas, balki uzoq va murakkab sinkretik jarayonning tarixidir.

Xulosa qilib aytganda, Orol bo'yidagi diniy sinkretizm masalasi O'zbekiston dinshunoslik fanida hali to'liq o'rganilmagan soha bo'lib qolmoqda. Kelajakda ushbu mavzu bo'yicha yangi arxeologik topilmalar va manbashunoslik tahlillari asosida qo'shimcha tadqiqotlar olib borish ilmiy zaruriyatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolstov S.P. Drevniy Xorazm. – M.: MGU, 1948. – 312 s.
2. Yusupov O. Problemi etnogeografii Yujnogo Priaral'ya v rannesrednevekov'e (VI–VIII vv.) // Materiali konferentsii NGPI. – Nukus, 2009. – B. 23–24.
3. Mambetullayev M. Katta Aybuyir qal'asining arxeologik tavsifi // O'zbekiston arxeologiyasi. – Nukus, 1990. – B. 45–52.
4. Snesarev G.P. Relikti domusul'manskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. – M.: Nauka, 1969. – 254 s.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma / Tauer nashri. – Praga, 1937–1956. – B. 59.
6. Zaleman K.G. Legenda pro Xakim-Ata // Izvestiya Imperatorskoy akademii nauk. Ser. V. – SPb., 1898. – T. IX, № 2. – S. 105–150.

УДК 902.2:904

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КЕРДЕРСКОГО ПАМЯТНИКА КУЮК-КАЛА, В ПОЛЕВОМ СЕЗОНЕ 2025 Г.

А.Т.Бекбаулиев, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2025 yilgi dala mavsumida Kuyuk-Qal'a aholi punktida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijalari keltirilgan. Shaharning o'zi Kerder madaniyatining eng yirik manzilgohlaridan biridir. Barcha topilgan materiallar 7–8-asrlarga oid bo'lib, yaqin o'xshashliklarni Afriqadagi Xorazm yodgorliklarida ham uchratish mumkin.

Kalit so'zlar: *Kuyuk-Qal'a, Kardar ma'daniyati, u'choq, stratigrafiya, sopol idishlari.*

Аннотация. В статье приведены результаты археологических раскопок на городище Куюк-кала, проведенные в полевом сезоне 2025 г. Сама городище является одним из самых крупных городищ Кердерской культуры. Все обнаруженные материалы относятся к VII-VIII вв. и близкие аналогии можно найти в памятниках афригидского Хорезма.

Ключевые слова: *Куюк-кала, Кердерская культура, очаг, стратиграфия, керамика*

Abstract. This article presents the results of archaeological excavations at the Kuyuk -Kala settlement, conducted during the 2025 field season. The settlement itself is one of the largest settlements of the Kerder culture. All discovered materials date to the 7th-8th centuries, and close analogies can be found in the monuments of Afrigid Khorezm.

Key words: *Kuyuk -Kala settlement, Kerder culture, oven, stratigraphy, pottery*

В рамках меморандума о научном сотрудничестве Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана (г. Нукус, Узбекистан) с Институтом археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (г. Казань, Россия) в мае-июне 2025 г. на памятнике археологии Куюк-кала в Бозатауском районе Республики Каракалпакстан были проведены археологические исследования.

Куюк-кала является первым памятником Кердерской культуры, где Хорезмская экспедиция провела археологические раскопки, который был впервые обнаружен этнографическим отрядом под руководством Т.А.Жданко в 1956 г. [Жданко, 1959 с 190]. В том же году археологи экспедиции Е.Е.Неразик и Ю.А.Раппопорт провели раскопки наряду с городищем и в одноименном оссуарном могильнике находящегося в непосредственной близости. Первый сезон полевых работ в городище показало несколько этапов строительства, что говорить о последовательном росте города. В результате раскопок были выявлены фортификация и общая площадь памятника. Основную массу находок составляла керамика «варварского» типа, орнаменты которых находят свои прямые аналогии в памятниках «Болотных городищ» и позднем этапе Джетыасара. Хорезмская керамика немногочисленны в основном представлены фрагментами крупных сосудов афригидского периода, аналогии которые встречаются в памятниках Беркуткалинского оазиса. Нумизматическая коллекция также весьма скудна, в основном хорезмские монеты чекана Абдуллаха [Е.Е.Неразик, Ю.А.Раппопорт, 1959 с 135-137].

Работах 1956 года одновременно с городищем, на возвышенности Кушхана-тау археолог Ю.А. Раппопорт исследовал оссуарный могильник. Все обнаруженные оссуарии были изготовлены из алебаstra и однотипны. Авторы датировали оссуарный могильник VII-VIII вв., который полностью совпадает с датировкой городища Куюк-кала [Е.Е.Неразик, Ю.А.Раппопорт, 1959 с 140].

В 1961 г. археологами Института истории, языка и литературы Каракалпакского филиала АН УзССР начаты работы на Куюккале, результаты работ которого позволили определить общую дату памятника, получить характеристику его топографии и установить наличие мощного культурного слоя, разделяющегося на три строительных горизонта, относящихся к VI–VIII вв. [Ягодин, 1984. с 64]. В 1961 г. были продолжены работы на раскопе VII, начатого сотрудниками ХАЭЭ в 1956 г., и разбит раскоп VIII. В 1967 г. произведена плановая аэрофотосъемка памятника. Полученные материалы позволили уточнить топографию памятника, разработать схему относительной и абсолютной хронологии, укладывающейся в период VII – середины VIII вв. [Ягодин, 1984. с 66].

Работы на памятнике были продолжены в 1997 г. археологическим отрядом Нукусского государственного педагогического института. На городище были заложены три новых раскопа (IX, X, XI) и проведены раскопки на оссуарном могильнике. Исследователями было выделено 5 периодов относительной хронологии городища, укладывающихся в конец VI–VIII вв. [Мамбетуллаев и др. 2002. с 163; Ходжайлов, Мамбетуллаев 2008. с 17].

В 2002-2006 гг. исследования Куюккалы были продолжены. Был открыт городской некрополь. Установлено, что помимо оссуарного погребального обряда жителями города практиковались грунтовые погребения с трупоположениями [Мамбетуллаев 2012 с 148].

Раскоп XXII 2025 г. прямоугольной формы размером 12×8 м (площадью 96 кв. м), (см. Рис.1. а;б) вытянутый по оси запад – восток, заложен в юго-восточной части городища. Анализ космических снимков позволил выявить здесь улицу шириной 4,5–5,6 м, ориентированную по оси ССВ–ЮЮЗ, которая одним концом тянулась к юго-восточному углу восточной цитадели, другим – к южному углу южного двора. На рассматриваемом участке она перпендикулярно пересекалась улицей шириной 3,5 м, образуя перекресток.

При снятии первого пласта была зафиксирована кладка постройки, конфигурация которой соответствовала объектам, выделенным по космическим снимкам. Последующими пластами данная постройка в пределах раскопа расширена полностью.

Сооружение прямоугольной формы сложено из квадратных сырцовых кирпичей размером $34 \times 34 \times 5$ –7 см на глиняном растворе, вытянуто по оси ЗСЗ – ВЮВ. Раскопом полностью ооконтурены восточный и южный угол сооружения. Юго-восточная стена постройки длиной 6,4 м и шириной 0,72–0,85 м прослежена полностью, юго-западная стена зафиксирована частично (длина 9,7 м, ширина 0,72–1,6 м). В пределах раскопа изучены два помещения, не имевшие общего проема: восточное (помещение 1) и западное (помещение 2). Разделяющая их перегородка имела ширину 0,6–0,8 м, возведена на стене постройки предыдущего строительного горизонта. По центру помещения 1 располагался очаг овальной формы размером $0,88 \times 0,72$ м, у юго-восточного угла – яма круглой формы диаметром 0,55 м. Последняя частично прорезала сырцовые кирпичи кладки постройки предыдущего строительного периода, и вероятно, является следом от места установки сосуда или емкости. Ещё одна яма (яма 1) подпрямоугольной формы размером $1,26 \times 1,22$ м находилась и с внешней стороны к востоку от сооружения. В помещении 2 располагались небольшие очаги круглой формы диаметром около 40 см. У южной стены помещения 2 из целых и фрагментированных сырцовых кирпичей была устроена площадка размерами $2,1 \times 1$ –1,2 м, интерпретируемая как лежанка. Она перекрыла перегородку между помещениями 2 и 3 предыдущего строительного периода. Постройка, вероятно, являлось жилищем с двумя помещениями, функционировавшая на самом последнем этапе существовавшая городища (IV строительный горизонт). Оно возведено на остатках более ранней постройки, соответствующей второму строительному горизонту.

III строительный горизонт представлен сооружением с тремя помещениями, которые интерпретируется как жилой дом с тремя комнатами. Он с незначительными отклонениями повторяет контуры сооружения последнего IV строительного горизонта, и с фиксируемыми размерами $10,1 \times 6,6$ м вытянут по оси ЗСЗ – ВЮВ. Кладка выполнена из более массивных сырцовых кирпичей ($36 \times 36 \times 7$ –8 см и $38 \times 38 \times 9$ см) на глиняном растворе, выложенных на подсыпке из щебня толщиной до 5 см.

В пределах раскопа изучены три помещения: восточное (помещение 1), центральное (помещение 2) и западное (помещение 3). Разделяющая их стена имела ширину 0,6–0,8 м. Помещения 1 и 2 не имели общего проема, помещения 2 и 3, скорее всего, были соединены общим проходом.

Помещение 1 имело размеры $6,4 \times 4$ м, вход располагался в северо-восточной стене. Внутренние поверхности стен были оштукатурены, местами зафиксированы следы известковой побелки. Поперек длинной оси помещение было разделено на две половины сырцовыми кирпичами, установленными на ребро. Южная половина носила хозяйственный характер: вдоль южной стены были устроены две кладовки из кирпичей, поставленных на ребро. В одной из них обнаружено нераздробленное ребро крупного рогатого скота, что может указывать на хранение мясных продуктов. Северная половина, где слева от дверного проема в углу располагался тандыр диаметром 0,48 м, вероятно, использовалась в качестве кухни и рабочей зоны. На уровне пола здесь выявлены развалы лепного горшка и кувшина, фрагменты точильных камней, глиняные пряслица, изделия из кости и рога.

Помещение 2 с фиксируемыми размерами $5,8 \times 2,85$ м (размеры внутреннего пространства $4,2 \times 2,3$ м) имело жилое назначение. Здесь так же, как и в помещении 1, в углу был устроен тандыр диаметром 0,40-0,48 м, по центру – очаги.

а) Куюк-кала – 2025 г. Раскоп XXII, сектор 2. Ортофотоплан на уровне 11-го пласта (-180 см от 0).

б) Куюк-кала – 2025 г. Раскоп XXII, сектор 1. Ортофотоплан на уровне 11-го пласта (-180 см от 0).

Рис. 1. Общий вид раскопа XXII Куюк-кала в 2025 г.

Помещение 3 с фиксируемой площадью $3,4 \times 3,12$ м продолжается в северную и западную стенки раскопа. В ней изучены не менее 2 очагов и 1 тандыра. Они частично разрушили друг друга, что свидетельствует об их периодическом обновлении.

Дом с тремя комнатами перекрывает культурные отложения и остатки постройки второго строительного горизонта.

II строительный горизонт представлен сооружением, установление размеров которого затруднено тем, что оно перекрыто вышеописанными строениями последующих (III-IV) строительных горизонтов. От него сохранилась стена длиной 5,45 м и шириной в 2 кирпича (0,87-0,98 м), вытянутой по оси ЗСЗ – ВЮВ. Кладка выполнена из широкоформатных сырцовых кирпичей (38–40×38–40×6-8 см) на глиняном растворе. Она сохранилась на высоту 2–3 кирпичей. Глинобитный пол строения имел толщину до 5 см, и располагался к северу и югу от данной стены, что свидетельствует о наличии помещений с обеих сторон от стены. Возможно данным сооружением связаны очаг и тандыр, расположенные к югу от стены. С севера к стене перпендикулярно примыкала перегородка шириной 16–28 см. Сооружение, предварительно, интерпретируется как жилище. Отсутствие находок «in situ», связанных с жизнедеятельностью данного жилища, подталкивает к мысли, что оно оставлено жителями.

Ниже залегают отложения первого строительного горизонта мощностью до 1,4 м. Стационарные постройки в данном горизонте не зафиксированы. С ним связаны прямоугольные, овальные и округлые в плане ямы, а также очаги круглой формы, углубленные как в культурный слой, так и в материк. Стенки ям преимущественно вертикальные, дно плоское. Заполнение ям представлено рыхлой золой с углем и незначительным количеством находок. Культурный слой горизонта и заполнения ям содержат значительное количество костей и чешуи рыб.

Материк, представленный стерильным желтым песком, выявился на всей площади раскопа на уровне -200/-2220 см от 0. На его фоне фиксировались объекты, углубленные в материк, и местами сохранились просадки культурного слоя.

В результате проведенных работ в 2025 г. на археологическом памятнике Куяк-кала раскопом XXII исследована площадь 96 кв. м. Раскоп прокопан до выявления материка, т.е. на глубину 200-220 см от современной поверхности (-200 см от 0).

В результате проведенных археологических раскопок выявлены культурные напластования трех строительных горизонтов, предварительно датируемые VII–VIII вв.

На раскопе обнаружены 3 сырцовые постройки – дома с несколькими комнатами, тандырами и очагами, а также множество различного назначения. Выявленные сырцовые постройки вписываются в общую схему их ориентировки на данном участке городища. Остатков стационарных построек в ранних горизонтах не прослежено.

С раскопа собран значительный вещевой материал VII–VIII вв., в основном, представленные фрагментами керамики. Керамическая коллекция включает фрагменты лепных кердерских (681 экз.), круговых афригидских (75 экз.) и хорезмийских красноглиняных (38 экз.) сосудов. В остеологическом материале преобладают кости мелкого рогатого скота, в меньшей степени представлен крупный рогатый скот. Единичными экземплярами зафиксированы кости лошади, свиньи, собаки, верблюда, кошек, птиц. Выявлены фрагменты плотных рогов диких копытных, использовавшиеся, вероятно, в качестве сырья для изготовления бытовых изделий. Значительный процент составляют остатки рыб, преимущественно речных видов, с незначительной примесью осетровых.

На раскопе обнаружено 43 индивидуальных находки: глиняные и каменные пряслица, каменные оселки и точильные камни, костяные изделия, медная чаша, медные предметы, сердоликовые и стеклянные бусы, серебряная (?) серьга и др. На расстоянии около 100 м к юго-западу от раскопа после сильного ветра были зафиксированы два скопления медных изделий (всего 99 предметов, преимущественно фрагментов). Данные скопления интерпретируются как «отбракованный» материал, оставленный в результате несанкционированных раскопок (кладоискательской деятельности), следы которой в виде ям размером до 1 × 1 м и глубиной до 30 см фиксируются на всей территории памятника. Среди предметов из указанных скоплений – фрагменты перстней, пряжек, браслетов, накладок, серег (в том числе салтовского типа) и прочих изделий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жданко Т.А. «Работы Каракалпакского этнографического отряда в 1956 г.» // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. Москва 1959
2. Мамбетуллаев М., Торежанова Н., Турманов Ж. Исследование городища Куюккала // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 32. Ташкент: «ФАН» АН Республики Узбекистан, 2001, с. 158-163.
3. Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала // История материальной культуры Узбекистана / под общей редакцией А.Э. Бердимуратова. Самарканд, 2012. Вып. 37. С. 130–151.
4. Неразик Е.Е., Раппопорт Ю.А. «Куюк-кала в 1956 г.» // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. Москва 1959
5. Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала. М.: 2008, с. 17;
6. Ягодин В.Н. Кердерское поселение Куюк-кала // Археология Приаралья. Вып. II. Ташкент: «ФАН» Узбекской ССР, 1984, с. 63-66.

УЎК 908

**ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА МҲЯЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ
ЖАРАЁНЛАРИ ТАРИХИДАН
(Ғузур тумани мисолида)**

И.Жўраев, мустақил изланувчи, Қариши давлат университети, Қариши

Аннотация. Мазкур мақолада Қашқадарё вилояти Ғузур тумани мисолида маҳалла фуқаролар йиғинларининг ташкил топиши тарихи, уларнинг шаклланиши босқичлари ҳамда маъмурий-ҳудудий ривожланиши жараёнлари таҳлил қилинган. Архив ҳужжатлари ва жорий архивлар асосида маҳаллаларнинг ташкил этилиши саналари, номланиши тарихи, аҳолининг сони, миллий таркиби ҳамда айрим маҳаллаларнинг бошқа фуқаролар йиғинлари таркибидан ажралиб чиқиши жараёнлари ёритилган. Шунингдек, мустақиллик йилларида маҳалла институтининг такомиллашуви, унинг ҳудудий бошқарув тизимидаги ўрни ва тарихий тараққиётига оид илмий хулосалар баён этилган.

Калим сўзлар: маҳалла, маҳалла фуқаролар йиғини, Ғузур тумани, Қашқадарё вилояти, маҳаллий бошқарув, тарих, архив ҳужжатлари, ҳудудий ривожланиши, фуқаролар йиғини, мустақиллик.

Аннотация. В данной статье на примере Гузарского района Кашкадарьинской области рассматривается история формирования сходов граждан махалли, этапы их становления, а также процессы административно-территориального развития. На основе архивных документов и местных источников освещены даты образования махаллей, история их наименований, численность населения, национальный состав, а также процессы выделения отдельных махаллей из состава других сходов граждан. Кроме того, представлены научные выводы о развитии института махалли в годы независимости, его месте в системе территориального управления и исторической эволюции.

Ключевые слова: махалля, сход граждан махалли, Гузарский район, Кашкадарьинская область, местное управление, история, архивные документы, территориальное развитие, сход граждан, независимость.

Abstract. This article examines the history of the establishment of citizens' assemblies (mahalla citizens' gatherings), the stages of their formation, and the processes of administrative and territorial development, using Guzar District of Kashkadarya Region as a case study. Based on archival documents and local sources, the study highlights the dates of the establishment of mahallas, the history of their names, population size, ethnic composition, and the process by which some mahallas were separated from other citizens' assemblies. The article also presents scientific conclusions on the development of the mahalla institution during the years of independence, its role in the system of territorial governance, and its historical evolution.

Keywords: mahalla, Mahalla Citizens' Assembly, Guzar District, Kashkadarya Region, local governance, history, archival documents, territorial development, citizens' assembly, independence.

Кириш. Қашқадарё вилоятининг Ғузур туманида бугунги кунда 51 та маҳалла фуқаролар йиғини фаолият юритади. Туман ҳудудида маҳаллаларнинг ташкил этилиши ва

уларнинг алоҳида фуқаролар йиғини сифатида шаклланиши асосан аҳоли сонининг ортиши ҳамда ҳудудий бошқарувни такомиллаштириш эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган. Турли йилларда туман ҳокимининг қарорлари асосида янги маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этилиб, уларнинг ҳудудий чегаралари ва номланишида тарихий ҳамда маҳаллий хусусиятлар инобатга олинган.

Ғузур туманида маҳалла фуқаролар йиғинларининг ташкил топиш тарихи, уларнинг ҳудудий шаклланиши ва ривожланиш босқичларини ўрганиш маҳаллий бошқарув тизимининг тарихий тараққиётини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. Туманда турли йилларда аҳоли сонининг ортиши натижасида янги маҳалла фуқаролар йиғинларининг ташкил этилиши, айрим маҳаллаларнинг мавжуд фуқаролар йиғинлари таркибидан ажралиб чиқиши ҳамда уларнинг номланиш тарихи ҳудуднинг маъмурий ривожланиш жараёнларини акс эттиради.

Асосий қисм Маҳалла аҳилиги, тотувлик ва ҳамжиҳатликка қорлайдиган муқаддас ғуша ҳисобланади. Ғузур туманида жами 51 та маҳалла фуқаролар йиғини фаолият юритади. Шунингдек, туманда 1 та шаҳар, 5 та шаҳарча ва 80 та қишлоқ аҳоли пункти мавжуд. Ғузур тумани “Дўлтали маҳалла фуқаролар йиғини йиғини «Ғулистон» МФЙ, “Тошғузур”, Эшонқудуқ МФЙ билан чегарадош. 1998 йил 19 февралдаги Ғузур туман ҳокимининг Х-72/2-сон қарорига асосан маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилди[1]. Маҳаллада 628 та хонадон, оила сони 745 та, аҳоли сони 3703 нафарни ташкил этади. “Ёнқишлоқ” маҳалла фуқаролар йиғини Ғузур тумани Ғулшан қишлоғида жойлашган. 1998 йилгача “Ёнқишлоқ” МФЙ “Ғулшан” қишлоқ фуқаролар йиғини таркибидаги маҳалла бўлиб, аҳоли сони ошиб кетиши сабабли 1998 йил “Ғулшан” қишлоқ фуқаролар йиғини таркибидан чиқарилди. Жарариқ маҳалла фуқаролар йиғини Ғузур туман ҳокимининг Х-72/2-сонли қарори билан аҳоли сонининг ўсиши муносабати билан Жарариқ маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилган. [2]

Зарбдор маҳалла фуқаролар йиғини 1993 йил 26-апрел куни Ғузур туман ҳокимининг Х-14/4-сонли қарори билан аҳоли сонининг ўсиши муносабати билан “Қовчин” ва “Совлиғар” маҳалла фуқаролар йиғини ажратилиб “Зарбдор” маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилган[3]. Маҳаллада 764 та хонадон, оила сони 965 та, аҳоли сони 3995 нафарни ташкил этади. Қўштепа маҳалла фуқаролар йиғини Қўштепа қишлоғида жойлашган. Маҳаллада 517 хонадон, оила сони 707 та, аҳоли сони 3113 нафарни ташкил этади. Маҳалла аҳолиси асосан ўзбек, қовчин, қўнғирот уруғларидан иборат.

Қовчин маҳалла фуқаролар йиғини 1997 йилгача Зарбдор қишлоқ фуқаролар йиғини ҳузуридаги Қовчин маҳалла фуқаролар йиғини этиб ташкил қилинган. Фуқаролар йиғинида аҳоли ўсиши муносабати 1998 йил 23 июн кунидаги Ғузур туман ҳокимининг Х-214/06-сонли қарори билан Қовчин маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилган.[5] Маҳалладаги 920 хонадон, оила сони 1287 та, аҳоли сони 5890 нафарни ташкил этади.

Ғулистон Қфй таркибидан Шерали Қфй 1996 йилда, Эшонқудуқ Мфй 2008 йилда ажралиб чиққан. Маҳаллада қарийб 1371-хонадон яшайди. Меҳнатобод маҳалла фуқаролар йиғини Ғузур тумани Керайт қишлоғида жойлашган. 2007 йилгача Абдулла Турсунов номи берилган. Меҳнатобод қишлоқ фуқаролар йиғини ҳузурида Чўмичли ва Савбоғ, Тенгдош маҳалла фуқаролар йиғини ташкил қилинган. Фуқаролар йиғинида аҳоли ўсиши муносабати 1993 йил 10-октябрда Ғузур туман ҳокимининг Х-10/08-сонли қарори билан Меҳнатобод маҳалла фуқаролар йиғини алоҳида ташкил этилган.[6] Маҳаллада 965 хонадон, оила сони 1110 та, аҳоли сони 5585 нафарни ташкил этади. Маҳалла аҳолиси асосан ўзбек, рус, тожик миллатларидан иборат.

Мустақиллик мфй Ғузур тумани Мустақиллик кўчасида жойлашган. Туман ҳокимлигининг 2011 йил 26 июндаги Х-750/06 сонли қарори билан ташкил этилган. Янги ташкил этилган маҳалла бўлганлиги учун Мустақиллик номи берилган. Фуқаролар йиғинида ўзбек, тожик, татар миллатига мансуб халқ яшайди. 1993 йилда Янги Наврўз маҳалласи ташкил қилинди. Маҳаллада руслар, татарлар, тожиклар, немислар, туркаманлар, яҳудийлар, ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келмоқдалар.

“Обод” маҳалла фуқаролар йиғини Ғузур тумани Ўзбекистон кўчасида жойлашган. Туман ҳокимлигининг 1993 йил 29 октябрдаги Х-416/10 сонли қарори билан

ташкил этилган. Пахтазор мфй Ғузур тумани Кўхинур кўчасида жойлашган. Ғузур туман ҳокимининг 1993 йил 29 октябрдаги Х-416/10 қарори билан Пахтазор номи берилган. Фуқаролар йиғинида ўзбек, тожик, татар, қозоқ, рус миллатига мансуб халқ яшайди. Туман ҳокимининг 1993 йил 29 октябрдаги Х-416/10 қарорига асосан Пачкамар қфй деб юритила бошланган. Туман ҳокимининг 1998 йил 19-февралдаги Х-72/2-сонли қарорига асосан Меҳнатобод қфй ҳудудидан ажралиб Савбоғ мфй деб юритила бошлаган.

2016 йил Ғармистон қишлоғи Тенгдош номи билан ўзгартирилиб Тенгдош қишлоғи деб атала бошланган. Тинчлик маҳалласи 1993 йилгача Мирзо Турсунзода номи фй деб номланган. 1993 йил 29-октябрдаги Ғузур туман ҳокимининг Х-416/10-сонли қарори билан Тинчлик маҳалла фуқаролар йиғини деб қабул қилинган. Тинчлик мфйда 11 та кўча мавжуд.

Тошгузар мфй Ғузур тумани Тошгузар қишлоғида жойлашган. Ғузур туман ҳокимининг 2001 йил 5 июндаги Х-327/06 қарори билан маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилган. Халқабод мфй 1973 йил “Халқабод” маҳалласи “Халқабод” қишлоқ фуқаролар йиғини таркибида ташкил этилган. 1997 йил Ғузур туман ҳокимининг Х-434/11-сон қарорига асосан “Халқабод” маҳалла фуқаролар йиғини деб номланган.

Хўжагузар мфй Ғузур туманининг марказий кўчаларидан бири Ўзбекистон кўчасида жойлашган. 1997 йилда Хўжагузар маҳалласи номи берилган. Хумдон мфй Ғузур тумани Сангишкон қишлоғида жойлашган. 2017 йил 1 август кунидан Ғузур туман ҳокимининг қарорига асосан Бўстон қфй таркибидан ажратилиб “Хумдон” маҳалла фуқаролар йиғини номи берилди.

Чақар мфй Ғузур тумани Чақар қишлоғида жойлашган. 2017 йил июл ойида Ғузур туман ҳокимининг қарори билан Гулшан қфй таркибидан чиқарилиб ташкил этилди. Чугуртма маҳалласи Чугуртма қишлоғида жойлашган. 1998 йилгача Гулистон қфй таркибида бўлган. 1998 йил 19 феврал куни Ғузур туман ҳокимининг Х-72/2-сонли қарори билан маҳалла фуқаролар йиғини деб ажралиб чиққан. Чўмичли мфй 2007 йилгача Меҳнатобод қфй ҳузуридаги Чўмичли маҳалла фуқаролар йиғини ташкил қилинган. 2007 йил 1 ноябр кунидagi Ғузур туман ҳокимининг Х-687/11-сонли қарори билан Чўмичли маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилган. Фуқаролар йиғини номи қишлоқ сарой ва кўнғиротларнинг Чўмичли уруғи асосида номланган.

Шакарбулоқ мфй 1991 йилда ташкил топган. Аҳолиси 2019 йил 1 январ ҳолатида 5864 нафар, хонадонлар сони 1031 та, оилалар сони 1546 тани ташкил қилади. Шерали қфй 1996 йил 15 апрелдаги Ғузур туман ҳокимининг Х-215/4 сонли қарори билан Қоракўл қишлоқ фуқаролар йиғини таркибидан ажралиб Шерали қфй ташкил топган Батош мфй Бўстон қфй тасаруфидан ажралиб 1995 йил Ғузур туман ҳокимининг 11-майдаги Х-198/5-сонли қарорига асосан маҳалла номи Батош қфй деб атала бошлади.

Дўстлик маҳалласига кўп миллатли аҳоли аҳил ва иноқ яшаганлиги сабабли 2013 йилдан бошлаб маҳаллага шу ном берилган. Маҳалла аҳолиси сони 2847 та, хонадонлар сони 504 та, оилалар сони 671 та. Аҳолини асосий қисмини ўзбеклар ва тожиклар ташкил этади.

Мўминобод мфй 1973 йилгача Апарди маҳалласига қарашли бўлган ва кейин маҳалладан ажралиб чиқиб Гагарин колхозини деб аталган. 2007 йил Ғузур туман ҳокимининг 9-апрелдаги Х-275/4-сонли қарорига асосан маҳалла номи Мўминобод деб атала бошлади. Совлиғор маҳалласи 1997 йилда ташкил қилинган. 3565 та, хонадонлар сони 658 та, оилалар сони 751 та, аҳолини асосий қисмини ўзбеклар ташкил этади.

Чанок мфй туман ҳокимининг 1993 йил 29 октябрдаги Х-416/10-сонли қарори билан ташкил этилган. Кўнғиротларнинг чанок уруғи асосида қишлоқ ном олган ва шу ном берилган. Эскибоғ мфй Ғузур тумани Эскибоғ қишлоғида жойлашган. 2017 йилгача Гулшан мфй таркибида бўлган. 2017 йил июл ойида Ғузур туман ҳокимининг қарори билан Гулшан қфй таркибидан чиқарилиб Эскибоғ мфй ташкил этилди. Фуқаролар йиғинида ўзбек, тожик, туркман, қозоқ, рус, татар, карейс миллатига мансуб фуқаролар яшайди.

Эшонқудук илгари Қоракўл қфй ҳудудига қарашли бўлган. 2007 йилда туман ҳокимининг май ойидаги қарорига асосан Қоракўл қфй ҳудудидан ажралиб Эшонқудук мфй

деб юритила бошланди. Маҳалладаги 702 хонадонда 3521 киши яшайди, маҳалла аҳолиси асосан ўзбеклардан иборат.

Яккадарахт мфйни Ғузор туман ҳокимининг қарори билан 2006 йил 11 мартдан Гулшан қфй таркибидан Яккадарахт мфй ажралиб чиққан.

Янгиобод мфй Ғузор тумани Халқабод қишлоғида жойлашган. 2017 феврал ойида Ғузор туман ҳокимининг Х-4941-сон қарорига асосан Янгиобод мфй деб номланган. Янгиобод қишлоғи аҳолиси 1969 йил Қамаш туманида кўчки содир бўлган, аҳолиси Қамаш туманидан шу қишлоққа кўчиб келган ва қишлоқ оқсоқоллари шу қишлоқ янги бўлсин деб Янгиобод номи билан аталган. Хуллас маҳалла фуқаролар йиғинлари дастлаб қишлоқ советлари шаклида ташкил этилган бўлиб, мустақилликдан сўнг қишлоқ маҳалла фуқаролар йиғини ва маҳалла фуқаролар йиғинларига айлантирилганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек фуқаролар йиғинининг номланишида ҳам қадимий номлар, жой номлари ҳисобга олинганлигини айтиб ўтиш ўринли бўлади.

Хулоса. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ғузор туманидаги маҳалла фуқаролар йиғинларининг аксарияти XX асрнинг 90-йиллари ва кейинги даврда аҳоли сонининг ўсиши ҳамда ҳудудий бошқарувни такомиллаштириш зарурати асосида ташкил этилган. Айрим маҳаллалар мавжуд қишлоқ фуқаролар йиғинлари таркибидан ажратилиб, алоҳида маҳалла фуқаролар йиғини мақомини олган.

Мақолада келтирилган маълумотлар маҳаллаларнинг ташкил этилишида туман ҳокимининг қарорлари муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилганини кўрсатади. Шунингдек, маҳалла номларининг берилишида қадимий жой номлари, қишлоқлар ҳамда маҳаллий тарихий хусусиятлар ҳисобга олинган. Ғузор тумани мисолида маҳалла фуқаролар йиғинларининг ташкил топиш тарихи таҳлили уларнинг қишлоқ фуқаролар йиғинлари негизида шаклланишини ҳамда мустақиллик йилларида ҳудудий бошқарув тизимида муҳим таркибий бўғинга айланишини кўрсатади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ғузор тумани ҳокимининг 1998-йил 19-февралдаги Х-72/2-сон қарори.
2. Ғузор тумани ҳокимининг 1998-йил 19-февралдаги Х-72/2-сон қарори.
3. Ғузор тумани ҳокимининг 1993-йил 26-апрелдаги Х-14/4-сон қарори.
4. Ғузор тумани ҳокимининг 1998-йил 23-июндаги Х-214/06-сон қарори.
5. Ғузор тумани ҳокимининг 1993-йил 10-октябрдаги Х-10/08-сон қарори.
6. Ғузор тумани ҳокимлигининг 2011-йил 26-июндаги Х-750/06-сон қарори.

УДК 338.46:615.838(575.1)

РАЗВИТИЕ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСА УЗБЕКИСТАНА: ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

*М.В.Исраилова, независимый исследователь, Ферганский государственный университет,
Фергана*

Annotatsiya. *Maqola O'zbekiston sanatoriy-kurort majmuasi (SKM) rivojlanishi tarixining institutsional va ijtimoiy jihatlarini xronotopik tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda muallif tomonidan soha rivojlanishining asosiy bosqichlari ajratib ko'rsatilgan va tavsiflangan, barqaror qonuniyatlar aniqlangan hamda zamonaviy sharoitlarda uning ijtimoiy ahamiyati transformatsiyasi aks ettirilgan.*

Kalit so'zlar: sanatoriy-kurort majmuasi, institutsional rivojlanish, kurortologiya, ijtimoiy ahamiyat, rivojlanish davri.

Аннотация. *Статья посвящена хронотопическому анализу истории развития санаторно-курортного комплекса (СКК) Узбекистана в институциональном и социальном аспектах. Автором выделены и охарактеризованы основные этапы развития сферы, выявлены устойчивые закономерности, отражена трансформация социальной значимости сферы в современных условиях.*

Ключевые слова: санаторно-курортный комплекс, институциональное развитие, курортология, социальная значимость, период развития.

Abstract. *This article is devoted to a chronotopic analysis of the history of the development of Uzbekistan's health resort complex (HRC) from institutional and social perspectives. The author identifies and describes the main stages of the sector's development, identifies consistent patterns, and examines the transformation of the sector's social significance in the contemporary context.*

Keywords: *health resort complex, institutional development, resortology, social significance, period of development.*

Введение. Санаторно-курортный комплекс (СКК) Узбекистана является институционально сложившейся формой оздоровительного туризма, уникальной по своей организационно-экономической модели. Объединяющая в себе медицинскую, рекреационную и туристскую составляющие, санаторно-курортная деятельность имеет ярко выраженный социально ориентированный характер предоставления услуг, что отличает его от моделей wellness- и спа-туризма, распространённых в большинстве зарубежных стран. На сегодняшний день в Узбекистане насчитывается 235 санаториев, общей мощностью 22,6 тысяч койко-мест. При детальном рассмотрении становится очевидным, что современное состояние СКК — это результат исторической трансформации форм собственности санаторно-курортных учреждений, которая на данный момент включает три группы санаториев коренным образом отличающиеся друг от друга целями, организационными моделями, системами финансирования и механизмами управления. Поэтому понимание современных проблем санаторно-курортного комплекса требует ретроспективного анализа того, как менялись институциональные механизмы управления отраслью на разных исторических этапах и какое влияние это оказывало на её развитие.

Методы Методологическую основу исследования составил хронотопический анализ - метод, позволяющий анализировать социально-экономические процессы с учётом их пространственно-временного контекста [1]. Он помогает сопоставлять события в разных регионах и эпохах, выявлять взаимовлияния и проникновения культур, а также проследить динамику развития в единстве времени и пространства.

Материалы Информационную базу исследования составили статистические, энциклопедические и архивные материалы, а также труды отечественных и зарубежных авторов в области истории санаторно-курортного дела и курортологии, нормативно-правовые акты Республики Узбекистан отражающие динамику развития санаторно-курортной сети на территории Узбекистана.

Обзор литературы. На сегодняшний день существует много подходов к периодизации развития санаторно-курортного комплекса. В медицинском контексте история развития СКК раскрыта авторами Гильмутдиновой Л.Т. и Салаховым Э.М. [2], Стародубовым В.И. и Пономаренко Г.Н. [3] Зуннуновым З.Р. [4]. Авторы Вахобов Х. и Якубов И. [5] описали историю развития санаторно-курортной системы Узбекистана в контексте рекреационной географии. Российские экономисты А.М. Ветитнев [6], М.С. Оборин [7] и С.Ю. Цёхла [8] рассматривают историю развития СКК в советский период. Исследования узбекских авторов Ч.К. Хусанова [9], А.Т. Мирзаева [10], Х.Ш. Сирлибекова [11] и Н. Тухлиева [12] посвящены преимущественно развитию туризма и рекреации в Узбекистане. Таким образом работы, посвящённые истории санаторно-курортного дела, как правило, либо рассматривают общесоюзный контекст без региональной специфики Узбекистана, либо ограничиваются констатацией этапов развития без увязки с изменением структуры органов управления, нормативно-правовой базы и роли профсоюзных институтов.

Результаты. На основании проведённого хронотопического анализа предложен авторский подход к периодизации этапов развития СКК Узбекистана, которая включает 4 этапа, и отражает динамику изменений организационно-институциональных и правовых условий его функционирования (рис.1).

Первые упоминания о полезных свойствах минеральных вод Узбекистана можно увидеть в «Каноне о врачебной науке» великого учёного Абу Али ибн Сино и в фундаментальном энциклопедическом произведении выдающегося арабского географа Ибн

Фадлаллах ал-‘Умари «Пути взоров по государствам с крупными городами». Эти и другие свидетельства дают возможность предполагать, что в древности минеральные воды, лечебные грязи, климатические факторы активно применялись как в народной медицине, так и в практике учёных-лекарей. Локальный характер и отсутствие специализированных институтов управления, нормативных и правовых рамок позволяет отнести данный период к латентному этапу развития санаторно-курортного комплекса.

Рис.1. Этапы развития санаторно-курортного комплекса Республики Узбекистан. (разработано автором)

Следующий этап развития СКК Узбекистана относится к периоду его вхождения в состав Российской империи. В этот период, в рамках комплексных научных исследований ресурсного потенциала и его хозяйственного освоения, началось изучение минеральных источников, лечебных грязей и климатических особенностей региона. В 1869 году химиком Н.Б.Тейхом были выполнены первые гидрохимические анализы минеральных вод и грязей. Первые гидрогеологические описания источников лечебных вод были сделаны П.П.Семенов-Тяньшанским, И.В. Мушкетовым, А.И. Андреевским, а в 1912 году В. Вебером была составлена первая карта минеральных источников и лечебных грязей Средней Азии.[13] Первый санаторий европейского типа был открыт в 1881 году врачом И.Буниным в районе Педов Кокандского уезда. Затем водолечебницы, климатические станции и первые курорты стали открываться локально в местах источников природных лечебных ресурсов. [14] В связи с началом первой мировой войны в 1914 году во всех регионах Российской империи, в том числе и в Туркестане, курорты, и водолечебницы были перепрофилированы в госпитали и приостановлено финансирование что привело к постепенному упадку курортной инфраструктуры.

Дореволюционный период развития заложил институциональные основы организации санаторно-курортного дела на территории Узбекистана, однако существенного социального–экономического влияния на развитие региона и медицинского значения для коренного населения он не имел. Согласно изученным источникам водолечебницы и санатории были ориентированы на обслуживание потребностей имперской администрации, военных и переселенцев. Коренное население Узбекистана услугами санаториев не пользовалось в силу

языковых, культурных барьеров, а также настроенного отношения к европейской медицине.

Советский этап развития стал периодом институционального становления и активного развития санаторно-курортной деятельности как отрасли. Начало этапа приходится на 1919 год, когда после вхождения Туркестана в состав РСФСР и принятия декрета «О лечебных местностях общегосударственного значения» национализировавшего все санатории, лечебницы и курорты. В период до 1923 года сфера продолжала находиться в упадке, а курортная инфраструктура использовалась как места оказания социальной помощи, туберкулёзные диспансеры и пункты вакцинации.

Формирование в 1923 году Главного курортного управления Туркестанской республики и основание в Ташкенте научно-исследовательского института физиотерапии имени Н.А. Семашко, определило начало качественно нового этапа развития санаторно-курортной сферы на территории Узбекистана. В этот период активно создавались новые и заново отстраивались санатории, пришедшие в упадок в период Первой мировой войны. После размежевания центральноазиатских республик 8 октября 1934 г. курортное управление было преобразовано в Управление домами отдыха и санаториями ВЦСПС по Узбекистану. Во время второй мировой войны санатории были преобразованы в госпитали для лечения солдат Советской Армии и переданы в Управление Госпиталями ВЦСПС по Узбекистану и Киргизской ССР. После окончания второй мировой войны, санаторно-курортная сфера начала вновь активно развиваться в структуре ВЦСПС Узбекистана.

В 1956 году начинается новый этап развития СКК Узбекистана, который связан с реорганизацией санаториев и передачей их в управление Министерству здравоохранения. Эта реформа была направлена на оптимизацию расходов и трансформировало санатории в стационарные медицинские учреждения реабилитационного типа. Министерство Здравоохранения не обеспечивало достаточного финансирования для поддержания разросшейся к тому времени инфраструктуры СКК, так как деятельность санаториев в одном ряду с другими медицинскими направлениями была менее приоритетной и финансировалась по остаточному принципу. В результате, неудавшийся эксперимент показал, что для эффективного развития санаторно-курортного комплекса важно не ведомственное подчинение, а сохранение комплексности услуг, эффективное управление и финансирование.

В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР. № 335 от 10 марта 1960 г «О передаче профсоюзам санаториев и домов отдыха», все санатории, дома отдыха и пансионаты, кроме туберкулёзных, вновь были переданы в управление профсоюзам. В Узбекистане было создано Главное курортное управление при Совете профсоюзов республики. В этот период активно строились новые санатории, продолжались активные научно-исследовательские работы, развивалась курортология. По данным статистических справочников, к 1989 году в Узбекистане функционировало 89 санаториев, 18 домов отдыха и 158 санаториев-профилакториев с коечным фондом 54,5 койко-мест. В 1989 году в санаториях республики отдохнуло 434 тысячи человек, а стоимость оказанных им санаторно-курортных услуг составила 42 миллиона рублей.

В советский период окончательно сформировался основной тип лечебных учреждений на курортах - санаторий. Санаторно-курортное лечение вошло в состав трехэтапной системы советского здравоохранения «поликлиника — стационар — санаторий». Была создана и внедрена централизованная система планирования и управления санаторно-курортной отраслью, что обеспечивало её стабильное функционирование, развитие и выполнение социальных функций. Ключевым инструментом доступности санаторно-курортных услуг стала система льготных и бесплатных путёвок: около 20% путёвок выдавались бесплатно, остальная часть распределялась среди членов профсоюза с оплатой 20-30% стоимости путёвки. Таким образом профсоюзы являлись механизмом обеспечения социальной политики государства и имели контроль над всей инфраструктурой СКК. Окончание «Советского» периода развития СКК Узбекистана связано с обретением независимости в 1991 году.

Современный период развития можно условно разделить на 3 периода: стагнация (1992-1999г), начало рыночных реформ СКК (2000-2019г), модернизация и развитие СКК (начиная с 2020 года). В первые годы независимости санаторно-курортная сфера находилась в стагнации: изношенная инфраструктура, устаревшее оборудование, отсутствие законодательной базы и эффективного финансирования как со стороны профсоюзов, так и ведомственных организаций приостановили развитие сферы.

Период рыночных преобразований начался в 2000 году, когда в республике активизировались процессы приватизации государственной собственности. В это период число санаториев и пансионатов с лечением возросло от 79 единиц в 1999 году до 94 единиц в 2012 году. Большая часть санаториев, появившихся в этот период, являлись субъектами малого бизнеса, о чём свидетельствует резкое снижения среднего числа мест на один санаторий с 250-300 единиц в 1989 году до 101 в 2011 году. В результате рыночных преобразований в Узбекистане сформировался СКК, состоящий из трёх групп предприятий: ведомственные санатории, находящиеся на балансе министерств, ведомств и крупных предприятий; санатории, находящиеся в ведении Главного курортного управления Совета Профсоюзов Узбекистана и частные санаторно-курортные организации.

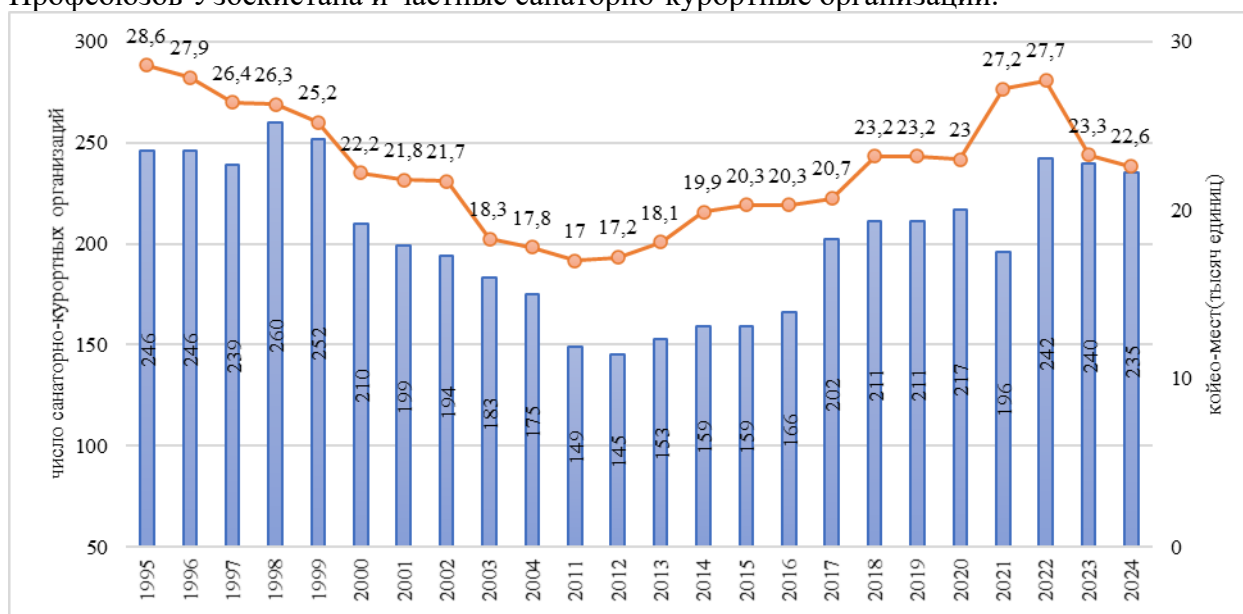

Рис.2 Динамика числа санаторно-курортных организаций в период после обретения независимости.

(Разработано автором на основании [15])

Начиная с 2020 года санаторно-курортная сфера Узбекистана вступила в период активного развития, которое связано с государственной политикой в сфере туризма. За период с 2019 по 2023 год были разработаны стандарты санаторно-курортной деятельности, стратегические направления развития медицинского и оздоровительного туризма определены в «Стратегии Узбекистан 2030» и «Концепции развития туризма до 2025 года». С выходом Постановления Президента Республики Узбекистан, № ПП-335 от 23.09.2024 г. «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию медицинского и оздоровительного туризма в Республике Узбекистан» сфера санаторно-курортного туризма выходит на качественно новый уровень развития. Постановление направлено на обеспечение полноценного и эффективного использования возможностей медицинского и оздоровительного туризма в стране, налаживания деятельности современных санаториев гостиничного типа, создание бренда национального медицинского и оздоровительного туризма «Авиценна» и системы сертификации санаториев гостиничного типа.

Обсуждение. Таким образом, проведённый анализ показывает, что санаторно-курортная отрасль Узбекистана развивалась как значимая часть медицинской и социальной сферы государства.

В дореволюционный этап развития были изучены лечебные свойства природных ресурсов Узбекистана, заложены теоретические основы методологии их применения для

оздоровления людей. Советский период стал ключевым этапом развития санаторно-курортного комплекса Узбекистана. Отрасль получила централизованное управление, ведомственную специализацию, значительные инвестиции, что привело развитию широкой сети санаториев и курортов. В условиях ограниченных возможностей для выездного туризма поездка в санаторий была одной из доступных форм отдыха, а льготные путёвки мощным элементом социальной политики СССР. В советский период санаторно-курортное лечение было включено в трёхуровневую систему здравоохранения «поликлиника-стационар-санаторий», проводились активные научные исследования в области курортологии, бальнеологии, реабилитационной медицины.

На современном этапе развития санаторно-курортное лечение перестало быть элементом системы здравоохранения, однако это не уменьшило его медицинской значимости. Научно доказанная медицинская эффективность и накопленный клинический опыт поддерживают высокий спрос на санаторно-курортное лечение. Социальная значимость санаторно-курортной сферы также существенно трансформировалась. Если в советский период отдых в санатории был частью системы организованного отдыха работающего населения, то сейчас это предмет личного выбора потребителя. Профсоюзы Узбекистана поддерживают систему льготных путёвок лишь в тридцати санаториях, тогда как частные санатории, работают условиях рыночной конкуренции и ориентируется на изменчивый потребительский спрос. Рост доходов населения, открытые границы и развитие выездного туризма, значительно расширили выбор мест и форматов поездок с целью оздоровления. Однако растущая статистика отдыхающих показывает, что при необходимости профилактики и реабилитации население по-прежнему выбирает для оздоровления санатории. Сохранение этой тенденции невозможно обеспечивать только сложившимися традициями, крайне важно повышать качество услуг, создавать новые программы оздоровления и использовать свои конкурентные преимущества так, чтобы отвечать требованиям современного потребителя.

Заключение Проведённый анализ позволил систематизировать историю развития санаторно-курортного комплекса Республики Узбекистан и выявил устойчивую закономерность: формирование санаторно-курортного комплекса основывается на наличии лечебных природных ресурсов и накопленном медицинском опыте их использования, однако эффективность его развития зависит от качества институциональной среды – наличия специализированных органов управления, устойчивых механизмов финансирования, чёткой нормативно-правовой базы. Многоукладная структура санаторно-курортного комплекса Узбекистана, сложившаяся в результате рыночных реформ, требует внедрения гибких механизмов и структур управления, учитывающих эту разнородность. Опыт предыдущих трансформаций свидетельствует о том, что устойчивое развитие сферы санаторно-курортных услуг возможно только при наличии эффективных институциональных основ, активной поддержке научных исследований и эффективном государственном регулировании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Демидова М.В. Хронотоп-анализ как трансдисциплинарный метод в исследованиях социальных наук: Гуманитарные научные исследования: 2022. № 4.
2. Гильмутдинова Л.Т., Салахов Э.М. Инновационная курортная медицина и реабилитация. - Уфа, 2016. - 266 с
3. Starodubov V.I., Ponomarenko G.N. Establishment and development of rehabilitation medicine in Russia: the role of the Russian Academy of Sciences. Problems of Balneology, Physiotherapy and Exercise Therapy. 2024;101(5):5-12.
4. Поважная Е.Л. Следует ли врачу учитывать влияние климатопогодных факторов? (рецензия на книгу З.Р. Зуннунова, И.Х. Нурова, С.З. Зуннуновой «Очерки аридной медицины»). Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры. 2018;95(1):60-63
5. Вахобов Х., Якубов И. Рекреацион география асослари: Ўқув қўлланма. Тошкент: Фан ва технология, 2012.
6. Ветитнев А.М., Журавлёва Л.Б. Курортное дело: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2017. 528 с.
7. Оборин М.С. Формирование и развитие рынка санаторно-курортных услуг: теория, методология, практика: автореферат дис. д-ра экон. наук: Сочи, 2016.
8. Цёхла С.Ю. Приоритетные направления развития санаторно-курортных комплексов приморских регионов // материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. Симферополь, 23–24 апреля 2020 г. С. 51–54.

9.Хусанов Ч.К. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш омиллари ва шарт-шароитлари // «Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантиришда буддавийлик обидаларининг ўрни» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент, 2022.

10.Мирзаев А.Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация фаолиятини бошқариш методологиясини такомиллаштириш: дис. ... д-ра экон. наук Фарғона, 2021.

11.Сирлибеков Х.Ш. Развитие оздоровительного туризма в Узбекистане // Экономика и социум. 2024. № 9 (124).

12.Тухлиев Н., Национальные модели развития туризма. Т.: Государственное научное издательство «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2006. 424 с.

13.Курорты СССР / Под ред. Курашова С.В., Гольдфайля Л.Г., Поспеловой Г.Н. М.: Государственное издательство медицинской литературы, 1962.

14. Patxiddinov R.X. Turkistonda xalq tabobati va zamonaviy tibbiyot (XIX asr oxiri – XX asr birinchi choragi, Farg'ona viloyati misolida): dissertatsiyasi avtoreferati. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti, 2021. 56 b.

УДК 72.03

АНТИЧНЫЕ ТРАДИЦИИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА ДРЕВНЕГО ХОРЕЗМА И ФЕРГАНЫ

Н.Каримова, базовый докторант, Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. *Maqolada O'rta Osiyoning ikki muhim tarixiy-madaniy hududi – Qadimgi Xorazm va Farg'ona vodiysida antik davr shaharsozlik an'analari tarixiy-topografik hamda arxeologik tahlil asosida o'rganiladi. Tabiiy-geografik sharoitlar shaharlarning joylashuvi, ularning rejalashtirish tuzilishi va xo'jalik ixtisoslashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatgani yoritib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Qadimgi Xorazm, Farg'ona vodiysi, antik davr, Mingtepa, Eylaton, Axsikent, Ayazqal'a, arxeologiya.*

Аннотация. *В статье рассматриваются градостроительные традиции античного периода в двух ключевых регионах Средней Азии – Древнем Хорезме и Ферганской долине – на основе историко-топографического и археологического анализа. Природно-географические условия оказали существенное влияние на размещение городов, их планировочную структуру и хозяйственную специализацию.*

Ключевые слова: *Древний Хорезм, Ферганская долина, античный период, Мингтепа, Эйлатон, Ахсикент, Аязкала, археология.*

Abstract. *This article examines the urban planning traditions of the ancient period in two significant regions of Central Asia–Ancient Khorezm and the Fergana Valley–based on historical-topographical and archaeological evidence. The natural and geographical environment played a decisive role in the spatial organization, planning structure, and economic functions of urban centers.*

Keywords: *Ancient Khorezm, Fergana Valley, ancient period, Mingtepa, Eylaton, Ahsikent, Ayaz-Kala, archaeology.*

Введение. Изучение античных традиций градостроительства Центральной Азии является одним из актуальных направлений современной исторической и археологической науки. Особое место в данном контексте занимают древние культурно-исторические области Хорезма и Ферганы, сыгравшие значительную роль в формировании урбанистических процессов на территории современного Узбекистана. Благодаря своему выгодному географическому положению, развитой системе ирригации, активным торговым связям и высоким достижениям материальной культуры эти регионы стали важнейшими центрами древней цивилизации, оказавшими заметное влияние на развитие городской культуры всего Центральноазиатского региона.

Античный период в истории Хорезма и Ферганы характеризуется интенсивным развитием городских поселений, совершенствованием архитектурно-планировочных решений, строительством оборонительных сооружений, дворцовых комплексов, культовых и хозяйственных объектов. Археологические исследования последних десятилетий, проведённые на памятниках Кой-Крылган-кала, Топрак-кала, Джанбас-кала, Кува, Ахсикент и других городищах, позволили существенно расширить представления о специфике градостроительных традиций данных регионов, выявить как общие закономерности

урбанистического развития, так и локальные особенности, социально-экономическими и политическими факторами.

Обзор литературы и методология. Изучение античного градостроительства древнего Хорезма и Ферганы имеет давние научные традиции и занимает важное место в исследованиях по истории и археологии Центральной Азии. Значительный вклад в изучение урбанистических процессов внесли труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные вопросам происхождения городов, их планировочной структуры, архитектурных особенностей и социально-экономического развития [1;71].

Фундаментальное значение для исследования древнего Хорезма имеют работы С.П. Толстова, который на основе материалов Хорезмской археолого-этнографической экспедиции впервые разработал концепцию развития древнехорезмийской цивилизации и подробно охарактеризовал особенности таких памятников, как Топрак-кала, Кой-Крылган-кала и Джанбас-кала. Существенный вклад в изучение архитектуры и фортификационных сооружений Хорезма внесли Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель, Ю.А.Рапопорт и другие исследователи [2;36].

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, научной объективности и системного подхода, позволяющие рассматривать процессы градостроительного развития древнего Хорезма и Ферганы в их исторической динамике и взаимосвязи с социально-экономическими, политическими и культурными процессами античной эпохи.

Результаты и обсуждение. Центральная Азия представляет собой регион, где с древнейших времён переплелись два различных типа хозяйственно-культурных традиций: скотоводческая культура степей Казахстана и Сибири с одной стороны и ирригационно-земледельческие цивилизации Ближнего Востока – с другой. Данное взаимодействие нашло отражение не только в хозяйственной деятельности, но и в формировании градостроительных традиций античного периода. В статье рассматриваются особенности античного градостроительства Центральной Азии, сформировавшиеся в результате миграционных процессов, с особым вниманием к Ферганской долине, Хорезму и Чачскому оазису [3;6].

Природно-географическое положение Центральной Азии обусловило формирование смешанного хозяйственного уклада. В долинах рек Мургаб и Теджен, а также в Ферганской долине на основе систем ирригации Карадарьи и Чуста начали складываться центры земледельческой культуры, такие как Чуст. Эти процессы повлияли на развитие городского строительства, где отражены как оседлые земледельческие, так и кочевые традиции [4;5].

Одними из ранних городских центров Древнего Хорезма являются поселения Козаликыр и Калаликыр, существовавшие в VII–IV вв. до н.э. Эти города располагались на плато, удалённом от водных источников, и выполняли преимущественно оборонительные функции, что придаёт им характер крепостей [5;134].

В Южном Узбекистане на месте памятника Джаркутан сформировался своеобразный протогородской центр, включавший храм, дворец правителя и некрополь, окружённые единой стеной. Подобная планировочная схема прослеживается в таких городах, как Коктепа и Афрасиаб [6;32].

Городская топография Ферганской долины бронзового века формировалась в тесной связи с водной системой. Вокруг городов зафиксировано более 80 сельских поселений, что свидетельствует о развитой системе расселения.

Памятник Эйлатон, расположенный в Наманганской области в месте слияния рек Нарын и Карадарья, представляет собой ромбовидное городище. Оно было окружено внутренней оборонительной стеной и выполняло функции резиденции. Высота стены достигала 4 м, башни располагались на расстоянии 55–60 м друг от друга. Городище имело двойную систему обороны: площадь шахристана составляла около 20 га, а внешняя стена охватывала территорию до 200 га. Среди известных античных памятников Ферганской долины площадь шахристанов большинства городов, за исключением Эйлатона, достигает около 40 га.

В 1960 г. Т.Г.Оболдуева получила важные данные для датировки оборонительных стен Эйлатона. Стены возводились из сырцового кирпича различных размеров (30×30, 28×37, 33×38, 40×42×8–10 см) с применением технологии послойного трамбования глины. Аналогичная техника зафиксирована в памятнике Ичан-кала Древнего Хорезма, что указывает на культурные связи между регионами.

Вторым ромбовидным городищем Ферганской долины является Минтепа, расположенная в системе реки Аравансай. Вокруг неё изучено более 30 античных сельских поселений. Совместная узбекско-китайская археологическая экспедиция установила, что площадь внешней оборонительной стены Минтепы составляла около 270 га. Выявлены три городских ворот, одна из которых имела башни с обеих сторон. Башни имели размеры 10×6 м, ширина внутреннего коридора составляла 2,10 м, расстояние между башнями – 10–12 м. В оборонительных сооружениях Минтепы прослеживаются три строительных этапа:

1. III–I вв. до н.э.;
2. I–II вв. н.э.;
3. III–IV вв. н.э.

Дарвезные конструкции и форма бойниц имеют сходство с оборонительной системой Айяз-калы–3 в Хорезме [7;15].

Город Аксикент, возникший в III–II вв. до н.э. на правом берегу Сырдарьи, был окружён стеной толщиной до 4 м и занимал площадь 40–50 га.

В Чачском оазисе особое место занимает памятник Кангка, расположенный в районе впадения Ангрена в Сырдарью. Он относится к типу ромбовидных городищ, аналогичных Эйлатону. Площадь шахристана составляла около 60 га, а внешняя стена охватывала более 150 га. В нижних слоях обнаружены краснолощёные и грубые керамические изделия, аналогичные материалам античных памятников Ферганы III–II вв. до н.э.

Исследователь Я.Ф.Буряков связывал формирование города Кангка с эллинистической градостроительной традицией. Однако анализ показывает, что ромбовидные города были распространены преимущественно в Приаралье и вдоль Сырдарьи, откуда они проникали в Ферганскую долину, минуя южные районы Согдианы и Бактрии.

Античные ромбовидные городища Хорезма, такие как Элликкала и Айяз-кала–3, демонстрируют сходные строительные приёмы и планировку. Особенностью является отсутствие развитых общественных сооружений внутри крепостей, что позволяет рассматривать их преимущественно как жилые и оборонительные центры [8;52].

Заключение. Миграционные процессы III–II вв. до н.э., вызванные тектоническими изменениями русла Сырдарьи, сыграли ключевую роль в распространении ромбовидной градостроительной традиции. Население низовьев Сырдарьи частично мигрировало в степи Западной Сибири и Приуралья, а частично – в оазисы Центральной Азии, включая Ферганскую долину. Таким образом, ромбовидные города античного времени в Фергане, Чаче и Хорезме следует рассматривать как результат сложных миграционных процессов и взаимодействия кочевых и оседлых культур. Эти традиции впоследствии оказали влияние на развитие градостроительства в эпоху согдийцев и караханидов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Matboboyev B., Xoshimov X., Raxmonov Z. Mingtepa 2021-yilda olib borilgan tadqiqotlar. O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar: 2021-yil 14-son., Samarqand 2023. – B. 71.
2. Абдулгазиева Б. К изучению структуры древних городов Ферганы. ИМКУ №34. Самарканд, 2004; – С. 36.
3. Абулгазиева Б. Восточная Фергана в древности и раннем средневековье // Автореф. дис...канд. ист. наук. Самарканд, 19, – С. 6.
4. Анарбаев А.А., Кубаев С., Насриддинов Ш., Оманов Ш., Муродалиев Р., Пардаев М. 2018–2019 йилларда Аксикент ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar. 12-son. Samarqand – 2020.
5. Болелов С.Б. Крепость Аяз–кала 3 в правобережном Хорезме. //Приаралье в древности и средневековье. М.: Восточная литература, 1998. – С. 134.
6. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса –Ташкент, 1975. – С. 32.
7. Буряков Ю.Ф. Канка и Шахрухия // Древние Города Чача и Илака на Великом Шелковом Пути. Ташкент, 2011 – С. 15.
8. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности VII в. до н.э.–VIII в. н.э. М., 1999.

ЎЗБЕКИСТОН ССР СИЁСИЙ ЭЛИТАСИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АҲАМИЯТИ ВА ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ш.Рашидов, PhD, мустақил изланувчиси, Навоий давлат университети, Навоий

Аннотация. Мазкур мақолада совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон ССР сиёсий элитаси ва бошқарув институтлари фаолиятини тадқиқ этишининг назарий-методологик асослари таҳлил қилинган. Муаллиф сиёсий элита феноменини ўрганишда институционал, позицион ва функционал ёндашувларнинг ўзаро синтезини асослаб беради. Шунингдек, маҳаллий ва хорижий тарихишуносликда элита муаммосининг акс этиши, партия номенклатурасининг институционал табиати ҳамда марказ-периферия муносабатларини ўрганишининг замонавий тарих фанидаги стратегик аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: сиёсий элита, институционал таҳлил, позицион ёндашув, функционал ёндашув, партия номенклатураси, тарихишунослик, элитология, марказ ва периферия.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы исследования деятельности политической элиты и институтов управления Узбекской ССР в период советского колониализма. Автор обосновывает взаимный синтез институционального, позиционного и функционального подходов при изучении феномена политической элиты. Также раскрывается стратегическое значение изучения отражения проблемы элиты в отечественной и зарубежной историографии, институциональной природы партийной номенклатуры, а также отношений «центр-периферия» в современной исторической науке.

Ключевые слова: политическая элита, институциональный анализ, позиционный подход, функциональный подход, партийная номенклатура, историография, элитология, центр и периферия.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations for studying the activities of the political elite and governance institutions of the Uzbek SSR during the period of Soviet colonialism. The author substantiates the mutual synthesis of institutional, positional, and functional approaches in studying the phenomenon of the political elite. Furthermore, the article reveals the strategic importance of examining the reflection of the elite problem in domestic and foreign historiography, the institutional nature of the party nomenclature, and center-periphery relations in modern historical science.

Key words: political elite, institutional analysis, positional approach, functional approach, party nomenclature, historiography, elitology, center and periphery.

Хар қандай мураккаб ижтимоий-сиёсий тизимнинг тадрижий тараққиёти ёки инқирози, энг аввало, қарор қабул қилиш марказида турган стратегик гуруҳ – сиёсий элитанинг институционал салоҳияти ва фаолиятига бевосита боғлиқдир. Глобаллашув шароитида давлат бошқарувининг тарихий моделларини ўрганиш, сиёсий элиталарнинг шаклланиши ва трансформацияси жараёнларини концептуал таҳлил қилиш янгича тарихий тафаккурни шакллантиришда фундаментал аҳамият касб этади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг совет даври тарихини, хусусан, сиёсий бошқарув тизимини янгича методология асосида қайта тадқиқ этиш жараёнида элита фаолиятини ўрганиш масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда. Сабаби, совет давлатчилиги феномени, унинг иттифокдош республикалардаги бошқарув шакли ва марказлаштирилган тизим амалиётини фақатгина расмий-ҳуқуқий ҳужжатлар ёки мафкуравий баёлотлар орқали тўлиқ англаб бўлмайди. Сиёсий элиталарнинг қарор қабул қилиш жараёнидаги роли, кадрлар сиёсатидаги айрим хусусиятлар ҳамда бошқарув институтларининг ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга мослашиши каби муаммоларни чуқур элитологик ва институционал таҳлил қилиш замонавий тарих фани олдидаги стратегик вазифалардан бири ҳисобланади.

Сиёсий элита назариясининг шаклланишида классик элитологлар – Г.Моска, В.Парето, Р.Михельс каби олимларнинг қарашлари методологик пойдевор вазифасини ўтайди.

Гаэтано Моска ҳукмрон синф (сиёсий синф) ҳақидаги таълимотида ҳар қандай жамиятда ташкиллашган озчилик ва ташкилланмаган кўпчилик ўртасидаги асимметрияни асосий омил сифатида кўради. Унинг фикрича, ҳокимиятни амалга оширадиган сиёсий синф сон жиҳатдан кам бўлса ҳам, ташкилотчилик, ахборотга эгалик, бошқарув тажрибаси ва ресурсларни назорат қилиш орқали жамият устидан таъсир ўтказади. Омма эса, одатда, пароканда ва сиёсий жараёнларда пассив ҳолатда қолади [1, Р.52-53]. Моска концепцияси, айниқса, партия-давлат тизимида кадрлар сиёсати ва бошқарув аппаратининг ташкиллашгани омма иштироки каналларини чеклаб қўйиши мумкинлигини тушунтиришда кўл келади.

Вильфредо Парето элитани жамиятдаги энг юқори натижа кўрсатувчи қатлам сифатида талқин қилади ва уни ҳукмрон элита ҳамда ҳукмрон бўлмаган элитага ажратади. Парето назариясида элиталар айланиши марказий ўринда туради. Ҳокимиятдаги элита доимо янгиланиб туради, айрим гуруҳлар чиқиб кетади, айримлари юқорига кўтарилади. Унинг фикрича, жараён тўхтаса, тизим инқирозга юз тутиши мумкин [2, Р.74-75.]. Парето ғоялари совет даврини хронологик кесимда таҳлил қилишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, XX аср 30-йилларидаги қатағонлар, урушдан кейинги кадрлар алмашинуви, “иликлик” давридаги сиёсий ўзгаришлар, 1980-йиллар охиридаги қайта қуриш шароитида раҳбар кадрлар таркиби ва ваколатлар нисбатидаги ўзгаришлар – буларнинг барчаси элита айланиши феномени билан тушунтирилиши мумкин бўлган омиллар қаторига киради.

Роберт Михельс партиялар ва оммавий ташкилотлар эволюциясини ўрганиб, “олигархиянинг темир қонуни” тушунчасини илгари сурган. Унинг асосий хулосасига кўра, катта аъзоликка эга бўлган ҳар қандай ташкилот мураккаблашган сари профессионал раҳбариятга эҳтиёж сезади. Раҳбарият ахборот, тартиб, молия ва ташкилий ресурсларни назорат қилгани учун қарор қабул қилишда устун мавқега эга бўлиб, ички демократия амалда раҳбарлар ҳукмронлигига айланади [3, Р.22.]. Михельс назарияси яқка партия ҳукмронлиги шароитидаги совет бошқарувини тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга. Партиянинг омма манфаатини ифодалаш даъвоси сақланган ҳолда ҳам, аппаратлашув ва бюрократлашув натижасида қарор қабул қилиш чекланган раҳбарлар доирасига жамланиши мумкин.

Методологик жиҳатдан сиёсий элита феноменини тадқиқ этишда институционал таҳлилнинг икки классик инструменти – позицион ва функционал ёндашувларнинг ўзаро нисбатини белгилаш стратегик аҳамиятга эга.

Позицион ёндашув парадигмаси доирасида элита аъзолари детерминацияси (аниқланиши) бевосита институционал иерархиядаги лавозимлар (Ўзбекистон Компартияси МК бюро аъзолари, Министрлар Совети ва Олий Совет Президиуми раҳбарияти) тизимига боғланади. Яъни, элита жамиятнинг бошқарув структурасида эгаллаб турган юқори мақоми орқали идентификация қилинади.

Функционал ёндашув парадигмаси эса муайян шахс ёки гуруҳнинг расмий лавозимидан қатъи назар, уларнинг сиёсий қарор қабул қилиш жараёнига, ресурслар тақсимолига ва марказ-периферия муносабатларидаги реал таъсир кучига эътибор қаратади.

Совет даври Ўзбекистони бошқарув моделини ўрганишда ушбу икки ёндашувнинг интеграцияси талаб этилади. Боиси, конституциявий-ҳуқуқий мақомга эга бўлган давлат органлари (Олий Совет Президиуми, Министрлар Совети) раҳбарияти позицион жиҳатдан элитанинг юқори қатлами саналса-да, функционал жиҳатдан стратегик қарорлар мутлақ кўп ҳолларда партия аппарати (ЎзКП МК Бюроси, Котибияти ва КПСС МК кўрсатмалари) орқали амалга ошган. Бу эса “партия-давлат” дуализми шароитида сиёсий элитанинг фаолият чегараларини тўғри белгилашни тақозо этади.

Ўзбекистон ССР сиёсий элитасини тадқиқ этишнинг яна бир муҳим методологик аҳамияти – партия номенклатураси механизмининг илмий таҳлили билан боғлиқ. Тарихшуносликда номенклатура кўпинча фақат лавозимлар рўйхати сифатида тор тушунилади. Бироқ, институционал ёндашув номенклатурани кадрларни танлаш, уларнинг

касбий ўсишини бошқариш ва Марказнинг периферия устидан узлуксиз назоратини таъминловчи механизм сифатида талқин қилишни тақозо этади.

Совет бошқарувида 1930-йилларга келиб номенклатура тизими тўлиқ шаклланди, кейинги йилларда муттасил такомиллашиб борди. Натижада, партия аппаратида кадрларни сайлаш принципи ўрнига уларни тайинлаш ва бир жойдан бошқасига ўтказиш механизми вужудга келди [4, Б.78.].

Номенклатура элитага кириш шартини белгилашда ҳамда элитанинг ички ҳаракатланишини тартибга солишда муҳим аҳамият касб этган. Ўзбекистон мисолида элита фаолиятини ўрганиш орқали иккинчи котиб институтининг функционал моҳияти, марказий вазирликлар ва маҳаллий ижро органлари ўртасидаги икки томонлама бўйсунуш амалиётининг реал оқибатлари очиқ берилган[5, Р.98-104]. Демак, сиёсий элитани ўрганиш аслида совет бошқарув тизимининг энг ёпиқ, бюрократлашган ва марказлаштирилган механизмларини деконструкция қилиш имконини беради.

Муаммонинг ўрганилганлик даражасини комплекс баҳолаш учун мавжуд адабиётларни шартли равишда учта йирик гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчидан, совет даври тарихшунослиги. Шундай тадқиқотлар сирасига О.Ишанов, Ш.Улмасбоев, М.Ахунова, Ш.Зиямовнинг асарлари ҳамда К.Акилов, У.Хаитов, Т.Афанасьева ва бошқаларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу тадқиқотларда совет бошқарув тизими, жумладан, партия бошқаруви, ўша даврдаги бошқарув соҳасидаги ўзгаришларнинг конституцияда акс этиши, аҳолининг ижтимоий ва маданий турмуш тарзи, советларнинг республикада юритган кадрлар сиёсати ва бошқа жиҳатлар таҳлил қилинган. Бундай асарларда элита атамасининг ўзи қўлланилмай, раҳбар кадрлар, партия-совет активи каби тушунчалардан фойдаланилган. Ушбу манбаларнинг методологик чеклови шундаки, уларда қарор қабул қилишнинг ҳақиқий маркази, норасмий келишувлар ва элита ичидаги фракцион зиддиятларни ёпиқ қолдирган.

Иккинчидан, мустақиллик даври миллий тарихшунослиги. 1991 йилдан кейин тарих фанида элита мавзусига нисбатан объектив-танқидий ёндашув шаклланди. И.Алимов, Қ.Ражабов, Б.Пасилов, Ш.Эргашев, Р.Шигабдинов ва бошқалар томонидан нашр этилган китоблар, илмий нашрларда миллий элитанинг Марказ мафкураси остида фаолият юритишга мажбур бўлгани, қатағон сиёсатининг кадрлар салоҳиятига зарбаси ва У. Юсупов, А. Ниёзов, Н. Муҳитдинов, Ш. Рашидов каби раҳбарларнинг маҳаллий манфаатларни ҳимоя қилиш йўлидаги интилишлари тизимли таҳлил қилинган.

Учинчидан, хорижий советология ва постсовет тадқиқотлари. АҚШ ва Европа академик майдонларида (Harvard University, SOAS University of London каби марказларда) Марказий Осиё элитасининг трансформацияси кўп тармоқли тадқиқот предметиға айланди. Ғарб тадқиқотчилари (И. Стивен, Н. Норлинг, Г. Глисон, Р. Куччолла) Ўзбекистон ССР сиёсий элитасини ўрганишда расмий-норматив тузилмаларни ўқиш билан чекланмасдан, қарор қабул қилиш жараёнидаги норасмий тармоқлар, патронал муносабатлар ва фракционликка урғу беришди. Хусусан, Н. Норлингнинг тадқиқотларида коммунистик партия архивлари материаллари асосида элита ичидаги кадрлар рақобати ва ресурслар учун кураш таҳлил қилинган бўлса, Г. Глисон марказ-периферия муносабатларида миллий раҳбарнинг структуравий дилеммаларини очиқ берган.

Хорижий тарихшуносликдаги бу қарашларни тарих фанининг тадқиқот усуллари билан уйғунлаштириш орқали элита фаолиятини фақатгина қатағон ва бўйсунуш нуқтаи назаридан эмас, балки мавжуд тузумга мослашиш ҳамда онгли сиёсий хатти-ҳаракатлар нуқтаи назаридан ҳам баҳолаш имкони яратилади.

Ўзбекистоннинг совет даври тарихини сиёсий элита фаолияти орқали ўрганишнинг аҳамияти бир қатор фундаментал омиллар билан белгиланади. Энг аввало, бундай ёндашув бошқарув тизимидаги туб ўзгаришларнинг асл моҳиятини чуқур очиқ бериш имконини яратади. Маъмурий ислохотлар, хусусан, 1946 йилги Халқ Комиссарлари Советининг Министрлар Советига айланиши, 1957 йилги Совнархозлар тизими ёки 1990 йилдаги Президентлик бошқарув шаклининг жорий этилиши оддий ташкилий ўзгариш эмас эди. Ушбу

ислохотлар ортида сиёсий элитанинг ваколатлари масаласи, Марказ билан ресурслар устидаги кураши ва легитимация стратегиялари яширинган бўлиб, маҳаллий раҳбариятни ўрганиш орқали бу жараёнларнинг парда ортидаги ҳақиқий моҳияти очиқ берилади.

Шунингдек, мазкур тадқиқот йўналиши Марказ ва периферия муносабатларининг ҳақиқий манзарасини тиклашга хизмат қилади. Элитанинг Марказ билан музокара юритиш механизмларини таҳлил қилиш орқали Ўзбекистон ССРнинг Иттифоқ таркибидаги мақоми аниқланади. Пахта яккахокимлиги шароитида режа кўрсаткичларининг сиёсийлашуви, “Ўзбек иши” фонида Марказнинг қатағон кампанияси ва унга нисбатан маҳаллий элитанинг реакцияси айнан элитологик таҳлил ёрдамидагина тўлиқ тушунилади.

Қолаверса, бундай ёндашув давлатчилик анъаналарининг узлуксизлигини баҳолашда муҳим илмий мезон вазифасини ўтайди.

1985–1991 йиллардаги қайта куриш ва мустақиллик арафасидаги сиёсий инқирозлар шароитида айнан сиёсий элита эски тоталитар тизимдан суверен давлатчиликка ўтишнинг кўприги вазифасини бажарди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон ССР мисолида сиёсий элита фаолиятини чуқур ўрганиш орқали совет давлат бошқарувининг де-юре ваколатлари ва де-факто амалиёти ўртасидаги тафовутни, ҳудудий маҳаллийлашувнинг зиддиятларини ҳамда миллий мустақилликка қадар кечган ғоявий ва институционал курашларнинг ҳақиқий манзарасини илмий асосда яратиш мумкин. Бу эса замонавий тарихшунослигимизни янги концептуал даражага олиб чиқишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Mosca G. The Ruling Class. London, 1939.
2. Pareto V. The Mind and Society. New York, 1935.
3. Michels R. Political parties. New York, 1915.
4. Rasulova N. O`zbekiston kommunistik partiyasi kadrlar tayyorlash siyosatining sovet mafkurasi targ`iboriga yo`naltirilishi. Toshkent: “Publishing high future” OK, 2024.
5. Rashidov Sh. The Institute of Second Secretary in the Uzbek SSR and the Colonial policy of the Soviet Union // Central Asian Journal of Social Science and History. Volume: 4, 2023.

UO'K: 37.014.5:351.851(575.1)

O'ZBEKISTONDA PEDAGOGIK KADRLAR TAYYORLASH SOHASIDAGI DAVLAT SIYOSATINING USTUVOR YO'NALISHLARI

O'.Sh.Abdullayev, PhD, dots., Osiyo texnologiyalar universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish borasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *pedagogik kadrlar, davlat siyosati, ta'lim islohotlari, oliy ta'lim, kasbiy kompetensiya, raqamli ta'lim, ta'lim sifati, innovatsion yondashuv, xalqaro standartlar, o'qituvchi nufuzi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются приоритетные направления государственной политики в сфере совершенствования системы подготовки педагогических кадров в Узбекистане.*

Ключевые слова: *педагогические кадры, государственная политика, реформы образования, высшее образование, профессиональная компетенция, цифровое образование, качество образования, инновационный подход, международные стандарты, престиж учителя.*

Abstract. *This article analyzes the priority areas of state policy regarding the improvement of the pedagogical personnel training system in Uzbekistan.*

Keywords: *pedagogical personnel, state policy, educational reforms, higher education, professional competence, digital education, quality of education, innovative approach, international standards, teacher prestige.*

O'zbekistonda mustaqillik yillarida ta'lim tizimidagi modernizatsiya jarayonlari o'z o'rnida pedagogik kadrlar tayyorlash ishini takomillashtirishni talab etdi. Bu davrda kadrlar tayyorlash sohasida bir necha bosqichda islohotlar amalga oshirilib, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun uch marta (1992, 1997, 2020 yillar) qabul qilindi. Ularning har biri o'z davrida ta'lim tizimidagi muammolar yechimiga xizmat qildi. Shuningdek, mazkur Qonun o'tgan davr mobaynida takomillashib, mukammallashib bordi. Ta'lim tizimining eng asosiy bosqichlaridan biri hisoblangan oliy ta'lim sohasiga ham mustaqillikning dastlabki yillaridan O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan jiddiy e'tibor qaratilib, bu soha davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 28-fevraldagi "Respublikada yangi oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, yuqori malakali mutaxassislar va ilmiy kadrlar tayyorlashni yaxshilash, shuningdek, respublikaning barcha mintaqalarini ular bilan yana ham to'laroq va bir tekisda ta'minlash maqsadida Respublikadagi qator pedagogika institutlariga universitet maqomi berildi [1].

Umuman, ta'lim sohasidagi islohotlarning birinchi bosqichi O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi bilan boshlandi [2]. Mazkur Qonunda ilk marta milliy va umuminsoniy qadriyatlar, tarixiy tajriba, ta'lim tarbiya sohasidagi ko'p asrlik an'analarga tayanildi. 1993-yil 7-mayda "O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi tufayli avvalgisini yanada takomillashtirishga harakat qilindi [3]. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni asosida O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan "Oliy ta'lim islohoti" dasturi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etildi. 1992–1993 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim ikki pog'onali o'qish tizimiga o'tkazildi [4].

Bu davrda ta'lim tizimi faoliyatini o'rganish va tahlil qilish jarayonida aniqlanishicha, kadrlar tayyorlash jarayoni bozor iqtisodiyoti talablariga javob bermadi. Kadrlar muammosini hal etmay turib, mamlakatda belgilangan islohotlarni amalga oshirish imkoni yo'q edi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov "Ta'lim islohoti bizni demokratik o'zgarishlar, yangi jamiyat barpo etish yo'lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo'lmog'i

zarur. Har birimizga ... ayon bo'lsinkim, ta'lim va tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, odamlar ongini, demakki, ularning turmush tarzini ham tubdan o'zgartirish mumkin emas" [5], deya ta'kidlagan edi.

Shu bois, Respublika hukumati kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish va ta'lim tizimini isloh qilishni avvalo "Ta'lim to'g'risida" Qonunni qabul qilishdan boshladi.

1992-1997 yillarda ta'lim tizimidagi islohotlarning birinchi bosqichida sohadagi muammolar, xato va kamchiliklar tufayli rejalashtirilgan ishlar amalga oshmadi. Tizim yagona konsepsiya bilan bog'lanmaganligi sababli jarayonni to'la qamrab ololmadi. Ta'lim sohasi jamiyatdagi o'zgarishlardan orqada qoldi. Shu bois, "Ta'lim to'g'risida" Qonunni yangidan qabul qilish bo'yicha tayyorgarlik ishlari boshlab yuborildi.

1997-yil mart oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga muvofiq, ta'lim tizimini isloh qilish, kadrlar tayyorlash jarayoniga zamon talab qilayotgan tub o'zgarishlarni kiritish maqsadida, maxsus hukumat komissiyasi tuzilib, uning ishiga tegishli vazirlik va idoralar, olim va mutaxassislar jalb etildi. Natijada, 1997-yil 29-avgustda islohotlarning navbatdagi bosqichiga huquqiy asos bo'lib xizmat qilgan hamda ushbu sohada keng ko'lamli o'zgarishlar jarayonini boshlab bergan O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" qabul qilindi. Bu pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Oliy ta'lim ikki bosqichga – bakalavriat va magistraturaga bo'lindi [8].

1997-yildan ta'lim sohasida boshlangan islohot oldingi davr ta'lim tizimidan va o'sha davrda o'tkazilgan islohotlardan farq qilib, uzluksiz ta'lim tizimiga asos solishga urinishning boshlanishi bo'ldi. Bu islohotda ta'lim-tarbiya sohasida o'tmish muammolaridan xalos bo'lishga, ta'lim tizimida boshqaruvni takomillashtirishga, ta'lim tizimi moddiy-texnik bazasini zamon talablariga moslashtirishga, yuqori malakali milliy kadrlar tayyorlash tizimini mustahkamlashga muayyan darajada e'tibor qaratildi.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida quyidagi vazifalar belgilandi: bakalavriat va magistratura uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy qilish; oliy ta'lim muassasalari uchun professor-o'qituvchi kadrlar tayyorlash, shu jumladan, chet ellardagi yetakchi o'quv va ilmiy markazlarda tayyorlash; oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish, o'qishni, mustaqil ta'lim olishni individuallashtirish hamda masofaviy ta'lim tizimi texnologiyasi, vositalarini ishlab chiqish va o'zlashtirish; yangi pedagogik va axborot texnologiyalari, tayyorgarlikning modul tizimidan foydalangan holda talabalarni o'qitishni jadallashtirish kabilar shular jumlasidandir [9].

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini amalga oshirish uchun 1998-yili 103,1 milliard so'm, 1999-yili 143 milliard so'm ajratildi [10]. Bu davrda O'zbekiston ta'lim sohasiga ajratilayotgan mablag'lar bo'yicha dunyoning ilg'or mamlakatlariga yaqinlashsada, ta'lim sifati past edi. 2000-yili yalpi ichki mahsulotda ta'lim sohasiga ajratilayotgan mablag' Rossiyada – 3,4% ni tashkil etgan bir sharoitda bu O'zbekistonda 11,28% ni tashkil etdi [11]. Ammo buning samaradorligi juda past edi.

Islohotlarning ikkinchi bosqichida pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari oldida bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlay oladigan yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlash vazifasi ko'ndalang turdi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida kadrlarning asosan sifatiga e'tibor qaratilishi talab etildi.

1997-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida uzluksiz ta'lim tizimini yo'lga qo'yishga harakat qilindi. Xususan, pedagogika yo'nalishi oliy va o'rta maxsus tizimida ham mazkur holat kuzatiladi. Oliy ta'lim tizimi uchun pedagogik, injener-pedagogik, ilmiy-pedagogik kadrlar yetishtirishning asosiy manbai, shuningdek, o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash, pedagogik kadrlarning malakasini oshirish va boshqa bir qator vazifalar aynan mana shu yo'nalish ta'lim muassasalari zimmasiga yuklatildi [12].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Т., 1992. – №4. – Б.60-61.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Т., 1992. – №9. – Б. 45–58.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Т., 1993. – №6. – Б.175–176.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги архиви (бундан буён ЎЗР ОТФИВ), 2653-фонд, 1-руйхат, 6485-иш, 1-2-варақлар.
5. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. – Т., 1999. – Б.161.

6. Васиева Д. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда университет таълимининг шаклланиши ва ривожланиши: тажриба ва муаммолар (1991–2001 йй.). Монография. – Тошкент.: 2014.– Б.28.
7. Курбанов Ш. Стратегия прорыва // Народное слово. – 2000, 27 январь.
8. Сиддиқов Р. Глобаллашув даврида ўзбекистонда олий таълимни ривожланиш тенденциялари ва муаммолари (1991-2016 йиллар) // Ўтмишга назар, 2020. 8-сон. – Б.78-90
9. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997. –Б.49
10. Абдуллаев Ю. Высшая школа за рубежом: организация, функции и тенденции развития: Краткий справочник. – Самарканд, 2000.– С. 5.
11. Саидов М.Х. Проблемы и пути совершенствования финансирования образования // Олий таълим тизимида маркетинг хизматининг илмий асосларини такомиллаштириш муаммолари: Республика илмий-маллий конференцияси материаллари.– Самарканд, 2000. – Б. 9.
12. Васиева Д. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда университет таълимининг шаклланиши ва ривожланиши: тажриба ва муаммолар (1991–2001 йй.). Монография. – Тошкент.: 2014. – Б.40.

UO'K 372.881:811.111

TURG'UN BIRIKMALARNI INGLIZ TILI DARSLARIDA O'QITISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

X.I.Abduxalilova, talaba, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turg'un birikmalarni (frazеologik birliklar, idiomalar va kollokatsiyalar) chet tili sifatidagi ingliz tili darslarida o'qitishning dolzarb masalalari ko'rib chiqiladi. Muallif o'rganuvchilar duch keladigan asosiy qiyinchiliklarni - birikmalar ma'nosining yaxlitligi va shaffof emasligi, madaniy-milliy o'ziga xoslik hamda ona tili (o'zbek tili) ta'siri (interferensiya)ni tahlil qiladi. Tadqiqotda kontekstual o'qitish, kognitiv (konseptual metafora) yondashuv, korpus va leksik yondashuvlar, qiyosiy-tipologik tahlil va o'yin texnologiyalari (geymifikatsiya) asosidagi yechimlar taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *turg'un birikma, frazeologik birlik, idioma, kollokatsiya, ingliz tili o'qitish metodikasi, kognitiv yondashuv, interferensiya, geymifikatsiya.*

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные вопросы обучения устойчивым словосочетаниям (фразеологическим единицам, идиомам и коллокациям) на занятиях по английскому языку как иностранному. Автор анализирует основные трудности, с которыми сталкиваются обучающиеся: целостность и непрозрачность значения, культурно-национальная специфика, а также влияние родного (узбекского) языка. Предлагаются решения на основе контекстного обучения, когнитивного (концептуально-метафорического) подхода, корпусной и лексической методик, сопоставительного анализа и игровых технологий (геймификации).*

Ключевые слова: *устойчивое словосочетание, фразеологическая единица, идиома, коллокация, методика обучения английскому языку, когнитивный подход, интерференция, геймификация.*

Abstract. *This article examines the pressing issues of teaching fixed expressions (phraseological units, idioms and collocations) in English as a foreign language classes. The author analyses the main difficulties learners face: the holistic and opaque nature of meaning, cultural and national specificity, and the influence of the native (Uzbek) language. The study proposes solutions based on contextual teaching, the cognitive (conceptual metaphor) approach, corpus and lexical methods, contrastive analysis and game-based technologies (gamification).*

Key words: *fixed expression, phraseological unit, idiom, collocation, ELT methodology, cognitive approach, interference, gamification.*

Kirish. *Til o'rganishda so'zlarni alohida o'zlashtirish yetarli emas. Tabiiy nutq ko'p hollarda yaxlit holda saqlanadigan va qayta tiklanadigan turg'un birikmalar - frazeologik birliklar, idiomalar va kollokatsiyalar zaminiga quriladi. A. Reyning ta'biriga ko'ra, ona tilida so'zlashuvchilarning nutqi katta darajada "oldindan tayyor" leksik bloklardan iborat bo'ladi. Shu sababli ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchining til ravonligi (fluency) va idiomatik aniqligi ko'p jihatdan ana shunday birikmalarni qanchalik bilishiga bog'liq.*

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'zbek auditoriyasida turg'un birikmalar tizimli o'rgatilmaydi yoki ko'pincha alohida "yodlash uchun ro'yxat" sifatida taqdim etiladi. Natijada o'rganuvchilar grammatik jihatdan to'g'ri, ammo idiomatik jihatdan g'ayritabiiy (unnatural) jumlar tuzadilar. Ushbu maqolaning maqsadi - turg'un birikmalarni o'qitishdagi asosiy muammolarni nazariy va metodik jihatdan tahlil qilish hamda zamonaviy lingvodidaktika yutuqlariga tayangan amaliy yechimlarni taklif etishdir.

Turg'un birikma tushunchasi va tasnifi

Turg'un birikma (*fixed expression*) - tarkibi va ma'nosi nisbatan barqaror, nutqda yaxlit holda qo'llaniladigan so'z birikmasidir. Lingvistik adabiyotda ular shartli ravishda ikki qutbga ajratiladi: ma'nosi tarkibiy qismlaridan kelib chiqmaydigan **idiomatik birikmalar** (*to kick the bucket, to spill the beans*) hamda ma'nosi shaffof, lekin so'z tanlovi an'anaviy ravishda qotib qolgan **kollokatsiyalar** (*to make a decision, heavy rain, strong tea*).

A. P. Kau va R. Munlarning ishlarida frazeologik birliklar ma'no shaffofligi (transparency), o'zgaruvchanlik darajasi (variability) va idiomatiklik mezonlari bo'yicha tasniflanadi. A. Reyning "formulaik til" (formulaic language) nazariyasiga ko'ra esa bunday birliklar ongda alohida emas, balki bir butun sifatida saqlanadi va shu bois ularni o'qitish ham yaxlitlik tamoyiliga asoslanishi lozim. O'zbek frazeologiyasida bu masalalar Sh. Rahmatullayev va boshqa tilshunoslarning tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lib, qiyosiy tahlil uchun mustahkam zamin yaratadi.

O'qitishdagi asosiy muammolar

1. Ma'noning shaffof emasligi (semantik noaniqlik). Idiomaning ma'nosi uning tarkibiy so'zlaridan kelib chiqmaydi. O'rganuvchi *to pull someone's leg* iborasini so'zma-so'z tushunib, "birovning oyog'ini tortmoq" deb talqin qiladi, holbuki u "hazillashmoq" ma'nosini bildiradi. Bu hol tushinishda ham, ishlatishda ham xatoliklarni keltirib chiqaradi.

2. Madaniy-milliy o'ziga xoslik. Ko'plab idiomalar muayyan madaniyat, urf-odat yoki tarixiy voqealar zaminida shakllangan. *To carry coals to Newcastle* iborasini ingliz madaniyati konteksti bilan tanish bo'lmagan o'rganuvchi tushinishi qiyin. Madaniy fon (cultural background)ning yetishmasligi semantik bo'shliqni keltirib chiqaradi.

3. Ona tili interferensiyasi. O'zbek tilida so'zlashuvchi o'rganuvchi o'z tilidagi birikma modelini ingliz tiliga ko'chiradi. Masalan, o'zbekcha "qaror qabul qilmoq" ta'sirida **to accept a decision* deb yozadi, to'g'ri kollokatsiya esa *to make a decision* bo'ladi. Bunday salbiy ko'chirish (negative transfer) kollokatsion xatolarning eng keng tarqalgan sababidir.

4. Tizimsizlik va darsliklardagi bo'shliqlar. Ko'pgina darsliklarda turg'un birikmalar tasodifiy, mavzu yakunidagi "qo'shimcha leksika" sifatida beriladi. Ularni o'rgatishning izchil tizimi, takrorlash (recycling) va bosqichma-bosqich murakkablashtirish mexanizmi ko'pincha mavjud emas.

5. Qochish strategiyasi (avoidance). Tadqiqotlar (E. Davsova-Sevsenko va b.) shuni ko'rsatadiki, o'rganuvchilar xato qilishdan qo'rqib, idiomatik birikmalardan ataylab qochadilar va ularni neytral, oddiy so'zlar bilan almashtiradilar. Bu nutqning ravonligini saqlasa-da, idiomatik boyligini pasaytiradi.

6. Baholashning murakkabligi. Turg'un birikmalarni egallashni an'anaviy testlar bilan o'lchash qiyin: ko'p variantli savol birikmani tanib olishni tekshiradi, biroq uni mustaqil, o'rinli ishlata olish (productive use) ko'nikmasini o'lchamaydi.

Muammolarning yechimlari va metodik tavsiyalar

1. Kontekstual o'qitish. Turg'un birikmani izolyatsiyada emas, balki tabiiy matn - hikoya, dialog, maqola yoki qo'shiq matni ichida taqdim etish lozim. Kontekst ma'noni "ko'rsatadi" va eslab qolishni mustahkamlaydi. I. S. P. Neyshning leksik o'qitish tamoyillariga ko'ra, so'z yoki birikma turli kontekstlarda bir necha bor uchragandagina mustahkam o'zlashtiriladi.

2. Kognitiv (konseptual metafora) yondashuv. Дж. Lakoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi hamda F. Boers tadqiqotlari shuni isbotlaydiki, idioma ortidagi obraz yoki metaforani tushuntirish uni eslab qolishni sezilarli darajada oshiradi. Masalan, *to be on fire, to spark an idea, a heated debate* kabi iboralarni "G'OYALAR - OLOV" konseptual metaforasi atrofida guruhlash o'rganuvchiga mantiqiy tayanch beradi.

3. Qiyosiy-tipologik (kontrastiv) tahlil. O'zbek va ingliz tillaridagi birikmalarni qiyoslash interferensiyani kamaytiradi. Ekvivalentlik darajasiga ko'ra uch guruhga ajratish samarali: to'liq ekvivalentlar (*to play with fire* - "ot bilan o'ynashmoq" emas, balki "olov bilan o'ynashmoq"), qisman ekvivalentlar va ekvivalenti yo'q (lakuna) birliklar. Bu o'rganuvchining ona tili bilimini to'siq emas, balki resursga aylantiradi.

4. Korpus va leksik yondashuv. M. Lyuisning leksik yondashuvi (Lexical Approach) tilni alohida grammatika va lug'at emas, balki "leksik bloklar" (chunks) tizimi sifatida ko'rishni taklif etadi. Zamonaviy korpuslar (COCA, BNC) va konkordanserlardan foydalanib, o'rganuvchilarga eng chastotali kollokatsiyalarni ko'rsatish va ularni mustaqil aniqlash topshiriqlarini berish mumkin.

5. O'yin texnologiyalari (geymifikatsiya). Idiomalarni o'rgatishda interaktiv o'yinlar - "matching" (birikmani ma'nosiga moslash), "idiom of the day", raqamli viktorina va flesh-kartalar (spaced repetition asosida) motivatsiyani oshiradi va takrorlashni qiziqarli qiladi. Mobil ilovalar va interaktiv HTML mashqlari mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlaydi.

6. Produktiv mashqlar va kommunikativ topshiriqlar. O'rganuvchini birikmani faqat tanib olishdan uni ishlatishga o'tkazish lozim: bo'shliqni to'ldirish, hikoya tuzish, rolli o'yin va munozaralarda ma'lum idiomalardan foydalanish shartini qo'yish samaralidir.

7. Baholashning muqobil shakllari. Portfolio, og'zaki taqdimot va ijodiy yozma ishlar orqali produktiv ko'nikmani baholash an'anaviy testlardan ko'ra ishonchli natija beradi. Bunda mezon birikmani "bilish" emas, balki "o'rinli qo'llay olish" bo'lishi kerak.

Xulosa. Turg'un birikmalar ingliz tilini chuqur va tabiiy egallashning ajralmas qismi hisoblanadi. Ularni o'qitishdagi asosiy qiyinchiliklar - ma'noning shaffof emasligi, madaniy o'ziga xoslik, ona tili interferensiyasi va tizimsizlik - ko'p jihatdan an'anaviy, "yodlash" ga asoslangan yondashuvning cheklovlaridan kelib chiqadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kontekstual taqdimot, kognitiv yondashuv, o'zbek-ingliz qiyosiy tahlili, korpus va leksik metodlar hamda geymifikatsiya elementlarini uyg'unlashtirgan kompleks metodika eng samarali yo'l hisoblanadi. Bunday yondashuv o'rganuvchining ona tili bilimini to'siq emas, balki tayanchga aylantiradi va idiomatik birliklarni passiv tanish darajasidan faol qo'llash darajasiga olib chiqadi. Kelgusi tadqiqotlarda o'zbek auditoriyasi uchun maxsus, chastotalik tamoyiliga asoslangan turg'un birikmalar minimumini (frequency-based phraseological minimum) ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boers F. Metaphor awareness and vocabulary retention // Applied Linguistics. - 2000. - Vol. 21, No. 4. - P. 553-571.
2. Cowie A. P. (ed.) Phraseology: Theory, Analysis and Applications. - Oxford: Oxford University Press, 1998. - 272 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.
4. Lewis M. The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. - Hove: Language Teaching Publications, 1993. - 200 p.
5. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. - Oxford: Clarendon Press, 1998. - 338 p.
6. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 477 p.
7. Wray A. Formulaic Language and the Lexicon. - Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - 332 p.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. - Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1992. - 379 b.
9. Kunin A. V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. - M.: Visshaya shkola, 1996. - 381 s.

UO'K 37.091.3:581

O'SIMLIKSHUNOSLIK FANIDAN "SHIRIN MAKKAJO'XORI" MAVZUSINI O'QITISHDA KLASSTER METODIDAN FOYDALANISH

D.B.Baxronova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro
Sh.Sh.Nafetdinov, b.f.n., dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'simlikshunoslik fanida "shirin makkajo'xori" mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, xususan, klaster metodidan foydalanish masalalari yoritilgan. Klaster metodi orqali o'quvchilarning mavzuni tizimli ravishda o'zlashtirishi,

mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda bilimlarni vizual tarzda ifodalash imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, shirin makkajo'xoring biologik xususiyatlari, agrotexnikasi va ahamiyatini o'rganishda ushbu metodning samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari klaster metodining ta'lim jarayonida interfaol yondashuv sifatida yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *Shirin makkajo'xori, o'simlikshunoslik, klaster metodi, interfaol ta'lim, pedagogik texnologiya, agrotexnika, biologik xususiyatlar, ta'lim samaradorligi, vizual o'qitish, mustaqil fikrlash.*

Аннотация. *В данной статье освещены вопросы использования современных педагогических технологий, в частности, кластерного метода в преподавании темы сладкой кукурузы в науке о растениеводстве. С помощью кластерного метода проанализированы возможности учащихся систематически осваивать тему, развивать навыки самостоятельного мышления и визуально выражать знания. Также обоснована эффективность данного метода при изучении биологических особенностей, агротехники и значения сладкой кукурузы. Результаты исследования показывают высокую эффективность кластерного метода как интерактивного подхода в образовательном процессе.*

Ключевые слова. *Сладкая кукуруза, растениеводство, кластерный метод, интерактивное обучение, педагогические технологии, агротехника, биологические особенности, эффективность обучения, наглядное обучение, самостоятельное мышление.*

Abstract. *This article highlights the use of modern pedagogical technologies, in particular, the cluster method, in teaching the topic of sweet corn in plant science. With the help of the cluster method, the systematic assimilation of the topic by students, the development of independent thinking skills, and the possibilities of visual representation of knowledge were analyzed. The effectiveness of this method is also substantiated in the study of the biological properties, agricultural techniques, and significance of sweet corn. The research results show that the cluster method has high effectiveness as an interactive approach in the educational process.*

Key words: *Sweet corn, plant science, cluster method, interactive learning, pedagogical technology, agricultural techniques, biological characteristics, educational effectiveness, visual learning, independent thinking.*

Makkajo'xoring kelib chiqishi va tarqalishi tarixi. *Makkajo'xori eramizdan 7–12 ming yil oldin Meksikada madaniylashtirilgan. Yovvoyi holdagi makkajo'xori ekini so'talari hozirgilarga nisbatan 10 barobar kichik, ya'ni 3–4 sm bo'lgan. Meksikada arxeologik qazilmalar vaqtida makkajo'xori changdonlari topilib, uning yoshi 5000 yilni tashkil qilishi aniqlangan.*

Makkajo'xoring vatani – Markaziy va Janubiy Amerika (Meksika, Gvatemala) hisoblanadi. Markaziy Amerikaning mahalliy aholisi uni eramizdan oldin, 3400–2300 yillar muqaddam yetishtirishni boshlashgan. Bu haqda arxeologik qazilmalar – changlar, ro'vaklar, don va so'tasining sodda shakllari hamda genetik, sitoembriologik tadqiqotlar guvohlik beradi. Maya hindulari makkajo'xorini “mais” deb nomlashgan. Amerikada hozirgacha shunday ataladi.

Makkajo'xori Yevropaga X. Kolumbning ikkinchi ekspeditsiyasi safaridan keyin 1496-yilda keltirilgan. Dengiz yo'li orqali “mais” Old va Sharqiy Osiyoga (shuningdek, Turkiyaga) keltirilgan.

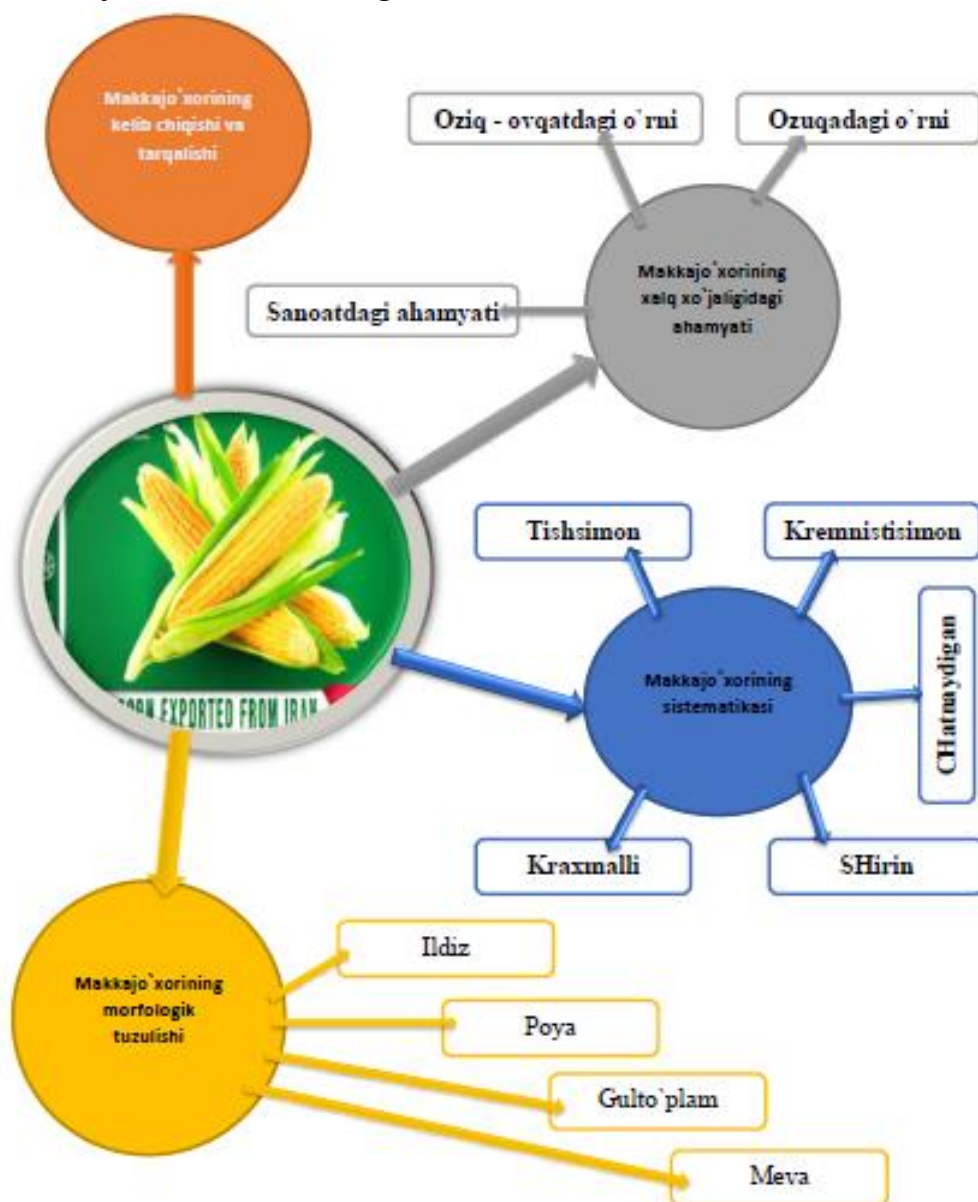
“Shirin makkajo'xori” mavzusini o'qitishda qo'llaniladigan “klaster” texnologiyasi

Makkajo'xori ispancha “cucurucho” deyilib, qog'oz kulek, funtik ma'nosini bildiradi. Ruscha “kukuruza” ruminchada “elovaya shishka” ma'nosini beradi. “Kukuruza” so'zi turkchadan kelib chiqqan bo'lib, Turkiyada makkajo'xorini “kokoroz”, ya'ni baland o'simlik deb atashadi.

Turkcha bu so'z XIV–XVI asrlarda turk-usmon tasarrufida bo'lgan Bolgariya, Serbiya, Vengriyaga ham singdirilgan. Rossiya 1768–1774 yillardagi rus-turk urushi davrida Rossiya Qrimni egallagan paytda ruslar makkajo'xorini ko'rishgan va dastlab uni turk bug'doyi deb atashgan.

Portugalialiklar tomonidan makkajo'xori Hindixitoy mamlakatlariga keltirilgan. XVII asrda Gruziyada tarqalgan, XVIII asrning oxiri – XIX asrning boshlarida G'arbiy Xitoydan Markaziy Osiyoga keltirilgan. O'rta Osiyoga ota-bobolarimiz XIX asr boshlarida Makka va Madinaga haj safariga borgan paytlarida urug'laridan olib kelishgan va dalaga ekishgan, o'sib turgan ekinni ko'rib,

o'zimizda o'sadigan oq jo'xori ekiniga o'xshashligi va urug'i Makka va Madinadan keltirilganligini inobatga olib makkajo'xori deb nom berilgan.

Makkajo'xori xalq xo'jaligidagi ahamiyati

Oziq-ovqatdagi o'rni. Makkajo'xori boshqa donli ekinlarga qaraganda hosildorligi va ozuqaviyligining yuqoriligi bilan ustun turadi.

Don tarkibidagi murtak qismida moy ko'p bo'lganligi uchun makkajo'xoridan tayyorlangan un tez achiydi, shuning uchun un tayyorlashda murtagi ajratib olinadi, murtagidan oziq-ovqatda ishlatiladigan sifatli moy olinadi. Makkajo'xori uniga 20–30% bug'doy uni qo'shib non yopiladi.

Makkajo'xori popugidan tayyorlangan damlama buyrak va jigar xastaliklarini davolashda siydik haydovchi vosita sifatida ishlatiladi. Popugida K vitamini ko'p bo'ladi. Moyi aterosklerozda davo bo'ladi.

Braziliyada ko'pchilik avtomashinalar bioetanolda (benzin va dizel yoqilg'isi o'rni bosadi) ishlaydi. Braziliyaliklar bioetanolni asosan makkajo'xori donidan olishadi (1 tonna dondan 180 litr etil spirti olinadi). 60 t/ga ko'k massasidan 6000 m³ metan gazi olinadi.

Ozuqadagi o'rni. Yem-xashak uchun makkajo'xori doni va poyasi ishlatiladi. Uning doni juda to'yimli (1 kg makkajo'xori doni 1,34 ozuqa birligiga ega) hisoblanib, chorva hayvonlari va parrandalarga butunligicha yoki yorma (maydalangan) holida beriladi.

Makkajo'xoring poyasi mollarga yashil holicha beriladi, undan xashak hamda doni sut-mum pishish davrida o'rilganda esa yuqori sifatli silos tayyorlash mumkin. Makkajo'xori silosining bir kilogrammi to'yimligi jihatidan 0,20–0,25 ozuqa birligiga, so'tasi bilan birga bostirilganda esa 0,40 ozuqa birligiga teng bo'ladi.

Makkajo'xori yuqori hosilli ekin bo'lib, 100 kg miqdordagi quruq poya va barglarida 37 ozuqa birligini saqlaydi. Makkajo'xori quruq poyasi va doni yanchib olingandan so'ng qolgan so'ta o'zagi (mardag'i)dan yoqilg'i mahsulot sifatida foydalaniladi.

Makkajo'xoring sanoatdagi ahamiyati. Makkajo'xoring sanoatdagi ahamiyati shundan iboratki, uning donidan kraxmal, spirt, glyukoza, sirka kislotasi, poyasidan esa qog'oz, karton, yog'och spirti, sun'iy kauchuk, sun'iy smola va boshqa har xil mahsulotlar olinadi.

Makkajo'xoring sistematikasi va morfologiyasi

1. Tishsimon makkajo'xori – doni yirik, cho'zinchoq yassi, qorni va orqa tomoni botiq, donining uchi yumaloq. Endospermning oynasimon qatlami donining yon tomonida bo'lib, unsimon qavati esa donning markaz va tepa qismida joylashgan. Donning ustki qismida chuqurcha bo'lib, bu unsimon kraxmal qismining oynasimon qismiga nisbatan tez qurishi natijasida hosil bo'ladi. Donning rangi oq, sariq, qoramtir. Donining tarkibida 68–78% kraxmal va 8–14% oqsil bo'ladi. Bu kenja tur navlari va duragaylari ko'p tarqalgan.

2. Kremnistsimon makkajo'xori – doni yirik, yumaloq, donining yuzasi silliq, yaltirroq, uchi yumaloq. Endospermi oynasimon bo'lib, faqat markaziy qismida unsimon bo'ladi. Donining rangi har xil: oq, sariq, qizil. Donining tarkibida 65–87% kraxmal va 8–18% oqsil bo'ladi.

3. Kraxmalli makkajo'xori. Doni yirik, yumaloq, ustki qismi silliq, unsimon endospermi yaxshi rivojlangan, donni butunlay to'ldirib turadi. Donining rangi oq, och sariq va boshqa rangda bo'ladi. Donining tarkibida 72–85% kraxmal va 6–13% oqsil bo'ladi.

4. Qandli yoki shirin makkajo'xori. Doni yirik va o'rtacha kattalikda bo'ladi. Donining shakli har xil bo'ladi: botiq, bir oz burchaksimon, burishgan bo'ladi, shoxsimon endospermi yaxshi rivojlangan, unsimon endospermi bo'lmaydi. Donining rangi oq, och sariq, qo'ng'ir. So'tasi donining sut pishish davrida konservalash uchun ishlatiladi.

5. Chatnayadigan yoki guruchsimon makkajo'xori. Doni mayda, yumaloq, bir oz botiq, donining uchi o'tkir, oynasimon, endospermi yaxshi rivojlangan, donni butunlay to'ldirib turadi. Donining rangi asosan oq bo'ladi, tarkibida 62–70% kraxmal va 10–15% oqsil bo'ladi.

Makkajo'xoring morfologik tuzilishi

Boshqa donli o'simliklarga nisbatan makkajo'xori baquvvat va mustahkam, poyasi yirik, baland va bargi, gulto'plamlari va donining yirikligi bilan farq qiladi.

Ildiz qismining tuzilishi – sochiq ildiz, kuchli rivojlangan, tuproqqa 1,5 m dan 3 m gacha chuqurlikka ketadi. Boshqa donli o'simliklarga nisbatan makkajo'xori poyasining yer ustki bo'g'inlaridan tayanch yoki havo ildizlarini hosil qiladi.

Makkajo'xorida tayanch ildizlar poyani tik ushlab turish uchun xizmat qiladi. Bu ildizlar tuproqning nam bilan ta'minlanishiga qarab poyaning bir necha yer ustki bo'g'imlarida hosil bo'ladi va ko'pincha juda kuchli rivojlangan bo'ladi.

Poyasi – tik o'suvchi, dumaloq va silliq, yo'g'onlashgan bo'g'imlardan iborat, 8–25 va undan ko'p bo'g'im oralig'iga ega bo'ladi. Meksika navlari 45 tagacha bo'g'im oralig'iga ega bo'ladi.

Poyaning ildizga yaqin yer betidagi qismi yo'g'onroq, poyaning uchiga qarab bo'g'im oralig'larining diametri kamayib boradi.

Poyaning ichi po'kak bilan to'lgan bo'lib, uning balandligi makkajo'xori naviga va o'sish sharoitiga qarab 0,5 metrdan 4 metrgacha boradi. Bunday baland poyani tik ushlab turish vazifasini tayanch ildizlar bajaradi.

Barglari yirik, keng lentasimon shaklda, barg qini ham uzun bo'lib, u poyani o'rab turadi. Barg qinining ostki qismi poyaning bo'g'imidan chiqadi. Barg tilchasi kalta, quloqchalari bo'lmaydi. Poyaning har bir bo'g'imida bittadan barg hosil bo'ladi.

Barg soniga qarab makkajo'xori navining ertapisharligini aniqlash mumkin. Ertapishar navlarda 8 dan 12 tagacha barg, o'rtapisharlarda 12–18 va kechpishar navlarda esa 18 tadan ko'p barg bo'ladi.

Gulto'plami

Makkajo'xorining gulto'plami ikki xil bo'ladi:

Birinchisi, o'simlik poyasining uchida joylashgan ro'vaksimon gulto'plam. Bu gulto'plamda faqat otalik gullari bo'ladi.

Ikkinchi gulto'plam so'tasimon bo'lib, barg qo'ltig'ida hosil bo'ladi va bu gulto'plamda faqat onalik gullari bo'ladi. Shunday qilib, bitta o'simlikda otalik (changchi) va onalik (urug'chi) gulto'plamlari alohida joylashadi. Shu sababli makkajo'xori bir uyli, alohida jinsli o'simlik deyiladi.

Ro'vaksimon gulto'plam markaziy o'qdan va juda ko'p yon shoxlardan tashkil topgan bo'lib, ularda boshqochalar joylashgan. Boshqochalar ikki gulli: bittasi o'tiruvchi (pastki), ikkinchisi (yuqorigi) kalta o'qchaga ega. Har bir gulda uchta otalik bo'ladi.

So'tasimon gulto'plam turli shaklda, ko'pincha silindrsimon yoki konussimon bo'lib, kalta oyoqchasi bilan barg qo'ltig'ida joylashadi. Tashqi tomondan uni o'zgargan barg o'rami qoplab turadi.

So'tada katakchalarda onalik gulli boshqochalar juft-juft, muntazam tik qatorlar hosil qilib joylashadi. Boshqochada ikkita onalik gul bo'lib, ulardan faqat bittasi rivojlanib urug' hosil qiladi.

Don qatorlari soni 8 tadan 24 tagacha bo'ladi.

Onalik guli bir uyali tugunchaga ega bo'lib, undan uzun ipsimon ustuncha hosil bo'ladi va oxiri og'izcha bilan tugallanadi. Gullash vaqtida ular tashqariga chiqib, changlanadi

Mevasi

Mevasi don. Bu don uch qismdan: don qobig'i, murtak va endospermdan iborat. Donning hamma qismini qobiq o'rab turadi. Qobiq rangi naviga qarab turlicha bo'ladi: oq, sariq, qo'ng'ir, qora.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Tolipov O'., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalarning tatbiqi*. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Xoliqulov B. *O'simlikshunoslik asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
4. Dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti. *Makkajo'xori yetishtirish texnologiyasi*. – Toshkent, 2020.
5. Yo'ldoshev J., Usmonov S. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
6. FAO. *Maize production and improvement*. – Rome, 2019.
7. Internet manbalari: www.fao.org, www.agro.uz

UO'K 378.1**MEVACHILIK FANIDAN “UZUM YETISHTIRISH” MAVZUSINI O'QITISHDA****KLASTER METODIDAN FOYDALANISH**

S.Y.Boymurodova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Sh.Sh.Nafetdinov, b.f.n., dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada mevachilik fanidan uzum yetishtirish mavzusini o'qitishda klaster metodidan foydalanishning ahamiyati yoritiladi. Klaster metodi o'quvchilarning bilimni tizimlashtirish, mavzuni chuqurroq tushunish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan samarali pedagogik usul sifatida tahlil qilinadi. Maqolada uzum yetishtirish jarayonining asosiy bosqichlari — tok ekish, parvarish qilish, agrotexnik tadbirlar va hosil olish jarayonlarini klaster metodida o'qitish usullari ko'rsatib beriladi. Shuningdek, ushbu metod orqali talabalarning darsdagi faolligi oshishi, mavzuni yaxlit holda anglashlari hamda nazariy bilimlarni amaliy bilimlar bilan bog'lash imkoniyati kengayishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, klaster metodidan foydalanish uzumchilikka oid bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam berishi hamda ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: mevachilik, uzum yetishtirish, tokchilik, klaster metodi, pedagogik texnologiya, ta'lim samaradorligi, agrotexnika, o'qitish metodlari, innovatsion ta'lim, hosildorlik.

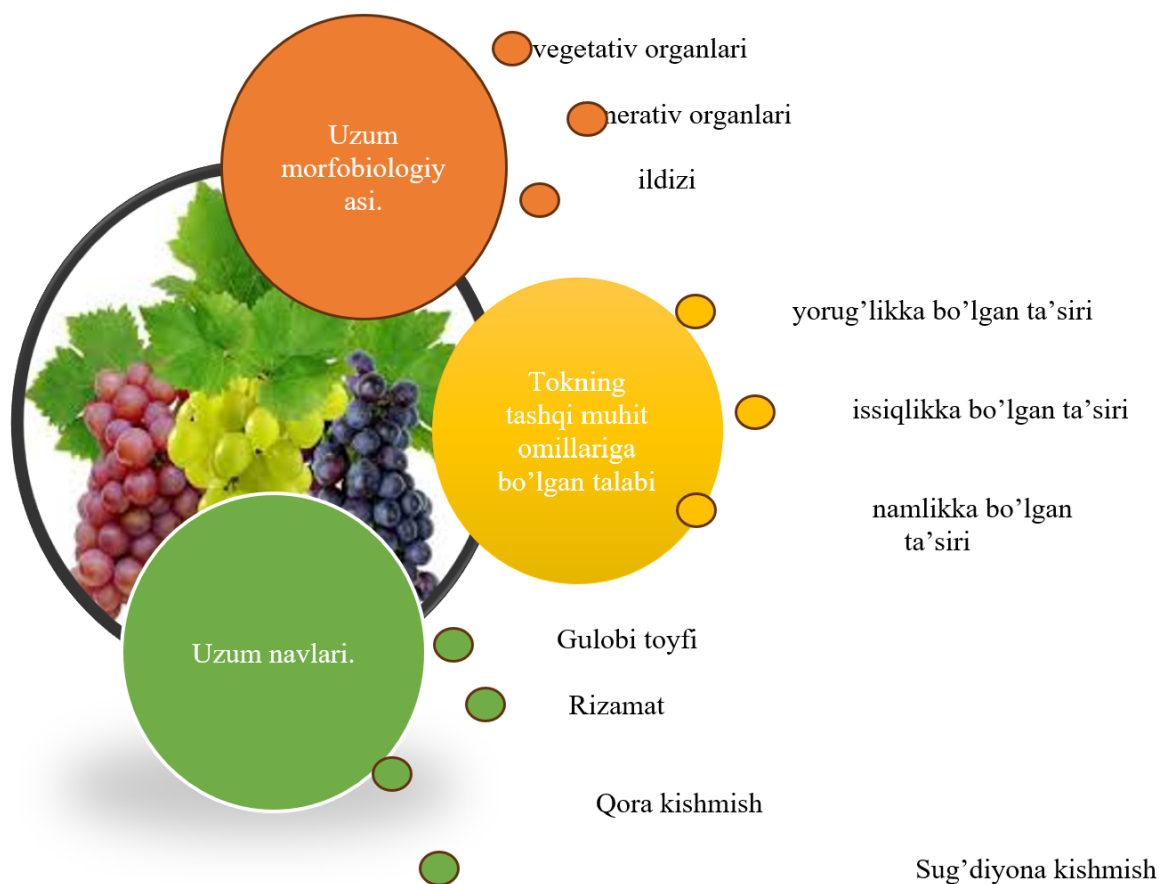
Аннотация. В данной статье освещается важность использования кластерного метода при преподавании темы выращивания винограда по предмету плодоводство. Кластерный метод анализируется как эффективный педагогический метод, служащий систематизации знаний учащихся, более глубокому пониманию темы и развитию навыков самостоятельного мышления. В статье рассматриваются основные этапы процесса

выращивания винограда - посадка винограда, уход за ним, агротехнические мероприятия и методы обучения процессам получения урожая методом кластера. Также обосновывается, что с помощью этого метода повышается активность студентов на уроке, расширяется их целостное понимание темы и возможность связывать теоретические знания с практическими. Согласно результатам исследования, использование кластерного метода способствует эффективному усвоению знаний по виноградарству и повышает эффективность образовательного процесса.

Ключевые слова: плодородство, выращивание винограда, виноградарство, кластерный метод, педагогические технологии, эффективность образования, агротехника, методы обучения, инновационное образование, урожайность.

Abstract. This article highlights the importance of using the cluster method in teaching the topic of grape cultivation in fruit growing. The cluster method is analyzed as an effective pedagogical method that serves to systematize students' knowledge, deepen their understanding of the topic, and develop independent thinking skills. The article demonstrates the main stages of the grape cultivation process - planting, care, agrotechnical measures, and methods for teaching harvesting processes using the cluster method. It is also substantiated that through this method, students' activity in the lesson increases, they comprehend the topic as a whole, and the possibility of connecting theoretical knowledge with practical knowledge expands. According to the research results, it has been established that the use of the cluster method contributes to the effective mastery of knowledge related to viticulture and increases the efficiency of the educational process.

Key words: fruit growing, grape cultivation, viticulture, cluster method, pedagogical technology, educational efficiency, agrotechnics, teaching methods, innovative education, productivity.

Vegetativ organlarga ildiz, poya, barg, kurtak, jingalak kiradi va ularning o'simlik hayotini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir. Ular orqali suv va oziq moddalar o'zlashtiriladi, fotosintez, transpiratsiya, nafas olish kabi muhim jarayonlar kechadi. Shuningdek, ular o'sishni, poya qismlari orqali vegetativ ko'payish vazifalarini ham bajaradi.

Generativ (reproduktiv) organlarga to'pgul, gul, shingil, g'ujum va urug'lar kiradi. Ular orqali jinsiy ko'payish sodir bo'ladi. Generativ organlar meva pishgach, rivojlanishdan to'xtaydi. Tok boshqa o'simliklar kabi tuzilishiga ko'ra, yer ostki (ildiz va ildiz tizimi) hamda yer ustki (poya) qismlaridan tashkil topadi.

Ildiz. Tok ildizi bir qator muhim vazifalarni bajaradi. Eng avvalo ildiz tokni tuproq (yer)da mustahkam turishiga xizmat qiladi. Ildizning asosiy vazifasi tuproqdan suv, ozuqa moddalarini so'rib (o'zlashtirib) yer ustki qismi (poya)ga yetkazib berishdir. Tok ildizida ko'p miqdorda ozuqa moddalar zahirasi to'planib, murakkab biokimyoviy jarayonlar kechadi. Natijada o'zlashtirilgan mineral moddalar metabolism (modda almashinish)da qatnashib, fitogormonlar hosil qiladi. Ildiz tuproq muhitiga moslashib, u bilan bevosita muloqotda bo'ladi.

Tokning yer osti va yer ustki qismi. Ildizlar tuzilishi va joylashishiga qarab 3 guruhga bo'linadi:

Shudring shimuvchi yoki patak ildizlar poya yer ostki qismining yuqori, asosan tuproqning 15–25 sm li haydalma qatlamida rivojlanadi. Ular ingichka, kalta va nimjon bo'lib, ko'p qismi kuzga borib nobud bo'ladi. Ildiz va poya o'rtasidagi suv va ozuqa moddalar harakatini yaxshilash maqsadida bunday ildizlarni bahorda, toklarni ochish vaqtida olib tashlagan ma'qul.

Asosiy yoki skelet ildizlar asosan o'simlik yer ostki qismining pastki tomonidan o'sib rivojlanadi. Uzun, etdor, deyarli bir xil yo'g'onlikda bo'lib, tuproqning 10–12 m gacha chuqur qatlamiga yetib boradi.

Yon ildizlar poya yer ostki qismining o'rtalaridan o'sib rivojlanadi. Asosiy ildizlarga nisbatan biroz farq qilib, tuproq ostida yon bag'irlab 6–8 m gacha o'sishi mumkin.

Tok ildizi: 1 – yuza (shudring shimuvchi) ildiz; 2 – yon ildiz; 3 – asosiy ildiz.

Barcha ildiz va ildizchalarning yig'indisi ildiz tizimini tashkil qiladi. Tok qarigan sari (asosan 25–30 yoshdan keyin) ildizlar siyraklashib boradi, mayda ildizlar soni sezilarli darajada qisqaradi va natijada tok qaraydi, o'sishdan qoladi, hosil kamayadi. Tokning o'sishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan suv va oziq moddalar so'rib o'zlashtiriladi. Ularni asosiy ildizlari orqali yer ustki qismlariga yetkazishda mayda so'ruvchi ildizlarning ahamiyati katta. Tok — yorug'sevar o'simlikdir. O'zbekiston hududida katta ochiq maydonlardagi tabiiy yorug'lik tokning normal hayot faoliyati uchun yetarli va yiliga 4–5 mlrd kkal/ga ni tashkil etadi. Yorug'lik fotosintez, shuningdek, novdalarda shakllangan qishlovchi kurtaklarga ham ta'sir ko'rsatadi. Kurtaklarda shakllanadigan to'pgullar, gul tugunchalari, g'ujumlarning o'sishi va rivojlanishiga yorug'likning ta'siri katta. Yorug'likning kamligi yoki o'ta ko'pligi g'ujumlar rivojlanishini susaytiradi. Ultrabinafsha nurlarining ortishi natijasida g'ujumlar tez rang oladi. Yorug'lik yetarli bo'lganda g'ujumlarning shiradorligi ortadi. Yorug'lik yetishmasa g'ujumlarda olma kislota ko'payib, vino kislota kamayadi, barglar sarg'ayib, gullar, tugunchalar, g'ujumlar to'kiladi, barg bandlari, novdalarining bo'g'im oraliq'i uzayadi, novdalar uzun va ingichkalashadi, kech pishadi. Shuningdek, g'ujumlarning pishishi cho'ziladi, tarkibidagi qand moddalari kamayib, kislotalilik ko'payib, o'simlik sovuqqa chidamsiz bo'ladi.

 Issiqlik. Tok uchun havo va tuproq haroratining ahamiyati katta. Ayniqsa xo'raki, kishmishbop va vinobop uzumlarni yetishtirishda faol (aktiv) harorat yig'indisi juda muhim hisoblanadi. Bir qator o'quv va uslubiy qo'llanmalarda ixtisoslashtirilgan tokchilikni rivojlantirishda faol harorat yig'indisining ko'p yillik ko'rsatkichlari (2500°C) nazarda tutilgan. Ammo bu ko'rsatkich respublika sharoitida ertapishar navlargagina xos. Turli muddatlarda pishadigan uzum navlarini yetishtirish, mo'l va sifatli hosil olishda issiqlik yetishmaydi. Shu tufayli sanoat ahamiyatidagi tokchilikni tashkil qilish va rivojlantirishda havoning faol harorat yig'indisi ancha yuqori (2800–3000°C va undan ko'p) bo'lgan hududlar tanlanadi.

Tok o'sish davrida havo haroratidan tashqari tuproq haroratiga ham ta'sirchandır. Tuproq harorati 8–9°C da shira harakati boshlanadi. Sutkalik o'rtacha harorat 10°C (biologik nol) bo'lganda kurtaklar bo'rta boshlab, 11–12°C da ular yozila boshlaydi. Havo haroratining 10°C dan yuqorisi tok uchun faol harorat hisoblanadi.

O'rtacha sutkalik havo harorati 25–30°C da tok jadal gullaydi, novdalar yaxshi o'sadi. Harorat 38–40°C dan yuqori bo'lganda tokdagi fiziologik jarayonlar, novdalarining o'sishi deyarli to'xtaydi, barg va g'ujumlar zararlanadi, sifati pasayadi.

Kuzda havo harorati $-3...-5^{\circ}\text{C}$ da barg va g'ujumlar, $-8...-12^{\circ}\text{C}$ da kurtak va novdalar sovuqdan zararlanadi. Qishda tok novdalari $-18...-22^{\circ}\text{C}$, ildizlari esa $-5...-7^{\circ}\text{C}$ da zararlanadi. Yaxshi chiniqqan tokning zang va madang qismlari $-20...-25^{\circ}\text{C}$ gacha sovuqqa chidashi mumkin. Yer sathidagi qor qatlami ham tuproq haroratini oshirishga, tuproqni muzlamasligiga yordam beradi.

Bahorda havo haroratining 1°C gacha pasayishi kurtaklarni uyg'onishdan to'xtatadi, $-3...-4^{\circ}\text{C}$ sovuqda bo'rtgan kurtaklar, o'sayotgan yosh yashil novdalar va barglar, $0-2^{\circ}\text{C}$ da esa to'pgullar nobud bo'ladi.

Qish davridagi sovuqqa qarab hududlar tokni ko'miladigan, shartli ko'miladigan va ko'milmaydigan hududlarga bo'linadi.

 Namlik. Tok uchun tuproq va havo namligi muhim omillardan hisoblanadi. Nam yetarli bo'lganda tok jadal rivojlanib, yaxshi va sifatli hosil beradi. Nam yetishmaganda uning barcha qismlari sust rivojlanadi, meva tugunchalari ko'plab to'kiladi, g'ujumlarning pishishi kechikadi, qand va boshqa moddalar yetarli darajada to'planmaydi, sovuqqa chidamliligi kamayadi.

Tok, ayniqsa, o'sish davrining ikkinchi bosqichlarida namga talabchan bo'ladi. Chunki bu davrda novdalar, barglar, to'pgullar, meva tugunchalari va g'ujumlar kuchli rivojlanadi. Ayniqsa g'ujumlar to'lishish vaqtida nam ko'proq talab qilinadi. Ammo uzum pishish vaqtida ortiqcha namlik uzum sifatiga va sovuqqa chidamliligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, novdalarning pishishini kechiktiradi.

Havo namligi 70–80% bo'lganda o'simlik yaxshi o'sadi va rivojlanadi. 40% va undan kam bo'lganda salbiy ta'sir kuzatiladi, 20% ga tushganda o'simlik nobud bo'ladi. Ildizning asosiy qismi joylashgan (60–80 sm) tuproq qatlamida optimal namlik 75–80% bo'lishi lozim.

Shuning uchun O'zbekiston sharoitida toklarni sun'iy sug'orish muhim tadbir hisoblanadi.

Gulobi Toyifi – Saudiya Arabistonida yaratilgan uzum navi. 1959 yildan Respublika bo'yicha Davlat reestriga kiritilgan. Bu nav kechpishar bo'lib, tupi katta, ko'p zangli, yelpig'ichsimon tarqaladi, sho'rga va sovuqqa chidamli. Uzum boshlari keng konussimon. Mevasi pishib yetilganda pushti rang, qarsillaydigan bo'ladi. Ta'mi anor mazali va biroz tahirroq bo'ladi. Mevasining o'rtacha vazni 390 g. G'ujumi yirik, uzunchoq-silindrsimon, eti go'shtli, sershira, quvuroq. Kurtak yozilishidan mevasi pishgungacha bo'lgan davr 155 kundan iborat. Kasallik va sovuqqa o'rtacha chidamli. Texnik pishib yetilganda – oktyabr oyida qandligi 22–24% ni, kislotaliligi 4–4,5 g/l ni tashkil etadi. Tashishga juda ham chidamli, yaxshi saqlanadi. Hosildorligi 184,8 s/ga, eng yuqori hosildorligi – 374,4 s/ga ni tashkil etadi.

Rizamat – akademik M. Mirzaev nomli bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutining Samarqand ilmiy-tajriba stansiyasida yaratilgan. Mualliflar: K.V. Smirnov, G.V. Ogienko, A.F. Gerasimova. 2006 yildan Respublika bo'yicha Davlat reestriga kiritilgan. Yuqori sifatli, iste'mol va qayta ishlash uchun mo'ljallangan. Erta-o'rtapishar nav, kasalliklarga bardoshli. Tupi o'rtacha, uzum shingili yirik, o'rtacha vazni 350–400 g. Shingili silindrsimon shaklda, rangi pushti, yirik hamda eti qattiq, qarsillash xususiyatiga ega, ta'm bahosi 5 ball. Mevasi iyul oyining 20–25 kunda to'liq pishib yetiladi. Hosildorligi gektaridan 200–250 s/ga ni tashkil etadi.

Qora Kishmish – mahalliy nav. 1959 yildan Respublika Davlat reestriga kiritilgan. O'rta Osiyoda ertapishar navlar orasida iste'mol qilish uchun eng yaxshi nav hisoblanadi. Bu navning tupi baland bo'lib, novdalari yirik, tez o'sadi. Kasallik va zararkunandalarga kam chidamli, serkosporioz va un-shudring bilan tez zararlanadi. Uzum shingili katta, o'rtacha vazni 172 g. Shakli silindr-konussimon, g'ovak, ba'zan zich, rangi qora, eti sershira, mayin. Mevasining pishgan vaqtidagi ta'm bahosi 8,0 ball. Hosildorligi – 280,8 s/ga, eng yuqori hosildorligi 358,4 s/ga ni tashkil etadi.

Sug'diyona Kishmish – bu nav akademik M. Mirzaev nomli bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutining Samarqand ilmiy-tajriba stansiyasida seleksionerlar K.V. Smirnov va E.P. Perelitsina tomonidan "Pobeda" va "Qora kishmish" navlarini chatishtirish yo'li bilan yaratilgan. O'rtapishar mayizbop nav (avgust oxiri, sentyabr boshlarida). Bargi o'rtacha, yuraksimon, besh bo'lakli, to'q yashil rangda. Guli ikki jinsli. Uzum boshi yirik, 400–450 g va undan ham ortiq, ko'p shingilli, o'rtacha sochiluvchan. G'ujumlari yirik tuxumsimon qora rangli, mumg'ubor bilan qoplangan (4,5 g). Po'sti yupqa, pishiq, etdor, xushta'm. Qandlilik darajasi 25–26%, kislotaliligi 6 g/l. Hosildorligi 180–200 s/ga, tupi kuchli o'sadi. Yangiligicha iste'mol qilinadi va mayiz tayyorlanadi.

Xulosa. Uzum yetishtirish mavzusini o'qitishda klaster metodidan foydalanish o'quvchilarning mavzuni yaxlit, tizimli va chuqur o'zlashtirishiga yordam beradi. Ushbu metod orqali "Uzum yetishtirish" markaziy tushuncha sifatida olinib, uning atrofida iqlim sharoiti, tuproq talablari, navlar, ekish usullari, parvarishlash, kasallik va zararkunandalar, hosilni yig'ish kabi muhim bo'limlar o'zaro bog'langan holda yoritiladi. Bu esa o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni, tahlil qilish ko'nikmalarini va mavzular o'rtasidagi bog'liqlikni anglashni rivojlantiradi. Klaster metodining afzalligi shundaki, u darsni faollashtiradi, o'quvchilarni mustaqil fikr yuritishga undaydi va guruh bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. O'quvchilar o'z bilimlarini vizual tarzda ifodalaydi, bu esa eslab qolishni osonlashtiradi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi kabi amaliy fanlarda bu metod juda samarali bo'lib, nazariy bilimlarni amaliy jarayonlar bilan bog'lash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dzhavakyants Yu.M, Gorbach V.I. Vinograd Uzbekistana. Toshkent – 2001. – s. 69–149.
2. Mirzayev M.M va boshqalar. Agroukazaniya po sadovodstvu i vinogradarstvu dlya Uzbekistana. Toshkent – 1967. – s. 21–70.
3. Marupov A., Rahmatov A. Tokni asosiy kasalliklaridan himoya qilish. Tavsiyanoma. Toshkent – 2009.
4. Turkiya Respublikasi Oziq-ovqat qishloq xo'jaligi vazirligi hamda "Denizbank" hamkorligida tayyorlangan "100 ta kitobdan" iborat to'plam.
5. Marupov A., Rahmatov A. Tokzorlarda mildyu kasalligini bartaraf etish yo'llari. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. №11, 2010. b. 23.
6. Mahmudov O., Rahmatov A.A., Jalilov A.A. Uzunzorlarni tok kanasidan himoya qilish. "O'simliklar himoyasi va karantini" jurnali. Toshkent – 2016. – №1(7). – 33 b.
7. Rahmatov A.A., Marupov A.I. Antraknoz // "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. Toshkent– 2006. №7. b. 24.
8. Rahmatov A.A. Zamburug' kasalliklari // "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. Toshkent–2006.–№10.–b. 15.

UDC 378.147

THE EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED ADAPTIVE LEARNING SYSTEMS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Z.I.Hamdama, student, Kokand state university, Kokand

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'rganish tizimlarining xorijiy tillarni o'qitishni takomillashtirishdagi samaradorligi o'rganiladi. Unda sun'iy intellekt texnologiyalarining til ta'limiga integratsiyasi, ularning talabalar natijalariga ta'siri va shaxsiylashtirilgan o'quv tajribalarini yaratish imkoniyatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, adaptiv o'rganish, xorijiy tillarni o'qitish, ta'lim texnologiyasi.

Аннотация. В данной статье исследуется эффективность адаптивных систем обучения на основе искусственного интеллекта в совершенствовании преподавания иностранных языков. В ней рассматриваются интеграция технологий искусственного интеллекта в языковое образование, их влияние на результаты учащихся и потенциал для создания персонализированного процесса обучения.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, адаптивное обучение, преподавание иностранных языков, образовательные технологии.

Abstract. This article explores the effectiveness of artificial intelligence-based adaptive learning systems in enhancing foreign language teaching. It examines the integration of AI technologies in language education, their impact on learner outcomes, and the potential for personalized learning experiences.

Key words: Artificial intelligence, adaptive learning, foreign language teaching, educational technology

Introduction. Adaptive learning has become an important approach in modern language education because it provides personalized learning experiences that meet the individual needs of students. In foreign language classrooms, learners often differ in their language proficiency, learning styles, interests, and pace of learning. Therefore, traditional one-size-fits-all teaching methods may not effectively support every learner. Adaptive learning addresses these differences by providing customized instruction and learning pathways.

Recent advances in educational technology have significantly contributed to the development of adaptive learning systems. Intelligent tutoring systems, language learning applications, and online learning platforms can monitor learners' progress, provide immediate feedback, and adjust learning materials according to individual performance. This personalized approach helps learners improve their weaker skills, increases motivation, and promotes greater learner autonomy.

In addition, adaptive learning supports communicative and task-based teaching methods by offering interactive and engaging learning activities. It also creates opportunities for students to practice language skills in meaningful and real-life contexts. As a result, adaptive learning has become an effective strategy for improving language acquisition and communication skills in an increasingly digital and globalized world. This study aims to examine the role of adaptive learning in foreign language education and explore how technology supports personalized instruction, enhances learner engagement, and improves language learning outcomes.

Artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative force in the field of education, fundamentally reshaping pedagogical practices and enhancing the learning experience. At its core, AI encompasses a range of technologies designed to simulate human cognitive functions, including machine learning, natural language processing, and neural networks. These technologies enable the development of systems that can adapt to individual learning styles, providing a more personalized educational experience. In educational settings, AI applications are becoming increasingly prevalent, offering innovative solutions to longstanding challenges such as student engagement, assessment, and resource allocation. One of the primary applications of AI in education is the creation of adaptive learning systems. These systems utilize algorithms to analyze student performance data and adjust the learning material accordingly, ensuring that each learner receives content tailored to their unique needs. By identifying areas where students struggle, adaptive learning technologies can offer targeted interventions, thereby facilitating mastery of complex concepts at an individualized pace. This level of customization not only supports academic success but also fosters a sense of agency among learners, encouraging them to take ownership of their educational journeys. In addition to adaptive learning, AI-powered tutoring systems represent another significant advancement in educational technology. These intelligent tutoring systems provide real-time feedback and guidance, simulating one-on-one interactions with a human tutor. Such systems can be particularly beneficial in subjects that require immediate clarification, allowing students to seek assistance outside of traditional classroom hours. By leveraging natural language processing capabilities, these AI tutors can engage in conversations with learners, answering questions and providing explanations that enhance understanding. Moreover, AI technologies can streamline administrative tasks, enabling educators to focus more on teaching and less on bureaucratic responsibilities. For instance, AI can assist in grading assessments and managing course materials, thereby reducing the workload on instructors. This efficiency not only improves the overall educational experience for teachers but also contributes to a more responsive learning environment for students. As AI continues to evolve, its potential to revolutionize education becomes increasingly apparent. The integration of AI technologies into educational frameworks promises to enhance personalized learning, improve access to resources, and optimize teacher effectiveness. As such, the ongoing research and development in this field will be crucial in shaping the future of education, ensuring that it is more inclusive, efficient, and responsive to the diverse needs of learners worldwide. Artificial intelligence fundamentally transforms educational landscapes by facilitating personalized learning experiences tailored to individual student needs. Through the integration of machine learning algorithms and data analytics, educators can better understand student performance and engagement, allowing for timely interventions and support. AI-driven tools, such as intelligent tutoring systems and virtual assistants, provide immediate feedback and resources, promoting self-directed learning and fostering a more interactive classroom environment. Moreover, the application of natural language processing enables the development of adaptive learning platforms that can adjust content delivery based on real-time assessments of student comprehension and progress. As educational institutions increasingly adopt these technologies, the potential to democratize access to quality education and enhance learning outcomes becomes more

pronounced, emphasizing the necessity for ongoing exploration and ethical considerations in the deployment of AI in education.

Adaptive learning systems operate through a sophisticated interplay of algorithms, data analytics, and user feedback, all of which collectively contribute to the personalization of learning experiences, especially in language acquisition. At the core of these systems are algorithms designed to analyze

diverse data inputs, which may include learners' interaction patterns, assessment results, and engagement metrics. These algorithms utilize machine learning techniques to identify individual learning styles and preferences, thereby enabling the system to tailor content and instructional strategies to meet the specific needs of each learner. Data analytics plays a pivotal role in the functionality of adaptive learning systems. By aggregating and interpreting data from various sources, these systems can uncover insights about learners' strengths and weaknesses. For instance, analytics can reveal which linguistic concepts a student struggles with or which types of exercises yield the best engagement. This analysis allows the adaptive learning system to dynamically adjust the difficulty level and nature of the tasks presented to the learner, ensuring that the educational material remains challenging yet accessible. In doing so, the system promotes a more effective learning trajectory, as it continuously aligns with the learner's evolving capabilities. User feedback is another critical mechanism that enhances the adaptability of these systems. Learners often provide explicit feedback through assessments or implicit feedback through their interactions with the platform. This feedback loop is essential for refining the algorithms and improving the overall learning experience. For example, if a learner consistently indicates difficulty with a particular type of exercise, the system can adapt by offering additional practice opportunities or alternative explanations tailored to that learner's preferred learning style. Such responsiveness fosters a sense of agency in learners, as they become active participants in their educational journey. The integration of these mechanisms results in a personalized learning experience that is responsive to individual needs, thereby enhancing engagement and retention in language learning. As learners navigate through customized learning paths, they are more likely to experience motivation and satisfaction, which are crucial for successful language acquisition. The synergy between algorithms, data analytics, and user feedback in adaptive learning systems not only facilitates personalized education but also underscores the potential for these technologies to transform traditional pedagogical approaches, making language learning more accessible and effective for diverse populations.

The effectiveness of adaptive learning systems in language acquisition has garnered significant attention in recent years, particularly with the integration of artificial intelligence (AI) into educational frameworks. Research indicates that these systems can tailor educational experiences to individual learner needs, thereby facilitating a more efficient acquisition of language skills. Empirical studies reveal that adaptive learning technologies can identify a learner's strengths and weaknesses in real-time, adjusting content delivery accordingly.

In summary, the integration of adaptive learning systems in language education presents a promising avenue for enhancing language acquisition. Empirical evidence and case studies underscore the potential of these technologies to improve learner outcomes through personalized instruction, immediate feedback, and engaging content. As educational institutions increasingly adopt these innovative tools, the landscape of language learning is likely to evolve, offering more effective and tailored approaches to language acquisition. The ongoing research in this field will be crucial in understanding the long-term implications of AI in education and its capacity to revolutionize language learning methodologies.

AI-based adaptive learning has the potential to significantly improve language education by providing personalized instruction, immediate feedback, and flexible learning experiences. These technologies help learners develop language skills more effectively while increasing motivation, engagement, and learner autonomy. However, AI should be viewed as a tool that supports teachers rather than replacing them, as human interaction remains essential for successful language learning. To maximize the benefits of AI, educators should receive appropriate training on integrating AI tools into their teaching practices. At the same time, policymakers and educational institutions should

invest in digital infrastructure and promote equal access to AI technologies. Ethical issues, including data privacy and algorithm fairness, must also be carefully considered.

REFERENCES:

1. Luckin, R., et al. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education.
2. Wang, F., & Pape, S. J. (2020). The Role of Artificial Intelligence in Education: Current Progress and Future Prospects.
3. Kearney, M., & Schuck, S. (2015). The Impact of Mobile Technologies on Student Engagement.
4. Heffernan, N. T., & Heffernan, C. L. (2014). The Future of Intelligent Tutoring Systems.
5. Chen, C. M., & Cheng, I. L. (2016). Personalized Learning in a Smart Learning Environment.
6. Johnson, L., et al. (2016). NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition.

UDC 37.014:371.26

STANDARDIZED TESTING: MEASURING ABILITY OR LIMITING CREATIVITY?

Sh. Haydarova, teacher, Bukhara City Technical College No. 1, Bukhara

F. T. Khaydarova, Doctoral student, Bukhara State Technical University, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqolada standartlashtirilgan testlarning zamonaviy ta'lim tizimidagi murakkab va ko'p qirrali o'rni tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor ushbu baholash usuli o'quvchilarning akademik bilim va ko'nikmalarini aniq o'lchash vositasi sifatida qanchalik samarali ekanligi yoki aksincha, ularning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini cheklab qo'yishi mumkinligi haqidagi bahs-munozaralarga qaratilgan. Standartlashtirilgan testlar obyektivlik, ishonchlilik va natijalarni taqqoslash imkonini berishi sababli keng qo'llaniladi hamda ta'lim sifati, muassasalar faoliyati va ta'lim siyosatini baholashda muhim vosita hisoblanadi.

Shu bilan birga, maqolada ushbu tizimning bir qator kamchiliklari ham yoritib beriladi. Xususan, "testga tayyorlash"ga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni, o'quv dasturlarining torayishi, ijodkorlik va muammolarni mustaqil hal qilish imkoniyatlarining kamayishi asosiy muammolar sifatida ko'rsatiladi. Bundan tashqari, testlarga haddan tashqari bog'liqlik o'quvchilar va o'qituvchilar orasida stress darajasining oshishiga olib kelishi, bu esa ichki motivatsiya va chuqur o'rganishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tadqiqot yakunida muvozanatli yondashuv zarurligi ta'kidlanadi. Ya'ni, standartlashtirilgan testlar muhim baholash vositasi bo'lib qolsa-da, ular yagona mezon sifatida qaralmasligi lozim. Ularni loyihaviy ishlar, formatif baholash va amaliy topshiriqlar bilan birlashtirish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va uzluksiz o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

Kalit so'zlar: standartlashtirilgan testlar, ta'lim tizimi, baholash usullari, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, o'quv natijalari, o'quv dasturi, formatif baholash, ta'lim siyosati

Аннотация. В данной статье рассматривается сложная и многогранная роль стандартизированного тестирования в современной системе образования. Особое внимание уделяется дискуссии о том, является ли данный инструмент эффективным средством объективного измерения академических знаний и навыков учащихся или же он ограничивает развитие их творческого потенциала и критического мышления. Стандартизированные тесты широко применяются благодаря своей объективности, надежности и возможности сопоставления результатов, что делает их важным инструментом оценки качества образования, эффективности образовательных учреждений и реализации образовательной политики.

В то же время в работе подробно анализируются недостатки данного подхода. К числу ключевых проблем относятся ориентация учебного процесса на подготовку к тестам, сужение содержания образовательных программ, а также ограничение возможностей для развития креативности и самостоятельного решения задач. Кроме того, чрезмерная зависимость от тестирования может вызывать повышенный уровень стресса у учащихся и преподавателей, что негативно сказывается на внутренней мотивации и глубине усвоения знаний.

В заключение подчеркивается необходимость применения сбалансированного подхода к оцениванию. Несмотря на значимость стандартизированного тестирования как

инструмента контроля и сравнения, оно не должно использоваться как единственный метод оценки. Включение альтернативных форм, таких как проектная деятельность, формирующее оценивание и практико-ориентированные задания, позволит более эффективно развивать критическое мышление, творческие способности и навыки непрерывного обучения.

Ключевые слова: стандартизированное тестирование, система образования, методы оценивания, креативность, критическое мышление, учебные результаты, образовательная программа, формирующее оценивание, образовательная политика

Abstract. This paper explores the complex role of standardized testing in contemporary educational systems, focusing on the ongoing debate over whether such assessments effectively measure students' academic abilities or, conversely, constrain creativity and independent thinking. Standardized tests are widely used due to their ability to provide objective, reliable, and comparable data across diverse student populations, making them a key instrument for evaluating educational outcomes, institutional performance, and policy effectiveness.

However, the study also highlights significant limitations associated with these assessments. Among the most notable concerns are the tendency to promote "teaching to the test," the narrowing of curricula, and the reduction of opportunities for creative expression and problem-solving. Furthermore, excessive reliance on standardized testing can contribute to increased stress levels among students and educators, potentially undermining intrinsic motivation and long-term learning.

The paper adopts a balanced perspective, acknowledging that while standardized testing plays an important role in ensuring accountability and consistency, it should not be the sole method of assessment. Instead, it advocates for a more holistic approach that incorporates alternative forms of evaluation, such as project-based learning, formative assessment, and performance tasks, in order to better support the development of critical thinking, creativity, and lifelong learning skills.

Key words: standardized testing, educational assessment, creativity, critical thinking, student performance, curriculum design, formative assessment, learning outcomes, educational policy

Introduction. In recent decades, standardized testing has become a central component of educational systems around the world. Governments and educational institutions increasingly rely on standardized assessments to evaluate student achievement, measure school performance, and inform policy decisions [1]. These tests are designed to provide objective and comparable data, which is particularly valuable in large-scale education systems where consistency and accountability are essential. As a result, standardized testing is often viewed as an efficient and reliable tool for assessing academic ability. However, the growing dominance of standardized testing has sparked significant debate among educators, researchers, and policymakers. Critics argue that such tests tend to prioritize memorization and the reproduction of knowledge rather than deeper understanding, critical thinking, and creativity [2]. The pressure to achieve high test scores can lead teachers to focus narrowly on test preparation, a phenomenon commonly referred to as "teaching to the test." This, in turn, may limit students' opportunities to engage in exploratory learning, creative problem-solving, and the development of independent thought.

Furthermore, concerns have been raised about the psychological impact of standardized testing on students. High-stakes testing environments can contribute to stress, anxiety, and reduced motivation, potentially affecting both academic performance and overall well-being [2]. At the same time, supporters of standardized testing emphasize its role in ensuring fairness, identifying achievement gaps, and maintaining educational standards. Given these contrasting perspectives, it is important to critically examine whether standardized testing truly fulfills its intended purpose or whether it inadvertently constrains important aspects of student development. This paper aims to explore both the advantages and limitations of standardized testing, with particular attention to its impact on creativity and critical thinking, and to propose a more balanced approach to student assessment.

Theoretical framework. The theoretical foundation of this study is built upon multiple educational and psychological theories that explain the nature of learning, assessment, and student

development. Understanding the role of standardized testing requires a multidimensional approach that integrates **behaviorist, cognitivist, constructivist, humanistic, and socio-cultural theories**, as well as modern perspectives on assessment. First, **behaviorist theory**, primarily associated with B. F. Skinner, views learning as a process of observable behavioral change shaped by external stimuli and reinforcement. Within this paradigm, knowledge is considered measurable and objective, which aligns closely with standardized testing practices. Standardized assessments are therefore seen as effective tools for evaluating learning outcomes in a consistent and quantifiable manner [3]. This theoretical orientation supports large-scale testing systems due to their reliability, scalability, and ability to produce comparable data across populations. In contrast, **cognitive theory**, influenced by scholars such as Jean Piaget, emphasizes internal mental processes, including memory, reasoning, and problem-solving. Learning is understood as an active process of information processing rather than mere behavioral response [4]. From this perspective, standardized tests may capture basic cognitive skills but often fail to assess higher-order thinking, such as analysis, synthesis, and evaluation. This limitation raises concerns about the validity of such tests as comprehensive measures of student ability.

A more critical perspective is offered by **constructivist theory**, further developed by Lev Vygotsky. Constructivism posits that learners actively construct knowledge through interaction with their environment and social context [5]. Learning is therefore contextual, dynamic, and individualized. Standardized testing, which typically relies on fixed questions and predetermined answers, may not adequately reflect the complexity of knowledge construction or the diversity of learners' experiences. This theoretical framework strongly supports alternative assessment methods, such as project-based and inquiry-based learning.

Additionally, **humanistic theory**, associated with Abraham Maslow and Carl Rogers, emphasizes personal growth, self-actualization, and intrinsic motivation. From this viewpoint, education should focus on the holistic development of the individual rather than solely on measurable academic outcomes. High-stakes standardized testing may undermine intrinsic motivation by placing excessive emphasis on external evaluation, competition, and performance pressure. Another important perspective is **socio-cultural theory**, which highlights the role of social interaction, culture, and language in learning. Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development (ZPD) suggests that learning occurs most effectively through guided interaction and collaboration. Standardized testing, however, typically evaluates students in isolation, thereby neglecting the social dimension of learning and potentially misrepresenting students' true capabilities.

Furthermore, **assessment theory**, particularly the distinction between formative and summative assessment, provides an essential framework for understanding the limitations of standardized testing. According to Paul Black [6] and Dylan Wiliam (1998), formative assessment plays a crucial role in improving learning by providing continuous feedback, whereas summative assessment—such as standardized testing—primarily evaluates outcomes rather than learning processes. Overreliance on summative methods may therefore hinder meaningful learning and development. In addition, **Howard Gardner's** theory of multiple intelligences challenges the assumption that intelligence can be measured through a single standardized format. Howard Gardner [7] (1983) argues that individuals possess diverse types of intelligence, including linguistic, logical-mathematical, spatial, and interpersonal abilities. Standardized tests typically focus on a narrow range of these intelligences, thereby failing to capture the full spectrum of human capability.

Finally, **critical pedagogy**, associated with Paulo Freire [8], questions the power structures embedded in educational systems. From this perspective, standardized testing can reinforce social inequalities by privileging certain forms of knowledge and disadvantaging marginalized groups (Freire, 1970). This approach encourages educators to adopt more inclusive and equitable forms of assessment.

Pedagogical benefits. Standardized testing also offers several significant pedagogical benefits within contemporary education systems. One of its key strengths is the provision of objective, reliable, and comparable measures of student achievement, which enables educators and policymakers to evaluate learning outcomes across different schools, regions, and even countries.

Large-scale international assessment programs led by the OECD [9], particularly the Programme for International Student Assessment (PISA), illustrate how standardized testing can generate valuable cross-national data for monitoring educational performance and identifying systemic strengths and weaknesses. In addition, standardized assessments play an important role in promoting accountability within education systems. Policy frameworks such as the No Child Left Behind Act [10] in the United States have emphasized the use of test-based evidence to evaluate school effectiveness and ensure that institutions meet minimum academic standards. This accountability mechanism can encourage schools to improve instructional quality and allocate resources more effectively toward student achievement.

Another important pedagogical benefit is the ability of standardized testing to identify achievement gaps among different student populations. Research by Sean Reardon (2011) highlights how standardized data can reveal persistent inequalities in academic performance related to socioeconomic background, race, and access to educational resources. Such insights are essential for designing targeted interventions aimed at reducing educational disparities and promoting equity. Furthermore, standardized testing supports evidence-based educational decision-making. According to analyses by the World Bank, reliable assessment data can help governments and educational authorities develop more effective curricula, allocate funding strategically, and evaluate the impact of educational reforms. In this way, standardized testing contributes to more efficient and data-driven education systems.

Standardized assessments are also argued to enhance clarity in learning objectives. When students and teachers are aware of clearly defined academic standards, instruction becomes more focused and structured. Educational researcher John Hattie [11] (2009) suggests that visible learning goals and measurable outcomes can positively influence student achievement by improving feedback quality and increasing goal orientation in the classroom. Additionally, standardized testing can support curriculum alignment by ensuring that learning objectives are consistently implemented across different educational institutions. Frameworks such as the Common Core [12] State Standards Initiative demonstrate how standardized benchmarks can help unify expectations for student learning and reduce disparities in curriculum quality. Moreover, standardized assessments provide useful diagnostic information that can help educators identify students' strengths and weaknesses in specific subject areas. This allows for more targeted instructional support and remediation strategies, particularly in large classrooms where individualized assessment may be more difficult to implement.

Finally, proponents argue that standardized testing can contribute to fairness in evaluation by applying the same criteria to all students regardless of background. While not without limitations, this uniformity is often viewed as a safeguard against subjective grading practices and inconsistent teacher evaluations.

Conclusion. In conclusion, standardized testing remains a widely used and influential tool in modern education systems, offering both significant advantages and important limitations. On one hand, standardized assessments provide objective, reliable, and comparable data that support accountability, curriculum alignment, and evidence-based educational policy. Large-scale international studies conducted by the OECD [13] demonstrate how such testing can help monitor educational performance and identify systemic inequalities across countries. Similarly, research by scholars such as Sean Reardon [14] highlights the role of standardized data in revealing achievement gaps and informing targeted interventions aimed at improving educational equity.

On the other hand, critics argue that an overreliance on standardized testing may narrow the curriculum, increase teaching to the test, and fail to capture higher-order thinking skills, creativity, and socio-emotional development. These concerns are supported by broader educational theories, including constructivist and humanistic perspectives, which emphasize the complexity of learning and the importance of holistic student development. As a result, while standardized testing can serve as a useful measurement tool, it should not be the sole indicator of student ability or educational quality.

Therefore, a more balanced approach to assessment is needed, one that integrates standardized testing with formative and performance-based evaluation methods. According to John Hattie [15]

(2009), effective learning systems rely on continuous feedback and multiple sources of evidence to improve student outcomes. By combining different forms of assessment, educators can ensure both accountability and a more comprehensive understanding of student learning. Ultimately, the future of education assessment should aim to balance efficiency and measurability with creativity, inclusivity, and deeper learning.

REFERENCES:

1. Benjamin Bloom et al. (1956). *Taxonomy of educational objectives*.
2. Common Core State Standards Initiative. (n.d.). *Common Core State Standards*.
<https://www.corestandards.org/>
3. Alfie Kohn. (2000). *The case against standardized testing*. Heinemann.
4. John Hattie. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. Routledge.
5. Howard Gardner. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books.
6. No Child Left Behind Act. (2001).
7. OECD. (2013). *PISA 2012 results: What students know and can do*. OECD Publishing.
<https://www.oecd.org/pisa/>
8. OECD. (2019). *PISA 2018 results*. <https://www.oecd.org/pisa/>
9. Jean Piaget. (1970). *Psychology of intelligence*.
10. Paul Black & Dylan Wiliam. (1998). *Inside the black box: Raising standards through classroom assessment*.
11. Sean Reardon. (2011). *The widening academic achievement gap*.
12. B. F. Skinner. (1953). *Science and human behavior*.
13. Diane Ravitch. (2010). *The death and life of the great American school system: How testing and choice are undermining education*. Basic Books.
14. Lev Vygotsky. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
15. Paulo Freire. (1970). *Pedagogy of the oppressed*.

UO'K 372.882:37.091.3

RUS TILIDA INTERAKTIV METODLAR ASOSIDA O'QITISH KO'NIKMALARINING MAQSADI VA VAZIFALARI

D.B.Honova, katta o'qituvchi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini interaktiv metodlar asosida o'qitish jarayonida shakllantiriladigan o'qitish ko'nikmalarining maqsadi va vazifalari tahlil qilinadi. Zamonaviy til o'rgatish yondashuvlari doirasida interaktiv metodlarning ahamiyati ortib borayotgan bir paytda, ularning pedagogik imkoniyatlari, o'quvchining nutqiy faolligini rag'batlantirish, mustaqil tahlil qilishga yo'naltirish kabi jihatlari o'rganiladi. Tadqiqotda mavjud metodik yondashuvlar asosida interaktiv metodlarning amaliyotdagi qo'llanilishi, ularning samaradorlik ko'rsatkichlari, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ aloqalarni mustahkamlashdagi o'rni aniqlanadi.

Kalit so'zlar: interaktiv metodlar, rus tili, o'qitish ko'nikmasi, metodika, pedagogik vazifalar, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В данной статье анализируются цели и задачи формирования навыков обучения, формируемых в процессе преподавания русского языка на основе интерактивных методов. В условиях современных подходов к обучению языкам, когда значение интерактивных методов постоянно возрастает, рассматриваются их педагогические возможности, такие как стимулирование речевой активности учащихся и их направленность на самостоятельный анализ. В исследовании на основе существующих методических подходов определяется практическое применение интерактивных методов, показатели их эффективности, а также их роль в укреплении коммуникативного взаимодействия между преподавателем и учащимися.

Ключевые слова: интерактивные методы, русский язык, навыки обучения, методика, педагогические задачи, коммуникативная компетенция.

Abstract. This article analyzes the purpose and objectives of developing teaching skills formed in the process of teaching the Russian language based on interactive methods. In the context of modern approaches to language teaching, where the importance of interactive methods is steadily increasing, their pedagogical potential is examined, including aspects such as stimulating students'

speech activity and guiding them toward independent analysis. The study identifies the practical application of interactive methods based on existing methodological approaches, their effectiveness indicators, and their role in strengthening communicative interaction between teacher and student.

Key words: *interactive methods, Russian language, teaching skills, methodology, pedagogical tasks, communicative competence.*

Kirish. So‘nggi yillarda ta‘lim tizimida o‘zgarishlar yuz berar ekan, chet tillari, jumladan rus tilini o‘qitish jarayonida interaktiv metodlar qo‘llanilishi dolzarb masalaga aylangan. An‘anaviy metodik yondashuvlar o‘rnini o‘quvchini dars jarayoniga faol jalb etuvchi, ularning fikrlash, tahlil qilish, mulohaza yuritish kabi qobiliyatlarini shakllantiruvchi yondashuvlar egallamoqda. Bu, ayniqsa, o‘qitish ko‘nikmalarining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Rus tili ta‘limida interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarni faol subyektga aylantiradi, ularni o‘z fikrini erkin bayon qilishga, o‘rganilgan bilimlarni kommunikativ faoliyatda qo‘llashga yo‘naltiradi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbekistonda rus tilini o‘qitish metodikasiga oid ilmiy ishlarda, xususan, Z.M.Mamatqulova, D.S.Jo‘rayeva, G.Abdug‘afforova kabi tadqiqotchilar interaktiv metodlarning ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratganlar. Z.M.Mamatqulova o‘z ishida rus tili darslarida matn asosida ishlashda INSERT, klaster, rol o‘yinlari, bahs-munozara kabi metodlarning o‘quvchida o‘qish va tushunish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi ijobiy ta‘sirini ko‘rsatadi [1].

D.S.Jo‘rayeva esa rus tili o‘qitishida zamonaviy yondashuvlarni tahlil qilib, interaktiv metodlar orqali o‘quvchilarning kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish mumkinligini asoslaydi [2].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘qituvchilarning interaktiv metodlarga nisbatan tayyorgarligi, didaktik materiallarning sifati, zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish darajasi bu metodlarning samaradorligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shuningdek, interaktiv metodlar yordamida amalga oshirilgan ta‘lim jarayoni faqat bilim berishga emas, balki o‘quvchining ijodiy salohiyati, tahlil qilish, muammo yechish kabi yuqori darajadagi kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqot metodlari sifatida tahliliy-deskriptiv uslub, tajriba-eksperimental metod, so‘rovnoma va kuzatuv usullari qo‘llanildi. Boshlang‘ich bosqichda interaktiv metodlarning nazariy asoslari o‘rganildi, mavjud darslik va metodik qo‘llanmalar tahlil qilindi. Keyingi bosqichda esa oliy ta‘lim muassasalarida rus tili fani bo‘yicha darslarda qo‘llanilayotgan interaktiv metodlar kuzatuv asosida baholandi. So‘rovnoma orqali o‘qituvchilar va talabalar orasida ushbu metodlarga bo‘lgan munosabat, ularning samaradorlik darajasi haqida fikrlar olindi.

Asosiy qism. Hozirgi kunda globallashuv sharoitida chet tillarini, xususan rus tilini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj yildan-yilga ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim tizimida xorijiy tillar bilan bir qatorda rus tilini chuqur o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, o‘qitish metodikasini takomillashtirish, ayniqsa rus tilida o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. O‘quvchilarning rus tilidagi matnlarni tushunishi, mazmunini tahlil qilishi va kontekstda to‘g‘ri talqin eta olishi ularning til kompetensiyasi, madaniy saviyasi va tafakkur darajasini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Shunday ekan, bugungi kunda rus tilida o‘qish ko‘nikmasi nafaqat til bilishning bir jihati, balki umumiy axborot madaniyatini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Rus tilida o‘qish ko‘nikmalarining dolzarbligi bir necha omillar bilan izohlanadi. *Birinchidan*, rus tili postsovet hududida hanuzgacha muhim kommunikativ vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ilmiy adabiyotlar, texnik hujjatlar, ilmiy-tadqiqot natijalari, huquqiy hujjatlar va xalqaro nashrlarning muhim qismi rus tilida e‘lon qilinadi. *Ikkinchidan*, rus tilida axborot olamiga kirish imkoniyatining kengligi, xalqaro hamkorlikda uning roli, xorijiy universitetlar bilan akademik aloqalarni yo‘lga qo‘yishdagi o‘rni - bu ko‘nikmaning zarurligini yanada oshiradi. *Uchinchidan*, mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik ham aynan rus tilini bilish, uni o‘qib tushunish va professional darajada ishlata olish bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli, o‘qish ko‘nikmasi talabalarning intellektual rivoji, kasbiy tayyorgarligi va umuman olganda, hayotiy faoliyatlarida asosiy vositaga aylanmoqda.

Ammo amaliyotda rus tilida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda bir qator muammolarga duch kelinmoqda.

Avvalo, o'quvchilarda rus tilidagi matnlarni o'qishga bo'lgan motivatsiyaning pastligi kuzatiladi. Bu holat, ayniqsa, maktab va kollej bosqichlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Tilni o'rganish jarayoni ko'pincha grammatik qoidalarni yod olish va tarjima qilish bilan chegaralanib qoladi. Natijada o'quvchilar matnni integral anglash, kontekstda tahlil qilish, fakt va g'oyalarni farqlashda qiynaladilar. Shu bilan birga, rus tilidagi matnlar murakkab, ularning leksik va sintaktik xususiyatlari, ko'p ma'nolilik, iqtiboslar, stilistik vositalar ko'pligi ham muammo hisoblanadi.

Ikkinchi muhim muammo - o'qitish metodikasining yetarli darajada interfaol emasligi. An'anaviy yondashuvlar asosida olib borilayotgan darslar o'quvchilarni faqat tayyor bilimni egallashga yo'naltiradi. O'quvchi esa mustaqil fikr yuritish, matndan muhim ma'lumotlarni ajratib olish, tushunmagan joylarini aniqlash, savollar berish kabi faol tahliliy harakatlarni bajarmaydi. Bu esa o'qish jarayonini passivlashtiradi. Ko'plab metodik tavsiyalar faqat grammatikani mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, kontekstual o'qish, metakognitiv strategiyalar, annotatsiya qilish, matn tahlili kabi ilg'or yondashuvlar yetarli qo'llanilmaydi.

Uchinchi muammo esa o'quv materiallarining sifatiga taalluqlidir. Ko'p hollarda o'quv qo'llanmalar talabalar yoshiga va psixologik xususiyatlariga mos kelmaydi. Matnlar zamonaviy mavzularga bog'lanmagan, hayot bilan uzviy aloqasiz, sun'iy tarzda tuzilgan bo'lib, o'quvchini befarq qoldiradi. Matnlar bilan ishlash bo'yicha topshiriqlar ham tor doiradagi savollardan iborat bo'lib, keng qamrovli tahlil, bahs-munozara, fikr almashuv imkoniyatini bermaydi. Bunday materiallar asosida tashkil etilgan o'qish darslari o'quvchini intellektual rivojga emas, balki mexanik eslab qolishga yo'naltiradi.

Shu muammolarni bartaraf etish, rus tilida o'qish ko'nikmalarini tizimli shakllantirish va rivojlantirish maqsadida mazkur mavzu doirasida quyidagi ilmiy maqsadlar belgilab olinadi:

- ✓ **birinchidan**, o'qish ko'nikmasining mazmuni, bosqichlari va ahamiyatini tahlil qilish;
- ✓ **ikkinchidan**, o'rta va oliy ta'lim bosqichidagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni yechishga doir metodik tavsiyalar ishlab chiqish;
- ✓ **uchinchidan**, o'quvchilar o'rtasida so'rovnoma, test, diagnostika asosida mavjud ahvolni baholash;
- ✓ **to'rtinchidan**, interaktiv metodlar asosida samarali dars modellarini taklif qilish va sinovdan o'tkazish.

Mazkur vazifalar orqali nafaqat muammoning dolzarbligini asoslash, balki amaliy yechimlar ishlab chiqish imkoniyati ham yuzaga keladi.

Tadqiqot metodlari sifatida kompleks yondashuv qo'llaniladi. Jumladan, tavsifiy va tahliliy metodlar orqali o'qish ko'nikmasining nazariy asoslari tahlil qilinadi.

So'rovnoma, suhbat, kuzatuv, eksperiment metodlari asosida esa mavjud dars amaliyotidagi muammolar va o'qitish samaradorligi aniqlanadi. Statistik tahlil asosida esa olingan natijalar ilmiy asosda umumlashtiriladi. Metodlar tizimi orqali olimlar tomonidan ilgari surilgan ilmiy nazariyalar amaliyot bilan bog'lanadi va yangi pedagogik yondashuvlar asoslanadi.

Demak, rus tilida o'qish ko'nikmalarini shakllantirish masalasi bugungi ta'lim tizimining dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Bu ko'nikma nafaqat til o'rganish, balki tafakkur, mulohaza, bahs yuritish, ijtimoiy faoliyatga tayyorlanishning eng muhim bosqichidir. Uni rivojlantirish uchun esa zamonaviy metodika, sifatli darslik, o'qituvchining innovatsion yondashuvi hamda o'quvchining mustaqil o'quv faoliyatini rag'batlantirish zarurdir.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, interaktiv metodlar asosida o'qitilayotgan darslarda talabalar rus tilidagi matnlarni anglashda, muloqotga kirishda, fikrini bayon qilishda faollik ko'rsatgan. INSERT metodi qo'llanilgan darslarda o'quvchilar matnga nisbatan tanqidiy yondasha boshlagan, savol tuzish, muammo ko'tarish va unga yechim taklif qilish holatlari ancha faollashgan. Rolli o'yinlar metodida esa talabalar haqiqiy ijtimoiy vaziyatlarga kirishib, rus tilini muloqot vositasi sifatida erkin qo'llashgan. Bunday darslar davomida grammatika va leksika tabiiy ravishda mustahkamlangan.

Muhokama. O'rganilgan ma'lumotlar interaktiv metodlarning rus tilini o'qitishdagi ijobiy jihatlari aniq tasdiqlaydi. Ular o'quvchining faolligini oshiradi, nutqiy kompetensiyalarini rivojlantiradi, o'z fikrini erkin ifoda qilishga, mulohaza yuritishga yo'naltiradi. Ayniqsa, zamonaviy elektron vositalar bilan integratsiyalashgan interaktiv metodlar (Kahoot, Quizlet, Padlet) talabalarning e'tiborini tortish, bilimlarni baholash va mustahkamlashda yuqori samaradorlik beradi. Biroq, bu usullarning samarali bo'lishi uchun o'qituvchining tayyorgarligi, texnologik savodxonligi, o'quvchilarning faolligini oshiruvchi muhit zarur.

Xulosa. Rus tilini interaktiv metodlar asosida o'qitishda asosiy maqsad - o'quvchining o'quv faoliyatini faollashtirish, uni bilim egallash jarayonining subyekti sifatida shakllantirishdir. Bu orqali o'qitish jarayoni jonli, kontekstual va muloqotga yo'naltirilgan shaklga ega bo'ladi. Interaktiv metodlar yordamida shakllantirilgan o'qitish ko'nikmalari o'quvchini mustaqil fikrlovchi, faol, ijodiy shaxsga aylantirish imkonini beradi. Buning uchun esa uzluksiz metodik takomillashtirish, zamonaviy vositalarni joriy etish, tizimli tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mamatqulova Z.M. Rus tilini o'qitishda interaktiv metodlardan foydalanish yo'llari. - Toshkent: TDPU, 2020.
2. Jo'rayeva D.S. Rus tili darslarida kommunikativ yondashuv. - Samarqand: SamDU, 2019.
3. Abdug'afforova G. Rus tili o'qitish metodikasining zamonaviy yondashuvlari. - Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2021.
4. Xolmurodova S. Til o'rgatishda interaktiv metodlarning psixopedagogik asoslari. - Toshkent: TDPU, 2022.
5. Sharipova Z. Chet tilini o'qitishda yangi texnologiyalarning o'rni. - "Pedagogik innovatsiyalar" jurnali, 2021, №3.
6. D. Xonova. Rus tilini o'qitishda gapirishni rivojlantiruvchi texnikalarni takomillashtirishning nazariy asoslari. "Til va adabiyot.uz" jurnali, 2025, №7. 109 b.
7. Madiyeva, M. (2022). Theoretical analysis of brands from a linguistic perspective. *Society and Innovations*, 3(7/S), 114–121. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss7/S-pp.114-121>

UO'K:13.3(145.3)

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA ONOMASTIK LEKSIKANI LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUV ASOSIDA O'QITISHNING INNOVATSION METODIKASI

B.Mamatqulova, katta o'qituvchi, dots., O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universitetining Quruqlikdagi qo'shinlari instituti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida onomastik leksikani lingvokulturologik yondashuv asosida o'qitishning innovatsion metodikasi tahlil qilinadi. Onomastik birliklarning milliy-madaniy mazmunini ochib berish, talabalarda lingvokulturologik va madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, onomastika va lingvokulturologiyaning integratsiyasi asosida ishlab chiqilgan strategik-metodik modelning afzalliklari ko'rsatib berilgan. Zamonaviy tadqiqotlar onomastik birliklarni o'qitishda faol metodlar, qiyosiy tahlil va talaba markazli yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: onomastik leksika, lingvokulturologiya, antroponim, toponim, lingvokulturologik kompetensiya, innovatsion metodika, madaniyatlararo kommunikatsiya, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируется инновационная методика обучения ономастической лексике на основе лингвокультурологического подхода в высших образовательных учреждениях. Освещаются вопросы раскрытия национально-культурного содержания ономастических единиц, а также формирования у студентов лингвокультурологической и межкультурной коммуникативной компетенций. Кроме того, показаны преимущества стратегико-методической модели, разработанной на основе интеграции ономастики и лингвокультурологии. Современные исследования подтверждают эффективность активных методов обучения, сравнительного анализа и студентоцентрированного подхода при обучении ономастическим единицам.

Ключевые слова: ономастическая лексика, лингвокультурология, антропоним, топоним, лингвокультурологическая компетенция, инновационная методика, межкультурная коммуникация, сравнительный анализ.

Abstract. *This article analyzes an innovative methodology for teaching onomastic vocabulary based on a linguocultural approach in higher education institutions. It highlights the issues of revealing the national and cultural content of onomastic units and developing students' linguocultural and intercultural communicative competencies. Furthermore, the advantages of a strategic and methodological model developed through the integration of onomastics and linguoculturology are discussed. Contemporary studies confirm the effectiveness of active teaching methods, comparative analysis, and student-centered approaches in teaching onomastic units.*

Keywords: *onomastic vocabulary, linguoculturology, anthroponym, toponym, linguocultural competence, innovative methodology, intercultural communication, comparative analysis.*

Kirish. Hozirgi kunda dunyoda turli mintaqalarida qurolli konfliktlar avj olib borayotganligi, xalqaro huquqni kengaytirilgan normalarda turlicha taqdim etilayotganligi, davlat doirasida ishonch tanazzulga yuz tutib, shu bilan birgalikda xavfsizlikka turli sohalarda tahdidlar ko'lamini keng oshib borayotganligi sababli harbiy kadrlarni tayyorlash darajasi ham yanada muhim bosqichga oshib borishi zamonning dolzarb talab bo'lib qolayotganiga aks etmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq hodisa sifatida qaraladi. Ayniqsa, onomastik leksika – ya'ni atoqli otlar tizimi – millatning tarixiy xotirasi, qadriyatlari va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim qatlamdır. Lingvokulturologik yondashuv esa til birliklarini madaniy kontekstda o'rganishni nazarda tutadi. Masalan, ingliz tilidagi London, Oxford yoki William Shakespeare kabi nomlar nafaqat geografik yoki shaxs nomi, balki muayyan madaniy kodni ham ifodalaydi. O'zbek tilida esa Samarqand, Buxoro, Alisher Navoiy nomlari tarixiy va ma'naviy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ingliz tilidagi "Waterloo" birgina toponim bo'lib qolmay, tarixiy mag'lubiyat ramzi sifatida ham ishlatiladi (Napoleon kontekstida). O'zbek tilida esa "Temuriylar" tarixiy qudrat va davlatlilik timsolidir.[1]

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda onomastika va lingvokulturologiyaning o'zaro integratsiyasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Tadqiqotchilar onomastik birliklar faqat nominativ vazifani emas, balki xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasini ham aks ettirishini qayd etadilar.

Onomastik tizimlarni qiyosiy o'rganish metodikasi turli xalqlarning milliy mentaliteti va dunyoqarashini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillaridagi antroponim va toponimlarni qiyosiy tahlil qilish lingvokulturologik kompetensiyani rivojlantirish uchun samarali vosita hisoblanadi.

Onomastik leksikani o'qitishning innovatsion metodlari:

Lingvokulturologik yondashuv asosida onomastik leksikani o'qitishda quyidagi strategik-metodik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Qiyosiy-lingvokulturologik tahlil metodi:

Mazkur metod orqali talabalar ingliz va o'zbek tillaridagi atoqli nomlarning semantik, tarixiy va madaniy xususiyatlarini taqqoslaydilar. Bu esa milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash imkonini yaratadi.

2. Loyiha asosida o'qitish:

Talabalarga ma'lum hudud yoki tarixiy shaxs nomlari bilan bog'liq ilmiy loyihalar tayyorlash topshiriladi. Natijada ular mustaqil izlanish olib borish va ilmiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

3. Raqamli texnologiyalar asosida o'qitish:

Elektron xaritalar, raqamli korpuslar va multimedia vositalari yordamida toponim va antroponimlarning kelib chiqishini o'rganish dars samaradorligini oshiradi.

4. Madaniyatlararo kommunikativ yondashuv:

Talabalar turli xalqlarning nom berish an'analari, tarixiy qadriyatlari va madaniy xususiyatlarini o'rganish orqali madaniyatlararo muloqotga tayyorlanadilar. [3]

Tadqiqot metodologiyasi. Onomastik leksikani o'qitishda quyidagi metodlardan foydalanish tavsiya etiladi:

1. Kontekstual tahlil metodi-talabalar matnda uchragan atoqli otlarning tarixiy va madaniy ma'nosini aniqlaydi.

2. Konseptual xaritalash (Conceptual Mapping)- onomastik birliklar atrofida madaniy assotsiatsiyalar xaritasi tuziladi.

3. Loyihaviy ta'lim- talabalar muayyan toponim yoki antroponim asosida prezentatsiya tayyorlaydi.

Harbiy ta'lim muassasalarida qo'llash imkoniyatlari

Harbiy ingliz tilini o'qitishda:

- harbiy obyekt nomlari;
- xalqaro tashkilot nomlari;
- tarixiy jang maydonlari;
- mashhur harbiy shaxslar nomlari

Lingvokulturologik tahlil asosida o'rgatilsa, kursantlarning madaniyatlararo kompetensiyasi rivojlanadi. Bu esa global harbiy hamkorlik sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.

Onomastik leksika til va madaniyatning uzviy bog'liqligini ifodalovchi muhim qatlamd. Lingvokulturologik yondashuv asosida o'qitish:

- talabalarning madaniy tafakkurini kengaytiradi;
- kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi;
- til birliklarining semantik chuqurligini anglashga yordam beradi.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillaridagi onomastik leksikani lingvokulturologik asosda o'qitish zamonaviy metodikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.[4]

Tahlil va natijalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, onomastik birliklarni lingvokulturologik asosda o'qitish talabalarning nafaqat til bilimlarini, balki lingvomadaniy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Zamonaviy adabiyotlar tahlili onomastikani o'qitishda faol metodlar va dialogik yondashuvlarning ustunligini ko'rsatmoqda.

Shuningdek, qiyosiy tahlil asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.[5]

Xulosa. Onomastik leksikani lingvokulturologik yondashuv asosida o'qitish zamonaviy til ta'limining istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv talabalarning lingvokulturologik kompetensiyasini rivojlantirish, madaniyatlararo muloqotga tayyorlash va tilni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, qiyosiy tahlil va talaba markazli metodlar asosida ishlab chiqilgan metodik model oliy ta'lim muassasalarida ingliz va o'zbek tillaridagi onomastik leksikani samarali o'qitish imkonini beradi. Bugungi globallashtirish sharoitida chet tillarini o'qitish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni, balki madaniy kompetensiyalarni ham shakllantirishni talab etmoqda. Shu sababli til va madaniyat integratsiyasiga asoslangan lingvokulturologik yondashuv ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Lingvokulturologik tadqiqotlar til birliklari orqali xalqning madaniyati, qadriyatlarini va dunyoqarashi namoyon bo'lishini ta'kidlaydi.

Onomastik birliklar — antroponimlar, toponimlar, etnonimlar va boshqa atoqli nomlar — xalqning tarixiy xotirasi hamda milliy identitetini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vositalardir. Ularni o'qitishda lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish talabalarning madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.V. Superanskaya. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973. – 366 s.
2. V.A. Nikonov. Vvedeniye v onomastiku. – Moskva: Nauka, 1974. – 216 s.
3. V.A. Maslova. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
4. V.V. Vorobyov. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. – Moskva: RUDN, 1997. – 331 s.
5. Yu.S. Stepanov. Konstanty: Slovar russkoy kultury. – Moskva: Akademicheskii proyekt, 2004. – 992 s.
6. Claire Kramsch. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 134 p.
7. Michael Byram. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters, 1997. – 124 p.
8. David Nunan. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 238 p.
9. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 47 p.

10. E. Begmatov. O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2007. – 608 b.
11. T. Nafasov. O'zbek toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
12. N. Mahmudov. Til va madaniyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013. – 220 b.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
14. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). – Cambridge University Press, 2020.

UO'K 316.77:070.1

TALABALAR ORASIDA FEYK AXBOROTNI QABUL QILISH DARAJASI**A.B.O'mirbaeva, magistrant, Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti, Nukus**

Annotatsiya. Maqola talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasi, uning omillari va internetdan foydalanish odatlari tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqotda so'rovnomalar va onlayn faoliyat tahlili orqali talabalarni axborot manbalariga ishonishi va ularning tanlash omillari o'rganildi. Natijalar talabalar orasida feyk xabarlariga nisbatan sezilarli darajada xavf va noto'g'ri tushunchalar mavjudligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: talabalar, feyk axborot, axborot madaniyati, internet, ijtimoiy tarmoqlar

Аннотация. Статья посвящена изучению уровня восприятия фейковой информации среди студентов, факторов, влияющих на это, а также привычек использования интернета. В исследовании были использованы опросы и анализ онлайн-активности студентов, чтобы выявить доверие к источникам информации и факторы выбора. Результаты показали значительный уровень рисков и неправильных представлений о фейковых новостях среди студентов.

Ключевые слова: студенты, фейковая информация, информационная культура, интернет, социальные сети

Abstract. The article explores the level of fake information acceptance among students, the influencing factors, and their internet usage habits. Surveys and online activity analyses were conducted to study students' trust in information sources and decision-making factors. The results indicated a significant risk and prevalence of misconceptions regarding fake news among students.

Key words: students, fake information, information literacy, internet, social media

Kirish. So'nggi yillarda axborot makonida soxta va manipulyativ xabarlar hajmining ortib borishi jiddiy ilmiy va amaliy muammo sifatida baholanmokda. Bunday tendensiya nafaqat ommaviy axborot vositalari faoliyatiga, balki jamiyatdagi axborotga bo'lgan ishonch darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli mazkur holatni chuqur va tizimli ravishda ilmiy tadqiq etish zarurati tobora ortib bormoqda.

Mazkur muammoga bo'lgan qiziqish ortishi natijasida mahalliy hamda xorijiy olimlar ushbu fenomenning mohiyati, shakllanish omillari va uning ijtimoiy-axborot muhitiga ta'sirini har tomonlama tahlil qilishga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Ayniqsa, fake news tushunchasining nazariy asoslarini aniqlash, uning turlari va tarqalish mexanizmlarini o'rganish bugungi kundagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda [3].

Feyk xabarlar turli shakllarda namoyon bo'ladi: masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi shov-shuvli postlar, rivojlanmagan internet maqolalar, memlar, videoroliklar va fotoshop qilingan materiallar. Bundan tashqari, talabalar zamonaviy media muhitida faktlarni tekshirish qobiliyati turlicha bo'lib, noto'g'ri axborotni tanib olishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Talabalar orasida feyk axborotga ishonish darajasi nafaqat internetdan foydalanish odatlari bilan, balki ularning axborot madaniyati, analitik fikrlash qobiliyati va ijtimoiy muhit ta'siri bilan ham bog'liq. Shu bois, talabalar axborot olish tarzi, ishonchi va manbalarni baholash ko'nikmalari haqida aniq ma'lumot olish ilmiy ahamiyatga ega.

Ma'lumotlarga ko'ra, yoshlar orasida feyk xabarlar ishoni nafaqat ma'lumotning noto'g'ri tushuntirilishiga, balki ijtimoiy qarashlar va qarorlar qabul qilish jarayoniga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasini tahlil qilish va

uning sabablarini aniqlash, zamonaviy ta'lim va mediamadaniyat sohasidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

2018 yillarga kelib axborot texnologiyalari sohasida sezilarli burilish kuzatildi va bu davr yangi, yuqori samaradorlikka ega raqamli vositalarning keng ommalashuvi bilan tavsiflandi [4].

Ushbu texnologiyalar ijtimoiy tarmoqlar va tezkor xabar almashish platformalari bilan uyg'unlashgan holda axborotni yaratish, qayta ishlash va tarqatish jarayonlarini ancha osonlashtirdi. Biroq, shu bilan birga, yangiliklar sifatini nazorat qilish mexanizmlarining cheklanganligi turli soxta va manipulyativ axborotlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Zamonaviy raqamli vositalar orqali qonuniy va ishonchli axborot manbalariga o'xshash dizayn va uslubdagi materiallarni tayyorlash imkoniyati paydo bo'ldi. Bu esa feyk axborotlarni haqiqiy yangilik sifatida qabul qilinishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, internet foydalanuvchilari axborot manbasini chuqur tekshirmasdan, uning tashqi ko'rinishi va taqdim etilish uslubiga asoslanib qaror qabul qilish holatlari ko'p uchraydi.

Shuningdek, audio va video materiallarni qayta ishlash texnologiyalari ham jiddiy ravishda takomillashdi. Bugungi kunda turli dasturlar yordamida inson ovozi sun'iy ravishda qayta yaratish, videolardagi tasvirlarni o'zgartirish yoki ma'lum voqeani soxta ravishda modellashtirish mumkin. Bu kabi materiallar tomoshabinda ishonch uyg'otishi uchun maxsus ishlab chiqilgan bo'lib, go'yo ma'lum shaxs haqiqatda aytmagan gaplarni aytgan yoki amalga oshirmagan harakatlarni qilgandek tasavvur hosil qiladi.

Natijada bunday soxta audio va video materiallar ijtimoiy tarmoqlarda juda tez tarqaladi va qisqa vaqt ichida keng auditoriyaga yetib boradi. Axborot almashinuvining yuqori tezligi va foydalanuvchilarning kontentni tez qabul qilishi feyk xabarlarinig "virus" kabi ommalashuviga olib keladi. Bu esa jamiyatda noto'g'ri tasavvurlar shakllanishiga, axborotga bo'lgan ishonchning pasayishiga va ayrim hollarda ijtimoiy ziddiyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin [5].

Ushbu maqolada talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasi tekshirildi, ularning axborot manbalari va internetdagi faoliyat odatlari o'rganildi, shuningdek, feyk xabarlariga ishonishga ta'sir qiluvchi omillar aniqlandi. Tadqiqot natijalari asosida universitetlar va ta'lim muassasalari uchun axborot madaniyatini rivojlantirish va faktlarni tekshirish ko'nikmalarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda feyk axborot va uning tarqalishi mavzusi keng tadqiq etilmoqda. Amerikan olimlari internetdagi axborot tarqalishini tahlil qilib, feyk xabarlar haqiqiy xabarlariga nisbatan 6 marta tezroq tarqalishini ko'rsatdilar. Ular ta'kidlaganidek, feyk axborotning tarqalishi yoshlar orasida tezroq qabul qilinishi va ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalishi kuzatiladi.

Shuningdek, birnecha olimlar ta'kidlaganidek, talabalar axborot madaniyati pastligi va analitik fikrlash qobiliyatining yetishmasligi feyk xabarlariga ishonish darajasini oshiradi. Axborot madaniyati talabalar manbalarni tanlash, faktlarni tekshirish va noto'g'ri ma'lumotni aniqlash qobiliyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Turli tadqiqotlar shuni isbotlaydi: feyk xabarlar asosan ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Telegram), onlayn forumlar va bloglar orqali tarqaladi. Shu bilan birga, yoshlar orasida kontentni tekshirmasdan qabul qilish holatlari ko'p kuzatiladi, bu esa noto'g'ri tushunchalarni shakllantiradi.

Shu bois, talabalar orasida feyk axborotga ishonish darajasini tahlil qilishda, ularning internetdan foydalanish odatlari, ijtimoiy tarmoqlardagi faoligi va axborot manbalariga bo'lgan ishonchi asosiy omillar sifatida hisobga olinadi.

Metodologiya. Tadqiqotning asosiy maqsadi talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasini aniqlash va uning omillarini tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi usullar qo'llanildi:

So'rovnoma usuli:

- Talabalar internetdan foydalanish odatlari, ijtimoiy tarmoqlardagi faoligi va axborot manbalariga ishonchi aniqlash maqsadida aniq va ochiq savollar tuzildi.

- Savollar orasida: "Ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlarini qanchalik ishonchli deb hisoblaysiz?", "Feyk xabarlarini aniqlashda qanday usullardan foydalanasiz?" kabi savollar kiritildi.

Onlayn faoliyat tahlili:

• Talabalar ijtimoiy tarmoqlardagi kontent iste'moli va tarqatilishi tahlil qilindi. Bu tahlil ularning axborot manbalariga ishonchi va noto'g'ri xabarlariga ishonish darajasini aniqlash imkonini berdi.

Statistik tahlil:

• Toplangan ma'lumotlar SPSS va Excel dasturlari orqali tahlil qilindi. Feyk axborotga ishonish darajasi, yosh, jins, internetdan foydalanish davomiyligi va ijtimoiy tarmoqlardagi faoligi bilan bog'liqligi ko'rsatildi.

Namuna:

• Tadqiqotda 100 ta talabadan iborat universitet namunasini olindi. Ulardan aniq va ishonchli ma'lumot olish uchun anonim so'rovnomatuzildi.

Bu metodologiya talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasini ilmiy jihatdan aniqlash va uning sabablarini tahlil qilish imkonini berdi. Shuningdek, natijalar zamonaviy ta'lim muassasalarida axborot madaniyatini rivojlantirish bo'yicha samarali tavsiyalarni ishlab chiqish uchun asos yaratdi.

Natija va muhokama. Tadqiqot natijasida, talabalar 62% ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilgan ma'lumotlarga ishonishda qiyinchilikka duch kelishi aniqlandi. Shuningdek, 48% talabalar o'zlari iste'mol qilgan axborotning haqiqiylikini tekshirmasdan qabul qiladi. Tadqiqot foydalanilgan yosh guruhlari va internetdan foydalanish odatlari bilan bog'liq: ko'proq ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lgan talabalar noto'g'ri xabarlariga tezroq ishonadi.

Muhokamada aytilishicha, feyk axborotga ishonish darajasi yuqori bo'lishida qator omillar ta'sir qiladi:

- Axborot madaniyati va manbalarni tanlash qobiliyati pastligi.
- Internetdagi axborot oqimi va jadal tarqalishi.
- Talabalar xavfni to'g'ri baholash qobiliyati yetishmasligi.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, universitetlarda axborot madaniyatini oshirish, faktlarni tekshirish uslublarini o'rgatish va talabalarni mediamadaniyat bilan bog'liq treninglardan o'tkazish zarur. Shu orqali feyk xabarlariga ishonish darajasi sezilarli darajada kamayishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalar orasida feyk axborotga ishonish darajasi sezilarli bo'lib, bu asosan ularning axborot madaniyati, analitik fikrlash qobiliyati va internetdan foydalanish odatlari bilan bog'liq. Ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lgan talabalar ko'proq noto'g'ri ma'lumotlarga ishonadi, bu esa feyk xabarlar tarqalishini osonlashtiradi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdi, talabalar axborot manbalariga ishonchi va faktlarni tekshirish qobiliyati pastligi feyk xabarlariga ishonish darajasini oshiradi. Bu holat talabalar noto'g'ri xulosalar chiqarishiga va ijtimoiy qarashlarini shakllantirishda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, natijalardan kelib chiqib, universitetlar va ta'lim muassasalarida axborot madaniyatini rivojlantirish, faktlarni tekshirish va mediamadaniyat ko'nikmalarini takomillashtirish bo'yicha kompleks choralarni amalga oshirish zarurligi aniqlandi. Bu talabalar axborotga bo'lgan munosabatini yaxshilash va feyk xabarlariga ishonish darajasini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, talabalar orasida feyk axborotni qabul qilish darajasini aniqlash va tahlil qilish zamonaviy ta'limda mediamadaniyatni rivojlantirish va axborot xavfsizligini ta'minlash uchun asosiy ilmiy va amaliy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nozima Muratova, Nazira Toshpulatova, Gulnoza Alimova — Fake news: dezinformatsiya v media. Studentlar uchun o'quv qo'llanma. Toshkent-2020, 20-b.
2. Julie Pozetti, Sherilin Ayrton — Jurnalistika, feykovye novosti i dezinformatsiya. Yuniesko-2018, 23-b.
3. Agosto, Denise E. (ed.) — Information Literacy and Libraries in the Age of Fake News. Bloomsbury Publishing USA, 2018.
4. Agadi, Mohith & Chintha, Sai Bhargav Reddy — Fake News & Fact Checking 101: Media Literacy 101. Fact Protocol, 2023.
5. Xudoynazarov, E.M., Xalillayeva, G.M. — Mediasavodxonlik va axborot madaniyati. Toshkent: Bookmany Print, 2023.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON ENGLISH LANGUAGE LEARNING AND ACADEMIC WRITING

U.S.Pulatova, doc., Andijan State Medical Institute, Andijan

Annotatsiya. *Sun'iy intellektning jadal rivojlanishi ingliz tilini o'qitish va akademik yozuv sohalarini sezilarli darajada o'zgartirdi. Generativ chatbotlar, yozma ishlarni avtomatik baholash tizimlari, grammatikani tekshiruvchi dasturlar, nutqni tanib olish ilovalari va moslashuvchan ta'lim platformalari kabi sun'iy intellektga asoslangan vositalar o'rganuvchilarga tezkor fikr-mulohaza, shaxsiylashtirilgan mashqlar, lingvistik tushuntirishlar hamda yozish jarayonining turli bosqichlarida yordam taqdim etadi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalardan keng foydalanish akademik halollik, noto'g'ri ma'lumotlar, haddan tashqari qaramlik, tanqidiy fikrlashning susayishi, mualliflikning noaniqligi, shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi va raqamli resurslardan foydalanishdagi tengsizlik bilan bog'liq xavotirlarni yuzaga keltirdi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, generativ sun'iy intellekt, ingliz tilini o'rganish, akademik yozuv, ChatGPT, fikr-mulohaza, sun'iy intellekt savodxonligi.*

Аннотация. *Стремительное развитие искусственного интеллекта значительно изменило преподавание английского языка и академическое письмо. Инструменты на основе искусственного интеллекта, включая генеративные чат-боты, системы автоматизированной оценки письменных работ, средства проверки грамматики, приложения для распознавания речи и адаптивные обучающие платформы, предоставляют учащимся оперативную обратную связь, персонализированные упражнения, лингвистические объяснения и поддержку на различных этапах процесса письма. В то же время широкое использование этих технологий вызвало обеспокоенность в связи с академической добросовестностью, недостоверной информацией, чрезмерной зависимостью, снижением критического мышления, неясностью авторства, конфиденциальностью и неравным доступом к цифровым ресурсам.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, генеративный искусственный интеллект, изучение английского языка, академическое письмо, ChatGPT, обратная связь, грамотность в области искусственного интеллекта.*

Abstract. *The rapid development of artificial intelligence has significantly transformed English language education and academic writing. Artificial intelligence-based tools, including generative chatbots, automated writing evaluation systems, grammar checkers, speech-recognition applications, and adaptive learning platforms, provide learners with immediate feedback, personalized exercises, linguistic explanations, and support throughout different stages of the writing process. At the same time, the widespread use of these technologies has raised concerns regarding academic integrity, inaccurate information, excessive dependence, reduced critical thinking, unclear authorship, privacy, and unequal access to digital resources.*

Keywords: *artificial intelligence, generative artificial intelligence, English language learning, academic writing, ChatGPT, feedback, AI literacy.*

Introduction. Artificial intelligence has become one of the most influential technological developments in contemporary education. In English language teaching and learning, artificial intelligence applications include automated grammar and style checkers, machine-translation systems, conversational chatbots, pronunciation-recognition tools, adaptive learning platforms, automated essay-scoring systems, and generative artificial intelligence models.

Artificial intelligence in education is not an entirely new phenomenon. Automated assessment, intelligent tutoring systems, adaptive learning, and language-processing technologies have been used for several decades. However, the introduction of generative artificial intelligence has greatly expanded the accessibility and capabilities of educational technologies. Contemporary systems can generate paragraphs, suggest arguments, create outlines, summarize readings, explain grammar, simulate conversations, and provide detailed feedback on academic texts [1, 2].

For learners of English as a foreign language, academic writing is particularly challenging. Students are expected to generate relevant ideas, organize arguments, apply disciplinary conventions, use appropriate vocabulary, maintain grammatical accuracy, integrate sources, and avoid plagiarism. These demands become more difficult when students possess limited linguistic resources or have insufficient access to individualized teacher feedback.

Materials and Methods. This study adopted a qualitative literature-review design. The purpose was to synthesize recent research on the use of artificial intelligence in English language learning and academic writing.

A qualitative review was selected because the field includes diverse forms of research, such as experimental studies, surveys, interviews, case studies, systematic reviews, and conceptual analyses. The study provides a thematic synthesis of findings reported in relevant scholarly literature.

The research materials consisted of peer-reviewed journal articles and academic publications related to artificial intelligence in education, generative artificial intelligence in higher education, English as a foreign language learning, academic-writing instruction, automated feedback, writing evaluation, learner autonomy, motivation, academic integrity, and artificial intelligence literacy.

Results. The reviewed studies indicate that artificial intelligence tools can support grammatical accuracy, spelling, punctuation, sentence structure, lexical choice, and academic style.

Artificial intelligence feedback is immediate and can be requested repeatedly. This feature is particularly valuable for learners who receive limited teacher feedback. Students can ask for an explanation of an error, request an example, revise the sentence, and submit the revised version for further evaluation.

Artificial intelligence–assisted feedback has been associated with improvements in grammatical accuracy, sentence clarity, organization, and revision quality [3, 4]. Grammar and style checkers can help learners identify common errors involving verb tense, articles, subject–verb agreement, prepositions, punctuation, and sentence structure.

Nevertheless, automated corrections are not always contextually appropriate. Artificial intelligence may alter a sentence that is already acceptable, remove a deliberate stylistic feature, or recommend vocabulary that is too complex for the learner’s intended level.

Artificial intelligence may also prioritize grammatical correctness over meaning, argument quality, disciplinary conventions, and authorial identity. Therefore, automated feedback should be interpreted critically rather than accepted automatically.

Artificial intelligence can support vocabulary learning by providing definitions, synonyms, antonyms, collocations, example sentences, register information, and contextual explanations.

Students can ask artificial intelligence to explain the differences between near-synonyms or identify vocabulary appropriate for formal academic writing. They may also request discipline-specific terminology, common collocations, and examples of academic phrases.

This individualized support may promote language awareness. Instead of receiving a single correction, students can compare alternative versions and ask why one expression is more appropriate than another.

However, vocabulary suggested by artificial intelligence may be unnatural, unnecessarily complex, or inconsistent with the writer’s proficiency level. Some students may replace simple and accurate expressions with advanced words they do not fully understand.

Consequently, artificial intelligence can contribute to vocabulary development only when students actively evaluate meaning, context, register, and appropriateness.

Conclusion. Artificial intelligence is transforming English language learning and academic writing by providing immediate feedback, individualized explanations, language models, planning support, and opportunities for repeated revision.

The reviewed literature indicates that artificial intelligence can improve grammatical accuracy, vocabulary awareness, organization, learner motivation, revision practices, and access to individualized feedback [3–5].

Nevertheless, these benefits are conditional rather than automatic. Uncritical or excessive use can lead to dependence, reduced cognitive engagement, inaccurate information, fabricated references, unclear authorship, academic-integrity violations, and loss of individual voice [1, 6, 7].

Artificial intelligence should therefore be treated as a pedagogical assistant rather than a replacement for teachers, independent writing, or critical thinking. Effective integration requires artificial intelligence literacy, transparent institutional policies, teacher guidance, source verification, process-based assessment, and student reflection.

The future of English language education will not depend simply on whether artificial intelligence is accepted or rejected. It will depend on whether educators and learners can use it critically, ethically, and purposefully to strengthen rather than replace human learning.

REFERENCES:

1. Kasneci, E., Sessler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., Stadler, M., Weller, J., Kuhn, J., & Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education.
2. Crompton, H., & Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field.
3. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019).
4. O'Neill, R., & Russell, A. M. T. (2019). Stop! Grammar time: University students' perceptions of the automated feedback program Grammarly.
5. Wang, Q. (2024). EFL learners' motivation and acceptance of using large language models in English academic writing: An extension of the UTAUT model.
6. Lo, C. K. (2023). What is the impact of ChatGPT on education? A rapid review of the literature.
7. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. (2024).
8. Kohnke, L., Moorhouse, B. L., & Zou, D. (2023).
9. Tlili, A., Shehata, B., Adarkwah, M. A., Bozkurt, A., Hickey, D. T., Huang, R., & Agyemang, B. (2023).

UO'K 37.018.5:82-93

BOLALAR KITOBXONLIGINI OSHIRISHDA RASMLI KITOBLARNING TA'SIRI

S.Ro'ziboyeva, talaba, Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti, Toshkent

M.Xamidova, dots., Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar kitobini o'qitish jarayonida rasmlar kitoblarning pedagogik va psixologik ta'siri yoritiladi. Rasmlar kitoblari vizual va verbal axborotni uyg'unlashtirish orqali bolalarning o'qishga qiziqishini oshiradi, matnni tushunishni osonlashtiradi hamda tasavvur va tafakkurni rivojlantiradi. Illyustratsiyalar orqali bola voqealarni tezroq anglaydi, qahramonlarning hissiy holatini idrok etadi va nutqiy faoliyati faollashadi. Shuningdek, rasmlar kitoblari o'quv jarayonini interfaol va qiziqarli qilib, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rag'batlantiradi. Natijada ular boshlang'ich ta'limda samarali didaktik vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: rasmlar kitoblari, bolalar adabiyoti, vizual va verbal axborot, o'qish jarayoni, kognitiv rivojlanish, tasavvur, nutq rivoji, emotsional intellekt, illyustratsiya, didaktik vosita.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогическое и психологическое влияние иллюстрированных книг на процесс обучения детей чтению. Сочетая визуальную и вербальную информацию, иллюстрированные книги повышают интерес детей к чтению, облегчают понимание текста и развивают воображение и мышление. Благодаря иллюстрациям ребенок быстрее понимает события, воспринимает эмоциональное состояние персонажей и активизирует речевую деятельность. Кроме того, иллюстрированные книги делают процесс обучения интерактивным и интересным, стимулируют самостоятельное мышление и творчество. В результате они играют важную роль как эффективный дидактический инструмент в начальном образовании.

Ключевые слова: иллюстрированные книги, детская литература, визуальная и вербальная информация, процесс чтения, когнитивное развитие, воображение, развитие речи, эмоциональный интеллект, иллюстрация, дидактическое пособие.

Abstract. This article discusses the pedagogical and psychological impact of picture books in the process of teaching children's books. By combining visual and verbal information, picture books

increase children's interest in reading, facilitate understanding of the text, and develop imagination and thinking. Through illustrations, the child understands events faster, perceives the emotional state of the characters, and activates speech activity. Also, picture books make the learning process interactive and interesting, and stimulate independent thinking and creativity. As a result, they play an important role as an effective didactic tool in primary education.

Key words: *picture books, children's literature, visual and verbal information, reading process, cognitive development, imagination, speech development, emotional intelligence, illustration, didactic tool.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma'naviy yetuk va mustaqil fikrlaydigan shaxs etib tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda bolalar adabiyoti va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda ham kitobxonlikni targ'ib etish, yoshlar qalbida kitobga mehr uyg'otish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 12-yanvarda qabul qilingan qarorda kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq o'zining intellektual salohiyati, yuksak ma'naviyati bilan ajralib turmas ekan, u taraqqiyotga erisha olmaydi. Bunday yengilmas kuch manbai esa, avvalo, insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti – kitob va kutubxonalardir".[8] Mazkur fikrlar kitobning jamiyat taraqqiyotidagi beqiyos o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda kitobga mehr uyg'otish, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini erta shakllantirish pedagogik jarayonning muhim vazifalaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ta'limda rasmi kitoblar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki rasm va matn uyg'unligi bolalarning diqqatini jalb qiladi, mazmunni oson anglashga yordam beradi hamda ularning tasavvurini boyitadi. Zamonaviy pedagogik jarayonda esa bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va qabul qilish imkoniyatlarini hisobga olgan holda yangi usullarni qo'llash zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda o'qishga bo'lgan qiziqishni uyg'otishda rasmi kitoblar muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki bunday kitoblar nafaqat matnni osonroq tushunishga yordam beradi, balki bolaning tasavvurini kengaytiradi, estetik didini shakllantiradi va mustaqil fikrlashga undaydi. Rasmi kitoblar bo'yicha olib borilgan keng tadqiqotlar XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, ko'plab filologlar, pedagoglar rasmi kitoblarning bolaning rivojlanishidagi beqiyos o'рни va samarali ahamiyati haqida so'z yuritishgan. Ular orasida rasmi kitoblar fenomeni rivojlanishida eng katta va chuqur tadqiqotlarni Buyuk Britaniyalik Peter Nodelman va Maria Nikolajeva olib borganligini alohida qayd etish lozim. Rasmi kitoblar mutaxassisi professor Nikolajevaning ta'rifiga ko'ra: "Rasmi kitoblarning san'at turi sifatidagi o'ziga xos xususiyati ikki darajadagi aloqa, vizual va og'zaki aloqaning kombinatsiyasiga asoslanadi".[8] Professor Nikolajeva ta'rifiga ko'ra, rasmi kitoblarning o'ziga xosligi ularning ikki darajadagi aloqa — vizual va og'zaki (verbal) elementlar uyg'unligiga asoslanishidadir. Ya'ni, bunday kitoblarda mazmun faqat matn orqali emas, balki tasvirlar orqali ham ifodalanadi. Rasm va matn bir-birini to'ldirib, o'quvchiga yaxlit mazmunni anglash imkonini beradi. Natijada bola asarni nafaqat o'qish, balki ko'rish orqali ham idrok etadi. Shu jihatdan rasmi kitoblar o'quvchining tafakkuri, tasavvuri va hissiy qabul qilish jarayoniga bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatuvchi murakkab va samarali san'at turi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda an'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Xususan, vizual materiallarga boy bo'lgan rasmi kitoblar o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, ularning o'qish jarayoniga faol jalb etilishini ta'minlashda muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kichik yoshdagi o'quvchilar axborotni ko'proq vizual obrazlar orqali tez va samarali qabul qiladilar. Shu sababli rasmi kitoblar nafaqat o'qish ko'nikmalarini shakllantiradi, balki bolalarning tasavvurini kengaytiradi, mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi hamda ularning nutq

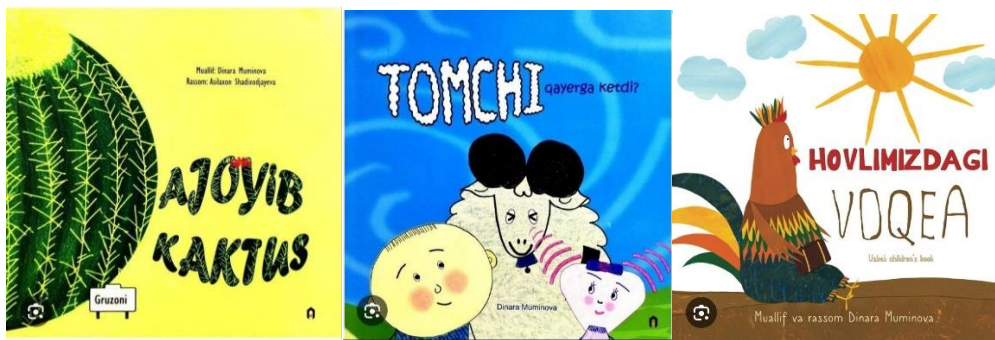
boyligini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, rasm va matn uyg'unligi o'quvchilarda matn mazmunini chuqurroq anglash, voqealarni tasavvur qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, rasmlar kitoblari o'quvchilarning emotsional holatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, o'qish jarayonini qiziqarli va maroqli faoliyatga aylantiradi. Natijada o'quvchilarda ichki motivatsiya kuchayadi va ular mustaqil ravishda kitob o'qishga intila boshlaydilar. Bu esa boshlang'ich ta'lim bosqichida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, *"The Effectiveness of Using Picture Book to Motivate Students Especially Young Learners in Reading"* nomli maqolada Putu Santi Oktarina, Ni Putu Lila Sri Hari va Ni Made Winda Ambarwati tomonidan rasmlar kitoblarning o'quvchilar motivatsiyasiga ta'siri chuqur tahlil qilingan.[6] Ushbu maqolada rasm-kitoblari shunchaki ko'ngilochar vosita emas, balki bolaning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi murakkab "kognitiv vosita" sifatida tahlil qilinadi. Maqolada bolaning matni (verbal) va tasvirni (vizual) bir vaqtda qayta ishlashi uning xotirasini kuchaytirishini ta'kidlaydi. Rasm-kitoblari bolada tushunchalarni nafaqat so'z bilan, balki vizual obraz bilan bog'lash orqali neyron aloqalarini mustahkamlaydi. Sodda prinsipi: Ortiqcha vizual "shovqin" (keraksiz detallar) bolaning diqqatini asosiy mazmundan chalg'itadi. Rang va kompozitsiya orqali bolaning nigohi eng muhim obyektga yo'naltirilishi — bu kognitiv energiyani tejaydi va tushunishni osonlashtiradi. Maqolaning eng qiziqarli ilmiy qarashlaridan biri — tasviriy noaniqlik (visual ambiguity). Muallif ta'kidlashicha, agar kitobda hamma narsa batafsil chizilgan va tushuntirilgan bo'lsa, bolaning tasavvuri "dangasa" bo'lib qoladi. Tasvirlarda ma'lum bir "bo'shliqlar" qoldirish orqali bola o'z xayolida voqeani davom ettirishga majbur qilinadi. Bu esa kreativ fikrlash va muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda rasmlar kitoblarning nafaqat o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, balki bolalarning shaxsiy rivojlanishiga kompleks ta'siri alohida ta'kidlanmoqda. Shu nuqtai nazardan, Amanda Niland tomonidan olib borilgan *"Picture Books, Imagination and Play: Pathways to Positive Reading Identities for Young Children"* mavzusidagi tadqiqot muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. [4] Mazkur maqolada rasmlar kitoblari bolalarda "kitobxon o'zligi"ni shakllantiruvchi muhim vosita sifatida talqin qilinadi. Muallifning fikricha, matn va tasvir uyg'unligi bolaning nafaqat savodxonlik darajasini oshiradi, balki uning o'zini anglash, o'ziga ishonch va ijobiy identifikatsiya jarayonlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa rasmlar kitoblarning faqat o'quv vositasi emas, balki shaxsiy rivojlanish omili ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqotda o'yin va tasavvur jarayonlariga alohida e'tibor qaratilib, ular bolalik davrining ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Xususan, o'yin orqali bola atrof-muhitni anglaydi, ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi va o'z his-tuyg'ularini ifoda etishni o'rganadi. Shu bilan birga, tasavvur bolaning ijodiy fikrlashini rivojlantirib, uni yangi g'oyalar yaratishga undaydi. Shu jihatdan rasmlar kitoblari o'yin va tasavvur jarayonlarini qo'llab-quvvatlovchi muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, Amanda Nilandning tadqiqoti rasmlar kitoblarning bolalar rivojida ko'p qirrali ahamiyatini ochib berib, ularni nafaqat savodxonlikni rivojlantirish vositasi, balki bolalarning tasavvuri, o'yin faoliyati va ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi muhim pedagogik omil sifatida baholash zarurligini asoslaydi.

Asosiy qism. Rasmlar kitoblari (picture books) zamonaviy pedagogika va kognitiv fanlar kesishmasida shunchaki "ertak kitob" emas, balki multimodal ta'limiy platforma sifatida ko'rilmogda. Ushbu janr bolaning miya faoliyatini va dunyoni anglash jarayonini qanday o'zgartirishi haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlarni keltirib o'tamiz: Bola matni eshitayotganda, tasvir u eshitayotgan tushunchalarni konkretlashtiradi. Bu xotirada saqlash samaradorligini 60% gacha oshiradi. Tasvirlar matnda aytilmagan "subtekst"ni (masalan, qahramonning ichki qo'rquvini ranglar orqali) yetkazib beradi, bu esa bolada abstrakt fikrlashni uyg'otadi. Rasmlar kitoblari "Vizual tafakkur strategiyalari" (Visual Thinking Strategies) metodikasini qo'llash uchun eng yaxshi vositadir. Bola rasmdagi detallarni qidirish, qahramonning yuz ifodasidan uning his-tuyg'ularini topish orqali tahlil qilishni o'rganadi. Matn va rasm o'rtasidagi "nomutanosiblik" (masalan, matnda "u baxtli edi" deyilsa-da, rasmda qahramon xomush bo'lishi) bolani savol berishga va mantiqiy ziddiyatlarni hal qilishga majbur qiladi. Kognitiv psixologiyada rasmlar kitoblari "Aql nazariyasi" (Theory of Mind)ni rivojlantirishda asosiy manba hisoblanadi. Bolalar tasvirlar orqali boshqa insonlarning his-

tuyg'ularini vizual tahlil qiladi. Bu ularga ijtimoiy muhitda odamlarning "tilini" topishga, hamdardlik bildirishga yordam beradi. Tadqiqotlarga ko'ra, rasmlı kitoblardagi til kundalik so'zlashuv tilidan ko'ra boyroqdir.

O'zbek va ingliz tillaridagi rasmlı kitoblar tahlil qilinganda, ularning asosiy mavzuviy yo'nalishlari bolalarning ijtimoiy, axloqiy hamda intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilganligi aniqlanadi. Mazkur kitoblar nafaqat o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, balki bolalarda atrof-muhitni anglash, ijtimoiy munosabatlarni tushunish va shaxsiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim didaktik vazifani bajaradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, rasmlı kitoblar mavzulari odatda kundalik hayot, oila, do'stlik, maktab muhiti, tabiat va axloqiy qadriyatlar kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Ushbu mavzular bolalarning real hayot bilan bog'liq tasavvurlarini kengaytiradi va ularda ijobiy xulq-atvor shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ingliz va o'zbek tilidagi rasmlı kitoblarda til va madaniyatga xos elementlar ham aks etib, bolalarda madaniyatlararo tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. Didaktik maqsadlariga ko'ra, rasmlı kitoblarni bir necha asosiy guruhlarga ajratish mumkin: tarbiyaviy xarakterdagi kitoblar, til o'rganishga yo'naltirilgan kitoblar, ijodiy fikrlashni rivojlantiruvchi asarlar hamda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi nashrlar. Har bir guruh o'zining aniq pedagogik vazifasiga ega bo'lib, bolalarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tanlanadi. Shu jarayonda Dinara Muminova ijodi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning rasmlı kitoblari bolalar psixologiyasiga mos tarzda yaratilgan bo'lib, sodda til, yorqin tasvirlar va tushunarli syujet orqali bolalarda o'qishga qiziqishni kuchaytiradi. Muallif asarlarida ijtimoiy qadriyatlar, ezgulik, do'stlik va mehr-oqibat kabi tushunchalar badiiy va didaktik uyg'unlikda ifodalanadi.

Rasm 1.

Bu esa uning ijodini bolalar adabiyotida muhim o'rin egallashiga sabab bo'ladi. Umuman olganda, o'zbek va ingliz tillaridagi rasmlı kitoblar bolalarning nafaqat til ko'nikmalarini, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ham kompleks tarzda qo'llab-quvvatlaydigan muhim pedagogik vosita hisoblanadi

O'zbek tilidagi rasmlı ertaklar:

1. "Hovlimizdagi voqea"- bolalarda tabiatga mehr, kuzatuvchanlik va ijobiy axloqiy fazilatlarni shakllantirish.[11]
2. "Eng zo'r chumoli"- harakat va jamoa bilan ishlashning ahamiyatini ko'rsatish. [10]
3. "Ajoyib kaktus" - tashqi ko'rinishga qarab baho bermaslik, har bir mavjudotning o'ziga xos go'zalligi va foydasi borligini anglash. [12]
4. "Uyatchan fil" - o'ziga ishonchni oshirish va uyatchanlikni yengib, faol bo'lish zarurligi. [13]
5. "Sumalakning sehrli toshi" - birlik, sabr va mehr bilan bajarilgan ish baraka va yaxshilik olib kelishi.[14]

Ingliz tilidagi rasmlı ertaklar

1. "The Ugly Duckling"-o'zini topish va mehr.
2. "You're a Big Brother"- aka-singil munosabati.
3. "Pink Is for Princesses"- erkinlik, ranglar va o'z fikriga ega bo'lish.
4. "Sleeping Beauty" - ezgulikning g'alabasi.
5. "Rapunzel"- erkinlikka intilish, ishonch va sadoqat.
6. "How the Leopard Got Its Spots" -ilmiy-fantastik moslashuv g'oyasi.

7. “The Three Little Pigs”- mehnatsevarlik va mas’uliyat. [1]

Rasmi kitoblar bolaning erta rivojlanish bosqichida vizual va ogʻzaki axborotni uygʻunlashtirishga xizmat qiluvchi muhim didaktik vosita hisoblanadi. Rasmi kitoblar bolaning vizual xotirasini faol ishga soladi. Bola tasvirlarni matndagi tushunchalar bilan bogʻlash orqali axborotni murakkab tarzda oʻzlashtiradi. Bu jarayon esa mantiqiy fikrlash va abstrakt tafakkurning shakllanishiga zamin yaratadi. Bola ushbu obrazlar orqali boshqalarning his-tuygʻularini anglashni oʻrganadi, natijada empatiya va ijtimoiy idrok rivojlanadi. Bu esa kelajakda sogʻlom ijtimoiy munosabatlar oʻrnatishga yordam beradi. Tasvirlar bolaning nutqini rivojlantirishda muhim tayanch vazifasini bajaradi. Rasm asosida mustaqil hikoya tuzish bolaning lugʻat boyligini oshiradi, grammatik koʻnikmalarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, u voqealarni oʻzicha talqin qilish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Illyustratsiyalar bolaning estetik didini shakllantirib, tasavvur jarayonlarini faollashtiradi. Mazkur nazariy qarashlarning amaliy ifodasini zamonaviy bolalar adabiyotida, xususan Dinara Muminova ijodida ham yaqqol kuzatish mumkin. Adibaning rasmi kitoblarida matn va tasvir oʻzaro uygʻun holda berilib, bola tafakkuriga kompleks taʼsir koʻrsatadi. Undagi obrazlar sodda, lekin mazmunan chuqur boʻlib, bolani fikrlashga, voqealarni mustaqil tahlil qilishga undaydi. Shuningdek, asarlardagi rang-barang illyustratsiyalar bolada estetik didni shakllantirish bilan birga, uning tasavvur olamini kengaytiradi. Qahramonlarning hissiy holati orqali esa bola nafaqat voqeani anglaydi, balki uni his qiladi, bu esa emotsional intellekt rivojiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, Dinara Muminova asarlarida rasm va matn uygʻunligi bolani faol ishtirokchiga aylantiradi: u faqat oʻquvchi emas, balki voqeani “yaratuvchi” sifatida ham shakllanadi. Bu esa rasmi kitoblarning didaktik va tarbiyaviy ahamiyati naqadar yuqori ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Rasm asosida yaratilgan xayoliy oʻyinlar uning ruhiy olamini boyitadi, muammolarga noodatiy yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, rasmi kitoblar bolalar kitobini oʻqitish jarayonida muhim didaktik va tarbiyaviy vosita sifatida alohida oʻrin tutadi. Ular vizual va verbal axborotni uygʻunlashtirish orqali bolaning matnni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Illyustratsiyalar yordamida bola voqeahodisalarni tezroq idrok etadi, qahramonlarning hissiy holatini tushunadi hamda oʻqilgan matnni tasavvurida jonlantira oladi. Bu esa nafaqat oʻqishga boʻlgan qiziqishni oshiradi, balki kognitiv jarayonlar — xotira, tafakkur va diqqatni ham faol rivojlantiradi. Shuningdek, rasmi kitoblar bolaning nutqiy rivojiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Tasvirlar asosida hikoya tuzish, voqealarni qayta ifodalash jarayonida uning lugʻat boyligi kengayadi, grammatik jihatdan toʻgʻri gapirish koʻnikmalari shakllanadi. Bundan tashqari, bunday kitoblar bolada ijodkorlik va mustaqil fikrlashni rivojlantirib, uni faol oʻquvchiga aylantiradi. Rasmi kitoblar orqali bolalarda emotsional intellekt, empatiya va ijtimoiy koʻnikmalar ham shakllanadi. Qahramonlar obrazlari orqali bola yaxshilik va yomonlikni farqlashni, muammolarga yechim topishni oʻrganadi. Shu sababli rasmi kitoblardan samarali foydalanish boshlangʻich taʼlim jarayonining sifatini oshiradi va barkamol avlodni tarbiyalashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adilova Ruxshona. Bolalar adabiyoti - picture book (rasmi kitob) tarjimai: Nazariy asoslar va amaliy tavsiyalar. <https://journalss.org/index.php/conf/article/view/15119>.
2. Albright L.K. Bringing the Ice Maiden to life: engaging adolescents in learning through picture book read-alouds in content areas // Journal of Adolescent & Adult Literacy, 2002, 45, 418–428.
3. Arizpe E., Styles M. Children reading picturebooks: interpreting visual texts – Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315683911>.
4. Amanda Niland. Picture Books, Imagination and Play: Pathways to Positive Reading Identities for YoungChildren. <https://doi.org/10.3390/educsci13050511>. 2023 - 9b.
5. P. Sova, Z. Saliyeva, D. Karimova. Bolalarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha metodik qo'llanma. T.: "Ilm-ziyo", 2023.- 43b
6. Putu Santi Oktarina, Ni Putu Lila Shri Xari, Ni Made Winda Ambarvati. The Effectiveness of Using Picture Book to Motivate Students Especially Young Learners in Reading.- Yavana Bhāshā.: "Journal of English Language Education", 2020.- 8b.
7. Nikolajeva M. Reading for learning: cognitive approaches to children's literature. – John Benjamins, 2014.
8. Muminova Dinara. Pedagogik jarayonda rasmi kitoblar fenomeni.- T.: www.tilvaadabiyot.uz, 2023.- 4b
9. Muminova Dinara. Tugʻilgan kunimga sovgʻa. - T.: "Akademiknashr", 2022. - 28b.
10. Muminova Dinara. Eng zoʻr chumoli. - T.: "Akademiknashr", 2025.- 28b.

11. Muminova Dinara. Hovlimizdagi voqea. - T.: "Akademiknashr", 2025. - 28b.
12. Muminova Dinara. Ajoyib kaktus. -T.: "Akademiknashr", 2022. - 28b.
13. Muminova Dinara. Uyatchan fil. - T.: "Akademiknashr", 2022.
14. Muminova Dinara. - T.: Sumalakning sehrli toshi. "Akademiknashr", 2025. - 31b.

UO'K:377.031

BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA CLIL TEKNOLOGIYASINING PEDAGOGIK SALOHİYATI

N.A.Tuxtayeva, PhD, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasining bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlashdagi pedagogik salohiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda integratsiyalashgan yondashuvning nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi yoritiladi. CLIL texnologiyasi orqali kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash va kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Tajriba natijalari ushbu yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi. Xulosa qismida uni ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: CLIL texnologiyasi, bo'lajak o'qituvchilar, chet tilini o'qitish, kommunikativ kompetensiya, integrallashgan ta'lim, pedagogika, kasbiy rivojlanish

Аннотация. В статье рассматривается педагогический потенциал технологии CLIL в подготовке будущих учителей иностранных языков. Анализируются теоретические основы и практическое применение интегрированного обучения. Особое внимание уделяется развитию коммуникативной компетенции, критического мышления и профессиональных навыков. Результаты подтверждают эффективность технологии. Предложены рекомендации по внедрению.

Ключевые слова: технология CLIL, будущие учителя, преподавание иностранных языков, коммуникативная компетенция, интегрированное обучение, педагогика, профессиональное развитие

Abstract. This article examines the pedagogical potential of CLIL technology in preparing pre-service foreign language teachers. The study highlights theoretical foundations and practical applications of integrated learning. It analyzes how CLIL enhances communicative competence, critical thinking, and professional skills. The findings confirm the effectiveness of CLIL-based instruction. Recommendations for implementation in teacher education are provided.

Key words: CLIL technology, pre-service teachers, foreign language teaching, communicative competence, integrated learning, pedagogy, professional development

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida chet tilini o'qitish jarayoni tubdan yangilanib, innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda nafaqat til bilimlari, balki pedagogik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, CLIL texnologiyasi samarali yondashuv sifatida e'tirof etilmoqda.

CLIL yondashuvi til va mazmunni integratsiyalash orqali o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiradi. Ushbu metod orqali talabalar tilni o'rganish bilan birga, real hayotiy vaziyatlarda qo'llashni ham o'rganadilar [2,32]. Bu esa ularning kasbiy tayyorgarligini oshiradi. Bundan tashqari, mazkur yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. CLIL asosida tashkil etilgan darslar talabalarning faol ishtirokini ta'minlab, ularni o'quv jarayonining faol subyektiga aylantiradi. Shu bilan birga, til o'rganish jarayoni yanada mazmunli va maqsadga yo'naltirilgan tus oladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, CLIL texnologiyasi o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Ular nafaqat ma'lumotni qabul qiladi, balki uni tahlil qilish, solishtirish va baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada, bu yondashuv kelajakdagi pedagoglarning kasbiy faoliyatiga mustahkam zamin yaratadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Bugungi kunda chet tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shunga qaramay, amaliyotda ko'plab muammolar mavjud. Talabalar nazariy bilimga ega bo'lsa-da, ularni real vaziyatda qo'llashda qiynaladi.

CLIL texnologiyasi bu muammoni hal qilishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integratsiyalashgan o'qitish talabalarning bilim olish jarayonini faollashtiradi [3,45]. Shu sababli uni o'qituvchilar tayyorlash tizimiga joriy etish zarur. Ayniqsa, bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlashda mazmun va tilning uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki kelajak pedagogi nafaqat chet tilini bilishi, balki uni kasbiy vazifalarni bajarishda samarali qo'llay olishi lozim. An'anaviy darslarda esa ko'pincha grammatik bilimlar ustun bo'lib, kommunikativ faoliyat yetarli darajada shakllanmaydi. Natijada talabalar o'z fikrini erkin ifodalash, bahs-munozarada qatnashish va kasbiy muloqot olib borishda qiyinchilikka duch keladi. CLIL texnologiyasi esa o'quv materialini amaliy vazifalar bilan bog'lash orqali bu kamchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Ushbu yondashuv talabalarni faqat bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda CLIL texnologiyasi Yevropa ta'lim tizimida samarali metod sifatida keng qo'llanilayotgani qayd etilgan. Xususan, CLIL asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning nafaqat til kompetensiyasini, balki fan bo'yicha bilimlarini ham chuqurlashtirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi [1,58]. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integratsiyalashgan o'qitish modeli talabalarni faol o'quv jarayoniga jalb etadi va ularning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Bu yondashuv ayniqsa oliy ta'lim bosqichida samarali bo'lib, talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi.

Shuningdek, CLIL texnologiyasi tilni o'rganish jarayonini real hayotiy kontekst bilan bog'lab, o'quvchilarning bilimni amaliy qo'llash imkoniyatini kengaytiradi [2, 41]. Bu esa an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq natija beradi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, CLIL o'quvchilarning kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularning tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jihat ayniqsa bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim hisoblanadi.

Bundan tashqari, integratsiyalashgan yondashuv o'quvchilarni turli fanlararo aloqalarni tushunishga o'rgatadi va bilimni tizimli ravishda shakllantirishga yordam beradi. Natijada, ta'lim jarayoni yanada mazmunli va samarali tashkil etiladi. Shu sababli, zamonaviy ta'lim tizimida CLIL texnologiyasini qo'llash nafaqat dolzarb, balki zaruriy pedagogik ehtiyoj sifatida baholanmoqda va uni o'qituvchilar tayyorlash jarayoniga keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi ilmiy izlanishlarda CLILning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi samaradorligi, ayniqsa, oliy ta'lim bosqichida tobora ko'proq e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, mazkur texnologiyaning bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligiga ta'sirini chuqurroq o'rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tajriba qismi. Tadqiqot oliy ta'lim muassasasida olib borildi. Unda chet tili yo'nalishidagi talabalar ishtirok etdi. Tajriba ikki bosqichda tashkil etildi: birinchi bosqichda an'anaviy darslar kuzatildi, ikkinchi bosqichda esa CLIL asosida darslar o'tkazildi.

Darslar 4C modeli asosida tashkil etildi: Content, Communication, Cognition va Culture. Talabalar guruhlar bilan ishlash, muhokama qilish va muammoli vazifalarni bajarishga jalb qilindi. Autentik materiallardan foydalanish dars samaradorligini oshirdi [4, 67].

Tadqiqot 2 bosqichda amalga oshirildi:

1. An'anaviy dars modeli
2. CLIL asosidagi dars modeli

Jadval 1.

Taqqoslash natijalari		
Ko'rsatkich	An'anaviy	CLIL
Faollik	Past	Yuqori
Kommunikativlik	O'rtacha	Yuqori
Mustaqillik	Past	Yuqori

CLIL darslari 4C modeli asosida tashkil etildi. Talabalar muammoli vazifalar, muhokamalar va guruhli ishlarda faol qatnashdilar.

Tajriba jarayonida talabalarga mavzuga doir matnlar, taqdimotlar, savol-javob topshiriqlari hamda kichik guruhlarda bajariladigan amaliy vazifalar taklif etildi. Har bir mashg'ulotda til materiali

muayyan mazmuniy mavzu bilan bog'lab berildi, bu esa o'quvchilarning til birliklarini tabiiy vaziyatda qo'llashiga imkon yaratdi. Darslarda interaktiv metodlar, jumladan, juftlikda ishlash, muammoli savollar asosida fikr almashish va jamoaviy taqdimot usullaridan foydalanildi. Shuningdek, talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlar muntazam ravishda kuzatilib, ularning kommunikativ faolligi, mustaqil fikrlashi va ishtirok darajasi tahlil qilindi. Tajriba davomida o'quvchilarning chet tilida fikr bayon etishdagi qiyinchiliklari, yangi metodga moslashish jarayoni va faoliyat natijalari bosqichma-bosqich qayd etib borildi. Mazkur yondashuv tadqiqotning amaliy qimmatini oshirib, CLIL texnologiyasining real ta'lim jarayonidagi samaradorligini aniqlashga xizmat qildi.

Tajriba jarayonida CLIL asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar aniq bosqichlar asosida olib borildi. Har bir dars kirish (motivatsiya), asosiy qism (mazmun va til integratsiyasi) hamda yakuniy bosqich (refleksiya va baholash)dan iborat tarzda tuzildi.

Kirish bosqichida talabalar mavzuga oid savollar orqali faollashtirildi va ularning mavjud bilimlari aniqlashtirildi. Asosiy qismda esa til materiali mazmuniy vazifalar bilan uyg'unlashtirilib, talabalar muammoli topshiriqlarni bajarishga yo'naltirildi.

Dars davomida talabalarga matn tahlili, taqdimot tayyorlash va muhokama qilish kabi vazifalar berildi. Bu topshiriqlar ularning tilni amaliy qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, baholash jarayonida formativ yondashuvdan foydalanildi, ya'ni talabalar faoliyati dars davomida muntazam kuzatib borildi va ularga tezkor fikr-mulohazalar berildi. Bu esa o'quvchilarning o'z xatolarini anglash va tuzatishiga yordam berdi.

Tajriba davomida talabalar faoliyatini qayd etish uchun kuzatuv varaqalari va baholash mezonlari ishlab chiqildi. Ushbu vositalar yordamida ularning rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi. Shuningdek, talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlar natijalari muntazam ravishda solishtirilib, CLIL texnologiyasining ta'siri aniqlab borildi. Bu jarayon tadqiqotning ishonchligini oshirdi. Umuman olganda, tajriba natijalari CLIL texnologiyasi asosida tashkil etilgan darslar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Olingan natijalar tahlili. Tajriba natijalari CLIL texnologiyasining o'quv jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Talabalar darslarda faolroq ishtirok eta boshladilar va o'z fikrlarini erkinroq ifodalashga intildilar. Kommunikativ kompetensiya rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Shuningdek, talabalar o'rtasida muloqot qilish, fikr almashish va bahs-munozaralarda qatnashish ko'nikmalari shakllandi. Bu esa CLIL texnologiyasining kommunikativ yondashuv bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlar natijalari ularning til birliklarini kontekst asosida to'g'ri qo'llay boshlaganini ko'rsatdi [5, 41].

Bundan tashqari, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatida ham ijobiy siljish kuzatildi. Ular berilgan mavzular yuzasidan mustaqil tahlil qilish, muammoga yechim topish va xulosa chiqarishga harakat qildilar. Bu jarayon CLILning kognitiv rivojlanishga ta'sirini yaqqol namoyon etdi. Talabalar dars jarayonida ko'proq mustaqillikka intilib, berilgan vazifalarni ijodiy yondashuv asosida bajarishga odatlandilar. Ayniqsa, guruhli ishlar davomida hamkorlikda ishlash, vazifalarni taqsimlash va umumiy natijaga erishish ko'nikmalari rivojlandi. Bu esa ularning kelajakdagi pedagogik faoliyati uchun muhim omil hisoblanadi.

Tahlil jarayonida CLIL texnologiyasining talabalar bilim darajasiga ijobiy ta'siri yaqqol kuzatildi. Ayniqsa, talabalar o'rtasida og'zaki nutq faolligi sezilarli darajada oshgani qayd etildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, CLIL asosida o'qitilgan talabalar o'z fikrlarini aniq va mantiqiy ifodalashga ko'proq intilmoqda. Ular muhokamalarda faol qatnashib, o'z nuqtai nazarini asoslashga harakat qilmoqda.

Shuningdek, yozma nutq ko'nikmalarida ham ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Talabalar matn tuzishda mazmun va til birliklarini uyg'unlashtirishga erishdilar. Bu esa integratsiyalashgan yondashuv samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tahlil natijalari talabalar motivatsiyasining oshganini ham ko'rsatdi. Ular dars jarayoniga qiziqish bilan yondashib, berilgan topshiriqlarni bajarishda faol bo'ldilar. Bu holat CLILning o'quv jarayonini jonlantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, talabalar o'zaro hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirdilar. Guruhli faoliyat davomida ular fikr almashish, muammolarni birgalikda hal qilishga o'rgandilar. Shu bilan

birga, ayrim talabalar uchun dastlab CLIL yondashuviga moslashish qiyinchilik tug'dirgani ham kuzatildi. Biroq vaqt o'tishi bilan ular yangi metodga moslashib, faol ishtirok eta boshladilar.

Umuman olganda, olingan natijalar CLIL texnologiyasining ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, CLIL texnologiyasi nafaqat til o'rganishni samarali tashkil etadi, balki talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ham muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, olingan natijalar integratsiyalashgan yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi va uni amaliyotga keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, CLIL texnologiyasi bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv til va mazmunni integratsiyalash orqali o'quv jarayonini yanada samarali va mazmunli tashkil etishga imkon yaratadi. Natijada talabalar nafaqat til bilimlarini egallaydi, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari CLIL texnologiyasining kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyatini tasdiqladi. Talabalar o'z fikrlarini erkin va mantiqan ifodalashga o'rganib, muloqot jarayonida faol ishtirok etish qobiliyatini namoyon etdilar. Shu bilan birga, ularning tanqidiy fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalari ham sezilarli darajada rivojlandi.

CLIL asosida tashkil etilgan darslar talabalarni mustaqil fikrlashga, muammoli vaziyatlarni hal etishga va qaror qabul qilishga undaydi. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ushbu yondashuv o'quvchilarda jamoada ishlash, fikr almashish va hamkorlikda faoliyat olib borish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, CLIL texnologiyasi o'quv jarayonini faollashtiradi va talabalar motivatsiyasini oshiradi. Ular darslarga qiziqish bilan yondashib, faol ishtirok etishga intiladilar. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Biroq CLIL texnologiyasini samarali joriy etish uchun o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar mazkur yondashuvni chuqur o'zlashtirishi va uni amaliyotda to'g'ri qo'llay olishi zarur. Shu bilan birga, o'quv-metodik ta'minotni takomillashtirish ham muhim vazifalardan biridir.

Umuman olganda, CLIL texnologiyasi zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning samarali yo'llaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Uni ta'lim jarayoniga keng joriy etish orqali chet tilini o'qitish sifatini yangi bosqichga olib chiqish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dalton-Puffer, C. (2007). *Discourse in Content and Language Integrated Learning (CLIL) Classrooms*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
2. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. (2008). *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Oxford: Macmillan.
3. Cenoz, J., Genesee, F., & Gorter, D. (2014). *Critical Analysis of CLIL: Taking Stock and Looking Forward*. *Applied Linguistics*, 35(3), 243–262.
4. Bentley, K. (2010). *The TKT Course: CLIL Module*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Пассов, Е. И. (2010). *Коммуникативная методика обучения иностранному языку*. Москва: Просвещение.
6. Safarova, R. H. (2019). *Chet tilini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
7. Xodjaye, B. X. (2020). *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent: Innovatsiya.

UDC: 372.03

DIDACTIC FOUNDATIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

**L.E.Xolmuradova, associate professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand**

**G.K.Axmado, independent researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand**

Annotatsiya. Ko'p tilli va ko'p madaniyatli jamiyatlarda samarali muloqot ko'nikmalariga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi natijasida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish boshlang'ich ta'limda ingliz tilini o'qitishning asosiy maqsadlaridan biriga aylandi. Ushbu tadqiqot

boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi didaktik asoslarni yoritishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, didaktik asoslar, boshlang'ich ta'lim, o'quvchi markazli ta'lim.

Аннотация. Развитие коммуникативной компетенции стало одной из основных целей преподавания английского языка в начальном образовании в связи с возрастающей потребностью в эффективных коммуникативных навыках в многоязычном и поликультурном обществе. В данном исследовании рассматриваются дидактические основы, способствующие формированию коммуникативной компетенции у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, дидактические основы, начальное образование, личностно-ориентированное обучение.

Abstract. The development of communicative competence has become one of the principal objectives of English language teaching in primary education due to the increasing demand for effective communication skills in multilingual and multicultural societies. This study explores the didactic foundations that facilitate the formation of communicative competence among primary school learners.

Keywords: communicative competence, didactic foundations, primary education, learner-centered instruction.

Introduction. In the twenty-first century, English has established itself as the dominant language of international communication, science, technology, education, and global business. As a result, the ability to communicate effectively in English has become an essential competence for learners worldwide. Educational systems increasingly recognize that language instruction should move beyond the traditional focus on grammar and vocabulary memorization toward the development of learners' ability to use language meaningfully in authentic communicative situations. This shift has significantly influenced curriculum design, teaching methodologies, and assessment practices, particularly in primary education where the foundations of language learning are established.

The introduction of English language instruction at the primary school level reflects growing awareness that young learners possess unique cognitive and linguistic advantages in acquiring additional languages. Research in developmental psychology and language acquisition suggests that children demonstrate greater flexibility in pronunciation, stronger implicit learning abilities, and higher motivation when exposed to meaningful language experiences at an early age. Consequently, primary education has become one of the most important stages for fostering communicative competence, which encompasses not only linguistic knowledge but also the ability to use language appropriately in different social contexts.

The concept of communicative competence emerged as a response to earlier linguistic theories that primarily emphasized grammatical accuracy. Contemporary educational theory argues that successful language users must understand how language functions within real-life communication, considering social, cultural, and pragmatic factors. Therefore, English language teaching in primary schools should create opportunities for learners to engage in authentic communication through collaborative activities, meaningful interaction, and problem-solving tasks rather than relying exclusively on mechanical language drills. At the same time, the didactic foundations of communicative competence have attracted increasing attention from researchers in applied linguistics, educational psychology, and language pedagogy. Modern didactics emphasizes learner-centered education, active participation, experiential learning, and the integration of cognitive, emotional, and social dimensions of learning. These principles correspond closely with communicative language teaching, which encourages learners to construct knowledge through interaction and collaboration.

The development of communicative competence is particularly significant in primary education because young learners acquire language most effectively when they participate in engaging, meaningful, and enjoyable activities. Classroom practices such as storytelling, songs, games, role-

playing, project-based learning, pair work, and group discussions create opportunities for natural language use while simultaneously supporting learners' cognitive and social development. Such activities also contribute to increased motivation and positive attitudes toward language learning. Contemporary educational research further demonstrates that communicative competence cannot be developed through language exposure alone. Effective instruction requires carefully designed didactic strategies that consider learners' developmental characteristics, individual differences, cultural backgrounds, and learning environments. Teachers play a central role in organizing meaningful interaction, providing appropriate scaffolding, encouraging learner autonomy, and creating supportive classroom climates where mistakes are viewed as opportunities for learning rather than failure.

One of the most influential theories supporting communicative competence development is S. Krashen's Input Hypothesis. S. Krashen argues that language acquisition occurs when learners are exposed to comprehensible input slightly above their current proficiency level ($i+1$). According to this theory, children learn language naturally when they understand meaningful messages instead of concentrating exclusively on grammatical structures [1]. The hypothesis also emphasizes the importance of lowering learners' anxiety through supportive classroom environments, commonly referred to as the Affective Filter Hypothesis. These ideas remain fundamental in communicative language teaching, particularly for young learners whose motivation and emotional comfort strongly influence learning outcomes.

Although S. Krashen's theory has had enormous influence on second language education, subsequent researchers have argued that language input alone cannot fully explain communicative development. M. Swain's Output Hypothesis proposes that learners must also be encouraged to produce language [2]. Speaking and writing enable learners to recognize gaps in their linguistic knowledge, reorganize existing language resources, and refine grammatical accuracy. M. Swain maintains that meaningful output transforms passive language knowledge into active communicative ability. This perspective is especially valuable in primary education, where children require frequent opportunities to express ideas, ask questions, and negotiate meaning with classmates and teachers. Another major contribution to communicative language teaching is Michael Long's Interaction Hypothesis. Long emphasizes that language acquisition is significantly enhanced through interaction, particularly when learners negotiate meaning during communication. Classroom conversations, clarification requests, confirmation checks, and collaborative problem-solving encourage learners to modify their language and notice linguistic forms more effectively than isolated practice exercises. Such interaction-based learning provides authentic communicative experiences that facilitate both language accuracy and fluency. From the author's perspective, these three theories should not be viewed as competing approaches but rather as complementary elements of an integrated didactic model. Young learners first require comprehensible input, then opportunities for interaction, followed by meaningful language production. When these components function together, communicative competence develops more naturally and sustainably than under traditional grammar-centered instruction.

The sociocultural theory developed by L. Vygotsky also provides an essential didactic foundation for communicative competence. L. Vygotsky argues that learning occurs through social interaction within the Zone of Proximal Development (ZPD), where children accomplish tasks with guidance before performing them independently [3]. In English language classrooms, this principle encourages teachers to provide appropriate scaffolding while gradually transferring responsibility to learners.

Scaffolding may include visual materials, gestures, simplified teacher language, cooperative learning, graphic organizers, vocabulary prompts, sentence starters, and peer assistance. As learners become more confident, instructional support is gradually reduced, allowing independent communication. This process strengthens both language competence and learner autonomy. Similarly, J. Bruner expanded the concept of scaffolding by emphasizing guided discovery learning. Rather than presenting complete information directly, teachers create situations in which children actively construct knowledge through exploration and interaction. This learner-centered philosophy

corresponds closely with communicative language teaching because students become active participants instead of passive recipients of information [4].

Constructivist pedagogy therefore transforms classroom communication into a collaborative learning process. Instead of memorizing vocabulary lists, learners discuss pictures, solve problems, complete projects, perform role plays, and share personal experiences. Such activities simultaneously develop language proficiency, critical thinking, creativity, and interpersonal communication skills. Another important didactic principle concerns authenticity. Modern communicative instruction recommends that classroom activities resemble real-life communication whenever possible. Authentic materials such as children's stories, songs, cartoons, menus, advertisements, videos, classroom announcements, and digital resources expose learners to natural language use [5]. Authentic communication motivates children because they perceive English as a practical tool rather than merely another school subject. For example, instead of asking pupils to memorize isolated vocabulary about food, the teacher may organize a “restaurant” activity. Learners receive menus, assume different roles, place orders, ask questions, and solve communication problems. During this process, vocabulary, grammar, pronunciation, listening, and speaking develop simultaneously within meaningful interaction.

Assessment practices also require reconsideration within communicative language teaching. Traditional examinations frequently measure grammatical knowledge while neglecting learners' ability to communicate effectively. Contemporary didactics therefore emphasizes formative assessment, which continuously monitors learners' communicative development through observation, portfolios, peer assessment, self-reflection, oral presentations, and project work. Such assessment encourages learner autonomy and provides teachers with valuable information for adjusting instruction.

From the author's viewpoint, successful communicative competence development in primary education depends on balancing four interconnected dimensions:

- meaningful language input;
- collaborative interaction;
- purposeful language output;
- continuous formative assessment.

When one component is neglected, communicative development becomes incomplete. For example, excessive grammar instruction without interaction limits fluency, whereas unrestricted conversation without appropriate guidance may reduce linguistic accuracy. Furthermore, the success of communicative language teaching depends largely on teacher professional competence. Modern English teachers require not only linguistic knowledge but also expertise in child psychology, classroom management, digital pedagogy, curriculum adaptation, differentiated instruction, and formative assessment. Continuous professional development enables teachers to implement innovative communicative strategies more effectively and respond to learners' diverse educational needs. Consequently, the didactic foundations of communicative competence represent an integrated educational system rather than a single teaching method. By combining constructivist learning, sociocultural interaction, comprehensible input, meaningful output, authentic communication, task-based instruction, digital innovation, and learner-centered assessment, primary English education can successfully prepare learners for effective communication in multilingual global contexts.

Conclusion. Developing communicative competence in primary school English learners requires a learner-centered and interaction-based approach rather than traditional grammar-focused instruction. This study has shown that effective communicative language teaching is grounded in sound didactic principles, including meaningful interaction, comprehensible input, collaborative learning, scaffolding, task-based activities, and formative assessment. The integration of digital technologies and authentic learning materials further enhances learners' motivation and language performance. Therefore, English teachers should adopt innovative teaching strategies that encourage active participation and real-life communication. Implementing these didactic foundations can significantly improve the quality of English language education and support the development of confident, independent, and communicatively competent young learners.

REFERENCES:

1. Krashen S. D. The Input Hypothesis: Issues and Implications. Longman. 1985.
2. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1980. - № 1(1), - P. 1–47.
3. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. 1978.
4. Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press. 2001.
5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching (5th ed.). Pearson Education. 2015

УДК: 37.016:811.161.1

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ: ОТ ТРАДИЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ИНТЕРАКТИВНЫМ ПРАКТИКАМ

И.Нармуратов, доц., Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Maqolada raqamli ta'lim muhiti sharoitida rus tilini o'qitish metodikasida yuz berayotgan transformatsion jarayonlar tahlil qilinadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi natijasida an'anaviy didaktik modellarda yuzaga kelgan o'zgarishlar ko'rib chiqiladi, shuningdek, interaktiv ta'lim metodlarining imkoniyatlari o'rganiladi. Ta'limni raqamlashtirishga oid rus va xorijiy ilmiy yondashuvlarning qiyosiy tahliliga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi rus tilini o'qitish metodik tizimining raqamli ta'lim amaliyotlari kontekstida kompleks talqin qilinishida namoyon bo'ladi. Natijada an'anaviy va innovatsion ta'lim metodlarini integratsiya qilish samarali pedagogik strategiyaning asosi ekanligi xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, rus tilini o'qitish metodikasi, raqamlashtirish, interaktiv ta'lim, blended learning, pedagogik texnologiyalar

Аннотация. В статье анализируются трансформационные процессы в методике преподавания русского языка в условиях цифровой образовательной среды. Рассматриваются изменения традиционных дидактических моделей, обусловленные внедрением информационно-коммуникационных технологий, а также исследуется потенциал интерактивных методов обучения. Особое внимание уделяется сопоставлению русских и зарубежных научных подходов к цифровизации образования. Научная новизна работы заключается в комплексной интерпретации трансформации методической системы преподавания русского языка в контексте цифровых образовательных практик. Делается вывод о необходимости интеграции традиционных и инновационных методов обучения как основы эффективной педагогической стратегии.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, методика преподавания русского языка, цифровизация, интерактивное обучение, blended learning, педагогические технологии

Abstract. The article examines the transformation of methods of teaching the Russian language in the context of the digital educational environment. It analyzes the changes in traditional didactic approaches caused by the integration of information and communication technologies into the educational process. Special attention is paid to interactive and activity-based learning methods, as well as to the implementation of blended learning models. The study draws on both domestic and international research in the field of digital pedagogy, including the theories of digital natives and connectivism. The scientific novelty of the research lies in a comprehensive interpretation of methodological transformation in teaching the Russian language under digital conditions. The findings demonstrate that digitalization does not replace traditional teaching methods but significantly transforms them, enhancing interactivity, flexibility, and learner-centeredness. The study concludes that an integrated approach combining traditional and digital methods is the most effective strategy for modern language education.

Key words: digital educational environment, teaching Russian language, digitalization, interactive learning, blended learning, pedagogical technologies, communicative competence, connectivism

Введение. Цифровизация образования в XXI веке выступает не просто технологическим феноменом, а фундаментальным фактором трансформации всей педагогической системы. В условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий происходит переосмысление целей, содержания и методов обучения. Как подчёркивает Е.С. Полат, внедрение цифровых технологий «изменяет характер познавательной деятельности обучающихся, переводя её в активную, интерактивную и исследовательскую форму»[1]. Это положение приобретает особую значимость в преподавании русского языка, где традиционно доминировали объяснительно-репродуктивные методы. В то же время, по мнению Марк Пренски, современные обучающиеся являются «цифровыми аборигенами», для которых использование технологий является естественной частью когнитивной деятельности[2]. Данный фактор требует адаптации методики преподавания к новым когнитивным и культурным условиям.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью научного анализа трансформации методов преподавания русского языка в условиях цифровой образовательной среды.

Обзор литературы. Проблематика цифровизации образования получила широкое освещение в отечественной и зарубежной научной мысли. Г.К. Селевко рассматривает современные образовательные технологии как системное явление, включающее в себя инновационные методы, формы и средства обучения[3]. В свою очередь, В.П. Беспалько обосновывает необходимость технологизации педагогического процесса как условия повышения его эффективности[4].

В зарубежной педагогике значительный вклад в разработку концепции цифрового обучения внесли Джон Дьюи, подчёркивавший значение активного обучения, а также Джордж Сименс, разработавший теорию коннективизма, согласно которой обучение происходит через сети информационных связей[5]. Согласно теории коннективизма, знание перестаёт быть статичным и приобретает динамический характер, что особенно актуально в цифровой образовательной среде. И.В. Роберт отмечает, что цифровизация образования способствует индивидуализации обучения и развитию самостоятельности обучающихся[6].

Методология. Методологическую основу исследования составляют методы сравнительного анализа, систематизации и интерпретации научных источников. Применяется междисциплинарный подход, объединяющий педагогические, лингвистические и социокультурные аспекты.

Основная часть. Традиционная методика преподавания русского языка: ограничения и потенциал. Традиционная методика преподавания русского языка базируется на объяснительно-иллюстративной модели, ориентированной на передачу знаний от преподавателя к обучающемуся. Однако, как отмечает В.П. Беспалько, подобная модель ограничивает развитие творческого мышления и самостоятельности учащихся[7]. Тем не менее, традиционная методика обладает важными преимуществами:

- системность изложения материала;
- формирование базовой языковой компетенции;
- контроль усвоения знаний.

Следовательно, речь должна идти не об отказе от традиционных методов, а об их трансформации. Цифровая образовательная среда: структура и функции. Цифровая образовательная среда представляет собой комплекс технологических и педагогических условий, обеспечивающих реализацию обучения. Согласно И.В. Роберт, она включает:

- электронные образовательные ресурсы;
- платформы дистанционного обучения;
- средства коммуникации;
- системы оценки знаний[8].

В преподавании русского языка активно используются такие инструменты, как Quizlet, Google Classroom и Zoom, позволяющие реализовать интерактивные формы обучения. Интерактивные методы обучения: теоретические основания и практика. Интерактивные

методы обучения основываются на деятельностном подходе, предполагающем активное участие обучающихся в образовательном процессе. Как отмечает Е.С. Полат, интерактивное обучение способствует формированию коммуникативной компетенции и развитию критического мышления[9]. Пример: При изучении темы «Сложноподчинённые предложения» использование цифровых платформ позволяет:

- выполнять интерактивные упражнения;
- получать мгновенную обратную связь;
- работать в группах онлайн.

Метод геймификации (игровизации) позволяет превратить обучение в мотивирующий процесс, повышая вовлечённость учащихся. Концепция смешанного обучения (blended learning). Одним из наиболее перспективных направлений является смешанное обучение, сочетающее традиционные и цифровые методы. По мнению Чарльз Грэм, blended learning представляет собой «системную интеграцию очного и онлайн-обучения»[10]. Данный подход позволяет:

- индивидуализировать обучение;
- повысить гибкость образовательного процесса;
- учитывать особенности обучающихся.

Трансформация роли преподавателя и обучающегося. Цифровизация образования приводит к изменению педагогических ролей. Преподаватель становится:

- фасилитатором;
- тьютором;
- модератором учебного процесса.

Обучающийся, в свою очередь, превращается в активного субъекта обучения. Проблемы и риски цифровизации. Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация образования сопровождается рядом проблем:

- снижение глубины усвоения знаний;
- информационная перегрузка;
- зависимость от технологий;
- недостаточный уровень цифровой грамотности преподавателей.

Как отмечает Нил Постман, чрезмерная технологизация может привести к «утрате критического отношения к информации»[11].

Заключение. Таким образом, трансформация методов преподавания русского языка в условиях цифровой образовательной среды представляет собой сложный и многогранный процесс, затрагивающий все компоненты педагогической системы. Наиболее эффективной является интегративная модель обучения, сочетающая традиционные и цифровые методы. Данная модель обеспечивает развитие как языковой, так и цифровой компетенций обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2010. — С. 45–52.
- 2.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. — М.: Народное образование, 2005.- С. 78–85.
- 3.Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Педагогика, 1995. - С. 112–119.
- 4.Андреев А.А. Дистанционное обучение: теория и практика. — М.: МЭСИ, 2001. — С. 56–63.
- 5.Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании. - М.:ИИО РАО, 2014.-С.134-142.
- 6.Марк Prenski Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. — 2001. — Vol. 9. — № 5. — P. 1–6.
- 7.Джордж Сименс Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. — 2005. — Vol. 2. — № 1. — P. 3–10.
- 8.Чарльз Грэм Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions // Handbook of Blended Learning. — San Francisco: Pfeiffer, 2006. — P. 3–21.
- 9.Нил Постман Technopoly: The Surrender of Culture to Technology. -New York: Vintage Books, 1993.-P. 45–60.
- 10.Джон Дьюи Democracy and Education. — New York: Macmillan, 1916. — P. 120–135.
- 11.Хуторской А.В. Современная дидактика: теория и практика обучения.-М.: Академия, 2007.-С. 98–105.

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
И ФОРМИРОВАНИЯ ГАРМОНИЧНОЙ ЛИЧНОСТИ У ДЕТЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ
КАРАКАЛПАКСТАН**

Д.Г.Нысамбаева, магистрант, Азиатский Международный Университет, г. Ургенч

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida ekologik ta'lim va bolalarda barkamol shaxsni shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Ta'lim va tarbiyaning an'anaviy shakli bolalarning ma'naviy tarbiyasini shakllantirishda eng samarali pedagogik talablarning asosini yaratadi. Ekologik ta'lim tizimida o'quvchilarning atrof-muhit va inson salomatligiga mas'uliyatli munosabatini shakllantirishda eng birinchi bosqich bo'lgan boshlang'ich maktab ham muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, tarbiyaning shakllanishi, qoraqalpoqlarning xalq an'analari va turmush tarzi, pedagogik talablar.

Аннотация. В статье рассматриваются экологического образования и формирования гармоничной личности у детей в Республике Каракалпакстан Традиционная форма воспитания и образования создает основу наиболее результативных педагогических требований при формировании духовного воспитания детей. Важное место в системе экологического образования также имеет начальная школа, которая является самой первой ступенью в формировании ответственного отношения учащихся к окружающей среде и здоровью человека.

Ключевые слова: экологическое образование, формирование воспитания, народные традиции и образ жизни каракалпаксов, педагогические требования.

Abstract. This article examines environmental education and the formation of a harmonious personality in children in the Republic of Karakalpakstan. The traditional form of upbringing and education forms the basis for the most effective pedagogical requirements in forming children's spiritual education. Primary school, which is the very first stage in forming a responsible attitude among students toward the environment and human health, also holds an important place in the environmental education system.

Key words: environmental education, formation of upbringing, folk traditions and lifestyle of the Karakalpaks, pedagogical requirements.

На современном этапе развития общества наиболее актуальными в области образования подрастающего поколения являются решение вопросов, направленных на гармоничное воспитание психологического состояния детей на основе традиций. В основе успешного воспитания подрастающего поколения необходимо учитывать традиционные каракалпакские национальные подходы, пропитанные духовными ценностями, которые являются базой для формирования гармоничной личности. Каракалпакская национальная культура, с ее уникальными обычаями и традициями, выступает не просто как часть истории, а как живой источник, питающий эволюцию национальных ценностей и играющий ключевую роль в образовании детей [10]. Экологическое образование выступает необходимым условием преодоления негативных последствий антропогенного влияния на окружающую среду и фактором формирования экологической культуры личности как регулятора отношений в системе «человек - окружающая среда» [9, 10].

Экологическое образование в настоящее время является одним из приоритетных направлений государственной стратегии устойчивого развития Республики Узбекистан. В наши дни проблема охраны окружающей среды чрезвычайно актуальна и привлекает к себе все больше внимания общественности. Вопросы непрерывного экологического образования и просвещения населения осуществляются на основе законов Республики Узбекистан «Об образовании» и «О национальной программе по подготовке кадров», с учетом реализуемых законодательных и нормативно-правовых актов в области охраны природы и использования природных ресурсов. В этом направлении в стране реализуется Программа и Концепция по

развитию экологического образования, подготовки и переподготовки экологических кадров, а также перспектив совершенствования системы повышения квалификации в Республике Узбекистан, разработанные и утвержденные Министерствами высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан и Министерством экологии, охраны окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан.

Экологическое образование признано международным экологическим движением педагогов важнейшим направлением педагогических исследований и совершенствования образовательных систем [2]. В условиях современной экологической ситуации необходимость экологизации всей системы образования и воспитания подрастающего поколения является основным направлением в педагогической деятельности [3, 4].

Народные каракалпакские подвижные игры – это не просто развлечение для детей, а настоящий клад мудрости и духовности. Они хранят в себе историю и культуру народа, помогая юному поколению почувствовать свою принадлежность к великому прошлому и осознать незыблемость своего народа. Как отмечают исследователи, именно через участие в таких играх, где ребенок погружается в сюжет, игровые действия и правила, происходит передача ценностей от старших к младшим. Эти игры становятся живым мостом, соединяющим поколения, и позволяют сохранить и приумножить физическое, нравственное, социальное, культурное и национальное наследие [5, 8, 9].

Через различные игры дети учатся важным жизненным навыкам: быть добрыми в отношении к природе и ее компонентам (растениям и животным), слушать и понимать друг друга, приходить на помощь и строить гармоничные отношения. Ребенок не только усваивает накопленный предками культурный опыт, но и преобразует его в свой собственный, формируя свою уникальную ментальность и мировоззрение. По мнению многих авторов, изучающих вопросы народных игр [6, 8, 10], преемственность воспитания осуществляется благодаря включению ребёнка в игровое действие, в правила игры. Именно в этих играх реализуется во времени и пространстве физическая, нравственная, социальная, культурная, национальная преемственность.

Национальные подвижные игры позволяют отражать положительных и отрицательных национальных типажей, общаться, слышать друг друга, помогать, регулировать отношения. Посредством активности ребенок перерабатывает, с одной стороны, накопленный культурный опыт предков, а с другой стороны, трансформирует его в свой личный опыт, тем самым становление своей ментальности [2, 3, 6, 8]. Воспитание ментальности детей дошкольного возраста в образовательном учреждении возможно лишь при совместном участии родителей и педагогов в этом процессе. Родители для ребенка выступают «носителем» ментальных характеристик своей нации и отражают культурные ценности, которыми богат народ в общении, в деятельности.

Методика формирующего этапа исследований была направлена на общее воздействие на личность, делая акцент на такие характеристики детей, как понимание, настроение и поведение. Среди применяемых методов воспитания ментальности детей в дошкольных учреждениях наиболее результативными были игровые [4, 7, 12]. Они формировали базу проявления ментальности на уровне общения среди детей. В процессе проведения игр наиболее эффективными методами выступили диалоги и имитационные упражнения. Они активизировали познавательную и двигательную активность ребенка, воспитывали положительное отношение друг к другу.

Анализ проведенных нами мероприятий выявил, что наиболее действенными инструментами для воспитания у детей дошкольников чувства принадлежности к своей нации являются каракалпакские народные сказки и подвижные игры. В отличие от живописных произведений, которые в основном формируют визуальное представление о народе, его природе и истории, сказки и игры идут глубже. Сказки и рассказы несут в себе как общечеловеческие, так и национальные ценности, а подвижные игры наглядно демонстрируют модели поведения и взаимоотношений в различных жизненных ситуациях [11, 13].

Проблема личностного развития учащихся, как единого, целостного процесса может быть реализована, когда воспитатель и учитель будут иметь ясную картину основных линий развития экологической культуры. Экологическое образование и воспитание возможно лишь при условии, если содержание учебных предметов способствует экологически целостных ориентаций [1, 3]. В педагогической науке существуют два разных термина: «экологическое воспитание» и «экологическое образование». Первое невозможно без второго, и поэтому образование должно развиваться в контексте второго, тем более, что знания сами по себе еще не определяют направленность деятельности человека [13, 14].

Экологическое образование - непрерывный процесс обучения, воспитание и развитие личности, направленный на формирование системы научных и практических знаний и умений, ценностных ориентаций, поведения и деятельности, обеспечивающих ответственное отношение к окружающей социально-природной среде [3]. Осуществление непрерывного экологического образования потребовало обратить особое внимание на школьный возраст как начальный этап приобщения к экологической культуре.

В настоящее время создано немало конкретных технологий экологического образования и воспитания школьников [1, 3, 4]. Но вместе с тем подходы по созданию широкой научно обоснованной системы экологического образования школьников еще только начинают формироваться [2].

При проведении внешкольных занятий по экологии целесообразно создание школьных центров экологического образования и природоохранной работы в каждом районе Республики Каракалпакстан, которые будут способствовать накоплению большого опыта по экологическому образованию и просвещению не только учащихся, но и родителей, учителей, населения города и района нашей республики. Одной из образовательных задач является формирование бережного отношения к богатствам природы и навыков культурного общения с ней.

На базе экологического Центра будет возможным проведение районных экологических мероприятий, семинары руководителей школ различных районов, заседания методических объединений и конференций учителей естественного цикла, "круглые столы" и встречи с сотрудниками природоохранных организаций, занятия школы экологического актива, конкурсы, экологические лагеря, консультации жителей города и студентов по экологическим вопросам, экскурсии, экологические игры. Помимо экскурсий в природу, конкурсов и выставок творческих работ школьники должны проводить ежедневную работу по уходу за цветами, наблюдению за растениями и животными. Результативность экологического образования в школе можно определить не только по ее активному участию во всех городских и районных мероприятиях, но и по социально-экологическим действиям школьников.

Цель экологического образования – формирование ответственного отношения к окружающей среде, которое строится на базе нового мышления, это предполагает соблюдение нравственных и правовых принципов природопользования и пропаганду идей оптимизации, активная деятельность по изучению и охране своей местности, защите и возобновлению природных богатств. Чтобы эти требования превратились в норму поведения каждого человека, необходимо с детских лет целенаправленно воспитывать чувство ответственности за сохранность природы, вырабатывать активную жизненную позицию по восприятию проблемы сохранения окружающей природной среды. Отношение ребенка к окружающей природной среде в существенной степени определяет три фактора: непосредственное познание природы, школьное экологическое воспитание, средства массовой информации.

Влияния различных путей, которые используют учителя разных специальностей, воспитывая отношение школьников к природе, могут стать равноценными при соблюдении определенных педагогических условий: объединение познания, труда и охраны природной среды в систему; взаимное дополнение эстетической, трудовой и природоохранительной деятельности или их взаимопроникновение в ходе воспитания отношений к природе; дифференцированный подход к построению систем практических дел, связанных с каждым учебным предметом и возрастной группой школьников; усиление внимания педагогов к

формированию связей и внутренних зависимостей друг от друга разных дел, направлений деятельности, традиционных и новых форм взаимодействия с природной средой [1, 4].

Деятельность среди природы является объективной основой возникновения и развития взаимных отношений учащихся. Здесь педагог может широко использовать массовые формы и методы пропаганды эстетической ценности природы и необходимости ее охраны. Это лекции, беседы, рассказы, объяснения, читательские конференции. Действенны и приемы воспитания на примере, поощрении. В коллективе легко и традиционно организуются соревнования и конкурсы, выставки, художественные кружки, вечера и праздники, посвященные заботе о природе.

Таким образом, внешкольное экологическое образование и воспитание обладает возможностью целенаправленной, координированной и системной передачи знаний по охране природы. Важное место в системе экологического образования также имеет начальная школа, которая является самой первой ступенью в формировании ответственного отношения учащихся к окружающей среде и здоровью человека. Разнообразная экологическая деятельность школьников на внеурочных занятиях является важным условием изучения природных сообществ в общеобразовательной школе [3, 5, 10]. Организация школьного Экологического Центра может быть отнесена к инновационному образовательному средству, так как ведет к повышению эффективности работы по экологическому воспитанию и образованию среди школьников Республики Каракалпакстан. Обретая воспитательные функции, ответственное отношение к природе, забота школьников о сохранении ее красоты, внимание друг к другу поднимаются на высокую ступень. Это создает наилучшие условия для решения задач всестороннего гармоничного развития личности в процессе взаимодействия с окружающей природной средой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алексеев С.В. Формирование системы экологических знаний на разных этапах непрерывного образования. // Экология и культура. сб. докл. науч. прак. конф. - Красноярск, 1991. - С. 42 - 44.
2. Белопольская Н.Л. Азбука настроений: Эмоционально-коммуникативная игра для детей 4–10 лет. – М.: Когито-Центр, 2008.
3. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Высшая школа, 1999.
4. Власова Т.И., Костейчук О.В. Выявление и развитие инновационного потенциала педагогов как важная задача опытно экспериментальной работы образовательного учреждения // Социосфера. 2012. - № 2. - С. 7173.
5. Виноградова Н.А., Микляева Н.В., Микляева Ю.В. Дошкольная педагогика: Учебник для бакалавров. - М.: Юрайт, 2012. - 510с.
6. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. Издательский центр «Академия», 2-е изд., испр. - 2000.-176.
7. Гончарова Е.В. Теория и методика экологического образования детей дошкольного возраста: Курс лекций для студентов высших педагогических учебных заведений.- Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2008. -326с.
8. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Искусство, 1984.
9. Дергачева О.А. Развитие профессиональной компетентности педагога в условиях инновационной образовательной среды // Молодой ученый. -2016. - №7.5. - С. 44-45.
10. Дерябо С.Д., Ясвин В.П.. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 1996.
11. Евмененко Е.В. Возрастные аспекты формирования национального самосознания и факторы его обуславливающие//Вестник СГПИ.- 2003.-№ 1.
12. Клочкова Г.М. Инновационные процессы в образовании: учеб.-метод. пособие. - Тольятти: Изд-во ТГУ, 2015. - 103 с.
13. Куликовская И.Э. Теория и практика развития мировидения у детей в дошкольном учреждении: Монография.- Ростов н/Д: Изд-во РГПУ.- 2002.
14. Уралбаева Г.У. Развитие дошкольного образования в Республике Узбекистан // Молодой ученый. - 2013. - № 10 (57). - С. 401-403.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№7/3 (140)
2026 y., iyul

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.07.2026
Bosishga ruxsat etildi: 15.07.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 8,0 b.t. Buyurtma: № 7-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18